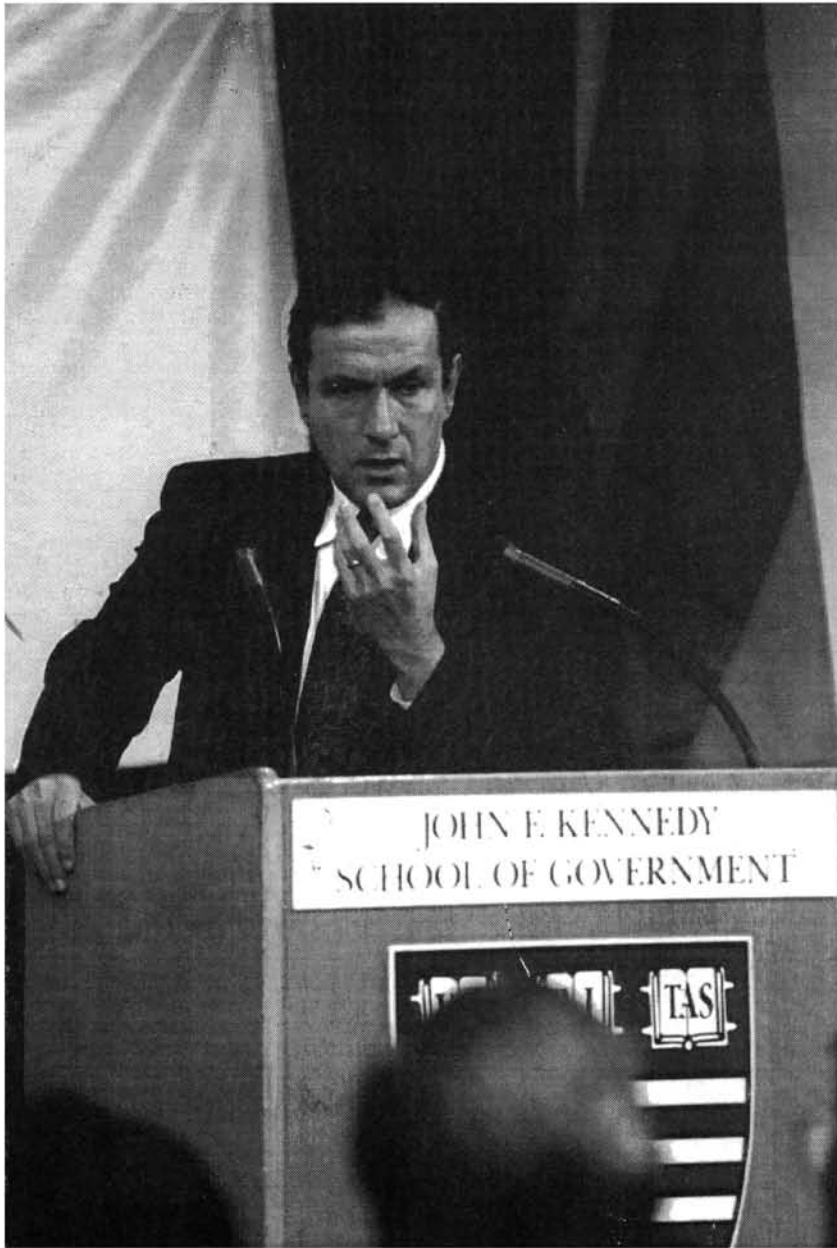

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

1.96

ՀԱՆՈՒՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ, ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ

*Հայաստանի Հանրապետության նախագահ,
ԶՈՒ-ի գլխավոր հրամանատար **Ասոն Տեր-Պետրոսյանի** ելույթը
Հարվարդի համալսարանի Ջ. Բենեդիկտի անվան
պետական կառավարման դպրոցում (Քեմբրիջ, ԱՄՆ)*

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ

Լույս է տեսնում 1995 թվականից
տարին շորս անգամ

1.1996

Մասնադասական օգտագործման համար • №

**ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ
ԿՈԼԵԳԻԱ**

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Շիրխանյան Վ. Գ.
(նախագահ)
Քոթանջյան Հ. Ս.
(գլխավոր խմբագիր)
Արրահամյան Մ. Ա.
Ավետիսյան Մ. Վ.
Գորդիենկո Ի. Վ.
Խորխորունի Վ. Վ.

<i>Ռ. Հ. Գասպարյան, Հայկական լեզվոնը (1916—1920 թթ.)</i>	<i>. 3</i>
<i>Ռ. Օ. Սահակյան, Վան քաղաքի հայության ինքնապաշտպանությունը 1915 թվականին</i>	<i>. 15</i>

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայրապետյան Վ. Ա.
Հարոյան Հ. Վ.
Հարությունյան Ա. Թ.
Հարությունյան Գ. Բ.
Հարությունյան Մ. Հ.

<i>Հ. Ս. Քոթանջյան, Մոզահեղի բարոյահոգեբանական արժեքային կողմնորոշումների հարցի շուրջ.</i>	<i>. 36</i>
--	-------------

ՍԳԱՌԱԶԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մարտիրոսով Լ. Ա.
Օահսովարյան Ս. Ն.
Պետրոսյան Ա. Ա.
Պետրոսյան Ա. Ս.
Պետրոսյան Գ. Լ.

<i>Ռ. Ա. Ղազարյան, Ջենքի ոչ ավանդական տեսակների հեռանկարային մշակումների համառոտ ակնարկ</i>	<i>. 64</i>
---	-------------

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳԱՏՐԱՍՏՈՒՄ

Սարգսյան Ա. Գ.
Սարգսյան Ա. Ե.
Սարգսյան Մ. Ս.
Տեր-Գրիգորյանց Ն. Գ.
Տեր-Թադևոսով Ա. Ի.

<i>Շ. Ա. Թափալցյան, Չմեռային պայմաններում տեխնիկայի շահագործման առանձնահատկությունները</i>	<i>. 75</i>
--	-------------

ՀՕԳ-Ի ՋՈՐՔԵՐՈՒՄ

<i>Ռ. Վ. Մարգարյան, ՀՕԳ-ի պորքերի տեսողական դիտարկման պահակակետերում մարտական հերթապահության կազմակերպումը</i>	<i>. 84</i>
--	-------------

ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

<i>Վ. Խ. Բաղդասարյան, Համարի բառարան</i>	<i>. 96</i>
--	-------------

«ԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ» («Армянская армия»)
ВОЕННО-НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
N 1, 1996
Издается 4 раза в год

Редакционная коллегия:

В. Г. Ширханян (председатель); *Г. С. Котанджян* (гл. редактор);
М. А. Абрамян; М. В. Аветисян; В. А. Айрапетян; Л. В. Ароян; А. Т. Арутюнян;
Г. Б. Арутюнян; М. А. Арутюнян; И. В. Гордиенко; Л. А. Мартиросов; А. А. Петросян;
А. С. Петросян; Г. Л. Петросян; А. Г. Саркисян; А. Е. Саркисян; М. С. Саркисян;
Н. Г. Тер-Григорьян; А. И. Тер-Татевосов; В. В. Хорхоруни; С. Н. Шахсуварян.

Научное консультирование и редактирование

генерал-майор *М. А. Абрамян*; подполковник, д. мед. н., профессор *Б. Н. Арутюнян*;
к. филос. н., доцент *В. Х. Багдасарян*; подполковник, д. ист. н., профессор *Б. П. Балаян*;
полковник, д. полит. наук, профессор *Г. С. Котанджян*;
генерал-майор *С. С. Мартиросян*; д. ист. н., проф. *Р. Г. Саакян*,
майор, д. тех. н. *А. Е. Саркисян*; генерал-лейтенант *И. Г. Тер-Григорьянц*.

«ՆԱԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ» («Armenian Army»)
MILITARY-SCIENTIFIC JOURNAL
OF THE MINISTRY OF DEFENCE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
N 1, 1996
Is published 4 times a year

Editorial board:

V. G. Shirkhanian (Chairman), *H. S. Kotanjian* (Editor-in-chief),
M. A. Abrahamian, M. V. Avetisian, I. V. Gordienko, V. A. Hairapetian, H. V. Haroian,
A. T. Haroutunian, G. B. Haroutunian, M. H. Haroutunian, V. V. Khorkhoruny,
L. A. Martirosov, A. A. Petrosian, A. S. Petrosian, G. L. Petrosian, A. E. Sarkisian,
A. G. Sarkisian, M. S. Sarkisian, S. N. Shahsouvarian, N. G. Ter-Grigoriants, A. I. Ter-Tatevosov.

Scientific Consultating and Editing:

M. A. Abrahamian, Major-General; *V. Kh. Baghdasarian*, Ass.-Prof., Ph. D. (Philosophy);
B. P. Balanian, Lieutenant-Colonel, Prof., Dr. of Hist. Sc.;
B. N. Haroutunian, Lieutenant-Colonel, Prof., Dr. of Medicine; *H. S. Kotanjian*, Colonel, Prof., Dr. of Polit. Sc.;
S. S. Martirosov, Major-General; *R. G. Sahakian*, Prof., Dr. of Hist. Sc.;
A. E. Sarkisian, Major, Dr. of Tech. Sc.; *N. G. Ter-Grigoriants*, Lieutenant-General.
Consultation in English Military Terminology: *A. Armenian*, ph. D., and *C. Tunc*.

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԵՈՆԸ (1916 — 1920 ԹԹ.)

Ռ. Հ. ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների թեկնածու

Առաջին համաշխարհային պատերազմը սերունդների հիշողության մեջ մնաց և կմնա որպես մի աննախադեպ իրողություն ոչ միայն իր արհավիրքներով ու կործանարար հետևանքներով, այլև ընթացիկ դարում առաջին անգամ իրականացված այնպիսի մի ահավոր և ներում բացառող հանցագործությամբ, ինչպիսին է ցեղասպանությունը, տվյալ դեպքում՝ հայերի ցեղասպանությունը, մի հանցագործություն, որը հրևարավոր դարձավ մեծ տերությունների թողտվության քաղաքականության պայմաններում: Հետամուտ լինելով համաթուրանական պետության ըստեղծմանը, ցանկանալով հայ գործունյա տարրի ձեռքից խլել ձեռներկություն և եռանդի շնորհիվ տասնամյակների ընթացքում նրա ստեղծած դրամական կուտակումներն ու կուրթական արժեքները, տնտեսական հպորությունն ու առաջադիմությունը, ձգտելով փակելու քրիստոնյաների, մասնավորապես հայերի վիճակը բարելավելու պատրվակով Թուրքիայի ներքին գործերին մեծ տերությունների միջամտության ճանապարհը՝ օսմանյան կառավարությունը՝ ըստ էության երիտթուրքական կուսակցությունը, որոշեց հայ ժողովրդի բռնաջնջմամբ «լուծել» հայկական հարցը և վերացնել իր նպատակների իրականացման ճանապարհին ծառայած խոչընդոտը՝ օգտագործելով առաջին աշխարհամարտի ընձեռած պատեհությունը:

Եվ այդ մեծագույն աղետի տարիներին մեկ անգամ ևս դրսևորվեցին մեր ժողովրդի անկոտրում կամքը, անխուճ մարտական ոգին, ապրելու, գոյատևելու տենչը, ինչն իր մարմնավորումը գտավ հայրենի պատմության հերոսական ու անմոռաց դրվագներում՝ ինքնապաշտ-

պանական մարտերում և կամավորական շարժման մեջ: Հայության տարբեր հատվածներ ինքնաբուխ պոթելումով, անսաշով հայրենակիցների անլուր տառապանքի, գազանային եղեռնի վրեժի կանչին և հեղված արյունը իրավամբ բավարար հիմք համարելով, գնալը ձեռքներին պայքարի նետվեցին անարգ ցեղասպանների դեմ: Տասնյակ հազարավոր հայեր էին կոչվում ռուսական, անգլիական և ֆրանսիական բանակների կազմում: Արդեն 1914 թ. հայ ազգային կուսակցությունների նախաձեռնությամբ, որը խրախուսվում և ղեկավարվում էր ռուսական իշխանությունների կողմից, սկսեցին կազմավորվել, հիմնականում արևմտահայերից և սփյուռքահայերից, կամավորական ջոկատներ, որոնք կոչվում էին ռուսական բանակում և ռազմի դաշտում շիապաղեցին ապացույցել իրենց մարտունակությունը:

Հայ կամավորական շարժման պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Արևելյան, կամ Հայկական, լեգեոնը, որի անցած ուղին լի է փառավոր հաղթանակներով, հաջող և վարպետորեն իրականացված ռազմական գործողություններով, միաժամանակ՝ ողբերգական իրադարձություններով: Լեգեոնը, որի ձևաչափը մեծամասնությունը հայեր էին, սկզբնապես կոչվել է Արևելյան, հետագայում վերանվանվել է Հայկական:

Հայկական լեգեոնի պատմությունն ունի իր նախապատմությունը:

1916 թ. մայիսի 16-ին Լոնդոնում կնքվեց այսպես կոչված Մայքս — Պիկոյի (անգլոֆրանսիական) հանրահայտ պայմանագիրը, որով սկիզբ դրվեց թուրքական պետության մասնատմանը: Ըստ այդ պայմանագրի Կիլիկիան և հարավային Հայաստանը գերիշխանության

իրավունքով անցնում էին Ֆրանսիային, իսկ անգլիական իշխանությունը հաստատվում էր Միջագետքում՝ Պաղեստինում և Անդրհորդանանում¹:

Այս խնդրի իրականացման համար դաշնակիցները սիրիա-պաղեստինյան ռազմաճակատում կռվող ուժի մեծ կարիք էին պահում, ուստի, այդ պակասը լրացանելու համար, ձեռնամուխ եղան հայ և այլազգի կամավորների հավաքագրմանը: Մասնավորապես Ֆրանսիայի կառավարող շրջաններում արդեն ձևավորվել էր հայերից առանձին զորամիավորման կազմավորման մտայնությունը:

1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին Լոնդոնի ֆրանսիական դեսպանատանը համաձայնություն ձեռք բերվեց Սարկ Սայքսի, Ժորժ Պիկոյի և հայոց ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փառայի միջև: Պողոս Նուբարին պաշտոնապես հայտարարվեց, որ Կիլիկիան և հարավային Հայաստանը կանցնեն Ֆրանսիայի գերիշխանության տակ: Միաժամանակ քննարկվեց Արևելյան լեզգոնի ստեղծման նախագիծը: Լեզգոնի կազմում ընդգրկվելու էին հայ և արաբ (սիրիայի) մարտիկներ: Ընդրսմին գործն այնպես էր ներկայացվում, որ մարտական գործողություններին իրենց մասնակցությամբ հայերը հետագայում Կիլիկիայում անկախություն կամ ինքնավարություն ձեռք բերելու երաշխիքներ կստանան: Իսկ պատերազմի ավարտից հետո զորամասը պետք է դառնար Կիլիկիայում հայկական բանակի միջուկը²: «Ի պատասխան այս հարցումին Պողոս փառայ կը հայտարարեր որ միշտ պատրաստ են կամավորներ տալու, պայմանով որ անոնց թափած արյունը ապահովվե ազատագրությունը իրենց հայրենիքին: Ան կ'ավելցնեն թե կարևոր թվով կամավորներ տրամադրելիք պիտի ըլլան այն ատեն միայն, երբ իրենց տրվի այն երաշխավորությունը թե պի-

տի կռվին իրենց դարավոր թշնամիին դեմ իրենց մայր հողին ազատագրության համար»³: Ապա Պողոս Նուբարը Կիլիկիայի ինքնավարության երաշխիքներ է պահանջում՝ դա հիմնավորելով նրանով, որ այդ դեպքում Ֆրանսիայի դրոշի ներքո անհամեմատ շատ կամավորներ կհավաքագրվեն: Ժ. Պիկոն, իհարկե, անվարան խոստումներ է տալիս: Որպես արդյունք կնքվում է մի համաձայնագիր, ըստ որի հայ կամավորները կմարտնչեն միայն Թուրքիայի դեմ՝ մայր հողի ազատագրման համար, իսկ Ֆրանսիան կապահովի Կիլիկիայի ինքնավարությունը⁴:

Այս իրադարձությունը ժամանակի մի շարք անհեռատես քաղաքական գործիչներ ընկալեցին որպես Ֆրանսիայի հովանավորությամբ Կիլիկիայի ազատագրության և անկախության սկիզբ՝ չնկատելով կամ չնկատելու տալով մեծ տերությունների քաղաքականության երկդիմությունը: Հայության շրջաններում թևածում էին Սիրիայի և Հայաստանի կոմիսար նշանակված Ժ. Պիկոյի խոսքերը. «Դաշնակիցների հաղթանակից հետո Ֆրանսիան Կիլիկիային կտա ինքնավարություն իր հովանավորության ներքո»⁵: Այս խոսքը, ինչպես հետո պարզվեց՝ սին ու կեղծ, մեծ ոգևորություն առաջացրեց շարդերից մազապուրծ հայերի շրջանում: Թվում էր, թե երկրներում պայծառ շողայ հայոց արևը, թե մոտ է դարավոր ստորացումների, բռնությունների, կոտորածների հատուցման ժամը, թվում էր՝ հայը վերստին կշենացնի իր հայրենիքը՝ ամոքելով, դարմանելով արյունածոր վերքերը, թվում էր...

Հայերը բուռն խանդավառություն էին ապրում մոտալուռ ինքնավարության ձեռքբերման ակնկալությամբ: Հարյուրավոր երիտասարդներ շտապում էին փնտրագրվելու ֆրանսիական դը-

¹ Տես «Հուշամատյան մեծ եղեռնի»: Բեյրութ, 1965, էջ 832:

² Տես Ռ. Գ. *Ասիական*, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1918-1921 թթ.: Ե., 1970, էջ 113:

³ Տ. Հ. *Պոլսյան*, Հայկական լեզգոնը: Ուոթթաուն, 1965, էջ 7:

⁴ Տես նույն տեղում, էջ 8:

⁵ *Shu Du Viou Paul. La Passion de Cilicie. 1919-1921. Paris, 1954, p. 59.*

րոշի ներքո՝ հուսարով, որ պատերազմին իրենց մասնակցությունը կմոտեցնի բաղձալի պահը:

Հենց 1916 թ. հոկտեմբերի 27-ին Պողոս Նուբարը Կահիրե, իր որդի Առաքել բեյ Նուբարին հղում է մի հեռագիր՝ հանձնարարելով լայն թափ հաղորդել կամավորական շարժմանը. «Կը հաստատեմ կամավորներու հարցին առնչությամբ հոկտեմբեր 6 թվակիր նամակս, որմն հետո ստացած եմ պաշտոնական երաշխավորություն՝ թե Դաշնակիցներու հաղթանակեն հետո մեր ազգային բաղձանքները գոհացում պիտի գտնեն, պարտականություն կը դնեմ վրադ ձեռք առնելու միջոցներ, քաջալերելու և դյուրացնելու համար արձանագրությունը առավելագույն թվով կամավորներու»⁶:

Սակայն թող չստեղծվի այն կարծիքը, թե հայկական գաղթավայրերում կամավորական շարժումը սկսվեցավորվեց 1916 թ.: Հայ ազգային կուսակցությունների համատեղ ջանքերով այն ծավալվել էր դեռևս 1914 թ., իսկ 1916 թ. ավելի կազմակերպված ձև ընդունեց: Այսպես, դեռևս 1914 թ. նոյեմբերի 12-ին ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում Ս. Գ. Հնչակյան և Հայ Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցությունների ներկայացուցիչները, մի կողմ թողնելով կուսակցական տարաձայնություններն ու հակամարտությունը, որպես համատեղ խորհրդակցության արդյունք որոշեցին ԱՄՆ-ի հայոց Ազգային մարմնի միջոցով անմիջապես օգնություն կազմակերպել արդեն իսկ հայրենիքում պատերազմող հայկական կամավորական ջոկատներին և, եթե իրենց նախաձեռնությունը հավանության արժանանա դաշնակից տերությունների կողմից, ԱՄՆ-ում և այլուր հայկական գաղթավայրերում առաջ բերել զինյալ շարժում: Նույն նպատակով 1915—1916 թթ. եգիպտահայ գաղութում միասնական ջանքերով գործում էին հնչակյան Ս. Սապահ-Գուլյանը և ռամկավար Ապահ Պետրոսյանը, որոնք այդ խնդրի շուրջ բանակցություններ էին

վարում Պորտ-Սաիդում կառանած ֆրանսիական նավատորմի ծովակալի հետ: Նրանք կազմեցին մի ջոկատ, որի մարզումն իրականացնում էին ֆրանսիական նավատորմի սպաները, բայց, շատ չանցած, ինչ-ինչ պատճառներով ջոկատը ցրվեց⁷: Եգիպտոսի անգլիական իշխանությունները փորձում են սվեդիաիայերին որպես բանվորների տեղափոխել Սելանիկ, սակայն վերջիններս չեն ենթարկվում, քանի որ «սվեդիացիին ոչ միայն չէր ուզեր որպես գործավոր երթալ, այլև անոր միակ կամքն էր կռիվ մղել թուրքերուն դեմ՝ որպես կամավոր, կռվող ուժ»⁸:

1916 թ. նոյեմբերի 26-ին ֆրանսիական կառավարությունը (հմ. 7/966-9/11 հրամանով) պաշտոնապես հայտարարեց Արևելյան լեգեոնի կազմավորման մասին ռազմական նախարարության նոյեմբերի 15-ի որոշումը: Լեգեոնի հրամանատարությունն իրականացնելու էին ֆրանսիացի սպաները: Այն հավաքվելու և ռազմական ուսուցումն անցնելու էր ըստ ազգային և կրոնական պատկանելության՝ հայերից և սիրիացի արաբներից: Սակայն, ի տարբերություն ֆրանսիացի զինվորի, զորացրվելուց կամ վիրավորվելուց հետո լեգեոնականը փոխհատուցում կամ դադարման ռոճիկ չէր ստանալու: Այլ զորամիավորումներում ծառայող հայերին և սիրիացիներին հատուկ որոշմամբ իրավունք էր վերապահվում անդամագրվելու Արևելյան լեգեոնին: Ֆրանսահայ կամավորներն անմիջապես հավաքագրվում և ուղարկվում էին Կիպրոս: Եգիպտոսում այդ գործի պատասխանատուն Պորտ-Սաիդի ֆրանսիական հյուպատոսությունն էր, իսկ այլ վայրերից կամավորագրված մարտիկները ֆրանսիական հյուպատոսներից ստացած վկայագրերով (անձը հաստատող փաստաթղթերով)

⁷ Տես «Կիլիկյան տարեցույց», Ա տարի, կազմեցին Նվարդ Ապպետ և Արամ Ապպետ (այսուհետև՝ «Կիլիկյան տարեցույց»): Կ. Պոլիս, 1922, էջ 28:

⁸ Նույն տեղում, էջ 29:

⁶ Տ. Հ. Պոյաճյան, նշ. աշխ., էջ 8-9:

Ժամանում էին Հալիբ կամ Մարսել, ապա ճանապարհվում Կիպրոս: Ասիայից ժամանած կամավորները Կիպրոս էին անցնում Պորտ-Սահիդի վրայով: Մինչև Կիպրոս ճանապարհածախսը հոգում էին կամավորներին հավաքագրող հանձնախմբերը: Ջորամասի կազմավորման և հանդերձավորման բոլոր ծախսերը հոգում էր ֆրանսիական կառավարությունը⁹:

Լեզեոնի առաջին մարտիկներից էին Մուսա լեռան ահեղ մարտերում ռազմական փորձ և իմացություն ձեռք բերած հայ կամավորները, որոնք, ինչպես նշել է իրադարձությունների մի ականատես ու մասնակից, «պատրաստի ատաղձ էին այդ տեսակ շարժման մը»¹⁰: Անասելի էին մուսալեռացիների անխարդախ ուրախությունը և ոգևորությունը, նրանց կարոտակեզ հոգիները ձգտում էին դեպի հայրական սուրբ օջախներ: Մոտ 600 սվեդիացիներ (այդ թվում՝ Մուսա լեռան 1915 թ. հերոսամարտի դեկավար Եսայի Յաղուբյանը) կարճ ժամանակում հաստատվում են Կիպրոսում տեղակայված ճամբարում՝ մտնելով լեզեոնի 1-ին հայկական գումարտակի մեջ: Ֆրանսիական ռազմական նավատորմի սպա Տիրան Թեքեյանի վկայությամբ նրանք իրենց ռազմական ուսուցումն սկսել էին շատ ավելի վաղ, դեռևս Պորտ-Սահիդում, ֆրանսիական ռազմաճակատի մեկի հրամանատար Բենուա դ'Ալֆի դեկավարությամբ և Կիպրոս մեկնեցին արդեն որպես պատրաստի ռազմիկներ: Շուտով նրանց են հետևում 300 եգիպտահայեր, թուրքական բանակի 236 հայ նախկին ռազմագերիներ: Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության կոչով մոտ 800 երիտասարդներ անդամագրվում են լեզեոնին:

1916 թ. նոյեմբերին Կահիրե է ժամանում վորամիավորման հրամանատար նշանակված գնդապետ Ռոմիոն, որը տեղում ուսումնասիրում է լեզեոնի կազմավորման հարցերը: Նա բավմիսս հանդիպում է Եգիպտոսի Հայ ազգային միության անդամների հետ: Մեկ ան-

գամ ևս, այժմ արդեն այս մակարդակով, համաձայնություն է ձեռք բերվում, որ լեզեոնը պետք է պատերազմի միայն Պաղեստինի ճակատում և Կիլիկիայում: Գնդապետ Ռոմիոն Առաքել բեյ Նուբարի և այլոց ներկայությամբ հրապարակում է Ֆրանսիայի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Ա. Բրիանի նամակը. Ա. Բրիանը «հաստատում էր» Ժորժ Պիկոյի և Պողոս Նուբարի միջև կնքված

Գնդապետ Ռոմիոն,
Հայկական լեզեոնի հրամանատար

համաձայնությունը՝ Կիլիկիան հետագայում հայերին հանձնելու մասին:

Մեծ արագությամբ կազմվում է Արևելյան լեզեոնի 1-ին գումարտակը՝ բաղկացած սվեդիահայերից, եգիպտահայերից և թուրքական բանակի հայ ռազմագերիներից: Գումարտակը, նոյեմբերի վերջին տեղափոխվելով Կիպրոս, ճամբար է վարկում Մոնարկա կոչվող ծովեզրյա ամայի դաշտում: Այդ լուրը և արագորեն տարածվեց, ոգևորություն առաջացրեց հայության տարբեր շրջաններում: Ոսկեշող պատրանքներով համակված՝ հայերն անկեղծորեն հավատում էին դաշնակիցների խաբեկատիր խոստումներին: Ամենքն էլ ցանկանում էին Կիլիկիայի պատագրության և ինքնավարության գործին նպաստել եթե ոչ մարտական գործողություններին անձնական մասնակցությամբ, ապա գոնե բարոյական, ֆինանսական-նյութական օգնությամբ: Շատերը պենք վերցրին՝

⁹ Տես Տ. Հ. Պոյաճյան, նշ. աշխ., էջ 10-11:

¹⁰ Տես «Կիլիկյան տարեցույց», էջ 29:

անսարով արյան կանչին ու հոգու թելադրանքին: Ձենք վերցրին՝ լուծելու իրենց պրծված և անարգված, խաչված ու հոշոտված քույրերի, մորթված վավակների, բվկտված ժողովրդի, թալանված օջախների վրեժը: Բնութագրական է կամավոր Միսաք Հավուհյանի օրինակը. «Դարդանելեն մինչև Պաղեստինի կիպիչ անապատները ականատես եղեր է հայ տարագրվածներուն անտանելի, աներևակայելի չարչարանքներուն և սրտի փլուզումով մը խեղդեր է իր մեջ բռնկած վրեժի կրակը՝ առժամապես: ՈՒ այս ամբողջին հանդեպ՝ ուխտեր է իր ամենանվիրական բաներուն վրա, որ վրեժ պիտի լուծե օր մը չէ, օ՛ր մը: ՈՒ ահա, այդ առիթը կը ներկայանա և Միսաք չավուջ՝ սիրահոժար կը հագներ կամավորի հագուստը նվիրական ուխտը ի գլուխ հանելու համար՝ իր բազկի ուժը ուրիշներուն բազկի ուժին միացուցած»¹¹: Եվ իրոք, հենց այդ ձգտումն էր, հայրենի երկրում վերստին հաստատվելու, հող ու ջրին տիրանալու անմար ցանկությունն էր կորով ներարկում, ոտքի հանում կամավորներին, դա էր ուժ տալիս հավատարու հաղթանակին:

Կամավորական շարժումն առավել լայն տարածում է ստանում ամերիկահայերի շրջանում: Այստեղ ևս կազմակերպական աշխատանքները ստանձնում են հայ ազգային կուսակցությունները: Առանձնապես մեծ աշխատանք են ծավալում Ս. Սապահ-Գուլյանը և Մ. Տամատյանը, որոնք, Պողոս Նուբարի հանձնարարությամբ, 1917 թ. ամռանն ԱՄՆ էին անցել լեգեոնի համար կամավորներ հավաքագրելու նպատակով: Ամերիկահայ կամավորները Կիպրոս էին փոխադրվում ֆրանսիական նավերով: Նրանց առաջին խումբը (90 հոգի)՝ հիմնականում քնաապյիներ և տիգրանակերտցիներ, ճանապարհ ընկավ 1917 թ. հունիսի 9-ին: Կարճ ժամկետում կազմավորվում են հիմնականում ամերիկահայերից բաղկացած 2-րդ և 3-րդ գումարտակները: Ցավոք՝ ԱՄՆ-ում ցուցակագրված 5000 կամավորներից ինչ-ինչ պատճառներով

Կիպրոս են անցնում միայն 1200-ը: Շուտով լեգեոնի անձնակազմը հասնում է 3000 հոգու¹²:

Ժամանելով Մոնարկա՝ կամավորները բաժանվում էին գումարտակների, վաշտերի, տասնյակների, ստանում էին հանդերձանք, զենք և զինամթերք: Սակայն աննախանձելի էր նրանց վիճակը: Առաջին բանը, որ հարուցում էր կամավորների արդարացի դժգոհությունը, կրտսեր սպաների և ենթասպաների կոպիտ, արհամարհական վերաբերմունքն էր: Եվ հետո՝ ֆրանսիական հրամանատարությունը, սկզբնական շրջանում, հայ մարտիկներին օգտագործում էր շինարարական աշխատանքներում, իսկ վերջիններս զանգատվում էին՝ ասելով, որ իրենք եկել են բնավ ոչ շինարարության համար¹³:

Բայց որոշ ժամանակ անց սկսվում են մարզումները՝ նշանառություն, հրացանաձգություն, վազք, մարմնամարտություն, զորաշարժեր, շարային պատրաստություն և այլն, մի բան, որ ոգևորում էր հայերին: Նրանք ջանադրաբար մարզվում էին՝ անհամբեր սպասելով հակառակորդի հետ չափվելուն:

Շուտով մի այլ դժգոհություն է առաջանում կամավորների շրջանում: Դըրա պատճառն այն էր, որ մեծ թվով հայ մարտիկներ ռազմական գործողությունների տարբեր թատերաբեմներում արդեն մասնակցել էին մարտերի և ռազմական գործի իմացությամբ ու փորձով, կրթության մակարդակով արժանի էին գոնե ենթասպայի, եթե ոչ սպայի աստիճանի, բայց ֆրանսիական հրամանատարությունը դեռևս հայազգի կադրերին ուշադրություն չէր դարձնում: Նույնիսկ ԱՄՆ-ում զինվորական տարբեր աստիճաններ ունեցողներն այստեղ միայն ամիսներ անց էին արժանանում սերժանտի կամ փոխտեղակալի աստիճանի: Առաջիններից մեկը, որ սպայի աստիճան ստացավ, վաշտի հրամանատարի տեղակալ լաւ (Ջոն) Շիշմանյանն էր:

¹² Տես Մ. Ա. Թաթարյան, Կամավորի մը հուշերը: Անթիլիաս-Լիբանան, 1960, էջ 7: Տես նաև Տ. Հ. Պոյաճյան, նշ. աշխ., էջ 38:

¹³ Տես Տ. Հ. Պոյաճյան, նշ. աշխ., էջ 63-64:

¹¹ Կիլիկյան տարեցույց, էջ 38:

Ամիսները գլորվում էին՝ գորշ, միապաղաղ ու ձանձրալի, երբ հանկարծ հրաման եկավ նախապատրաստվելու արշավի: «Մոռոցած ենք մեր հին ցավերը, մոռոցած՝ մեր երեկվան բողոքներն ու

Ափ իջնելով Պորտ-Սահյուն՝ լեզեոնը մայիսի 18-ի երեկոյան երկաթուղով շարժվում է հարավ և բանակում Իսմայիլայի Էթ-Ռիի կիպիչ սարավանդում: Հուլիսի 12-ին լեզեոնը շարժվում է դե-

Հայ լեզեոնակացներ

հուսալքումը: Անոնց հաջորդած է անչափելի խանդավառություն և անջինջ վճռականություն հաղթելու կամ մեռնելու ավատագրական պայքարին մեջ», հիշում է կամավոր Տ. Պոյաճյանը¹⁴:

Առաջին գումարտակը Կիպրոսից ռազմաճակատ է մեկնում 1918 թ. ապրիլի վերջերին: Երկրորդ գումարտակը ծովը կտրում է մայիսի 9-ին, իսկ երրորդ գումարտակի մի մասը սպա Շենոյի հրամանատարությամբ ժամանակավորապես մնում է Կիպրոսում՝ հետագայում լեզեոնին օգնության գնալու հանձնարարականով, մյուս մասը ուղարկվել էր Կաստելորիս կղզի, մի վաշտ էլ՝ Միրիայի ափերից ոչ հեռու գտնվող Ռուստ կղզի: Ավելի ուշ այս ջոկատները փոխադրվեցին Բեյրութ, ապա՝ Կիլիկիա¹⁵:

պի Մեջդե, որտեղ նրան են միանում 250 արաբ վիսվորներ: Հարկ է նշել, որ միայն հայ կամավորները կազմում էին երեք գումարտակ՝ չհաշված գնդապետրորդների վաշտը և հրետանավորներին, ընդամենը՝ ավելի քան 4000 հոգի¹⁶:

Օգոստոսի 25-ին շարունակելով ռազմերթը (աննկատ մնալու համար առաջ էին շարժվում միայն գիշերները)՝ 30-ին լեզեոնը ճամբար է կարկում Ռաֆաթ կոչվող վայրում, ռազմաճակատից ընդամենը 4-5 մղոն հեռավորության վրա¹⁷: Պաղեստինյան ռազմաճակատը ձգվում էր Հայֆայից (Միջերկրական ծովից փոքր-ինչ հյուսիս) մինչև Հորդանան: Դաշնակից բանակների հրամանատարն էր անգլիացի գեներալ Էդմոնդ Հենրի Ալենբի: Նրա հրամանա-

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 93:

¹⁵ Տես նույն տեղում, էջ 93-94:

¹⁶ Տես նույն տեղում, էջ 107:

¹⁷ Տես նույն տեղում, էջ 111:

տարության ներքո գտնվում էր 76.000 զինվորներ և 500 թնդանոթներ ունեցող մի մարտունակ բանակ՝ ընդդեմ թուրքական 50.000 զինվորների և 300 թնդանոթների: Հակառակորդ բանակի հրամանատարը գերմանացի գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսն էր: Ալենքիին է միանում դը Պիեպայի հրամանատարությամբ գործող ֆրանսիական զորամասը (7000 զինվոր) հրետանային երեք մարտկոցներով և Լը Բոնի հեծյալ շոկատով: Այդ սորամասի կազմում էր և Արևելյան լեգեոնը¹⁸:

Սեպտեմբերի 14-ի գիշերը լեգեոնը Ռաֆայից շարժվում է առաջավոր գիծ՝ կանգ առնելով անգլոֆրանսիական բանակի կենտրոնի առաջապահում, Արարայի առջև, «ուր Հայկական լեգեոնի փառքը պիտի կերտվեր այնքան փառահեղորեն, հաղթանակի դափնիներով պարգարված»¹⁹:

Յաֆա (Հայֆա) նավահանգստից հյուսիս, Սարոնի դաշտում դիրքեր գրաված գեներալ Է. Ալենքին մտադիր էր հուժկու հարվածով ջախջախել լեռներում ամրացած թշնամուն: Հարձակման առանկյքը, հիմնական հարվածող ուժը գնդապետ դը Պիեպայի շոկատն էր, որը խնդիր ուներ գրավելու ծովեզրը: Աջ կողմում, Արարայում (Երուսաղեմ և Նաբլուս քաղաքների միջև), մի բլրաշղթայի վրա դիրքավորվել էր Արևելյան լեգեոնը: Հաջող գորաշարժերի միջոցով Է. Ալենքին 15 մղոն ճակատով թշնամու 8000 մարտիկների և 130 թնդանոթների դիմաց կենտրոնացրել էր 35.000 հետեվակային և 400 թնդանոթ: Հակառակորդին առաջին հարվածը պետք է հասցնեիր Արևելյան լեգեոնը²⁰:

Սեպտեմբերի 18-ի լույս 19-ի գիշերը, առավոտյան 4.30-ին, սկսվում է Արարայի ճակատամարտը, այն ճակատամարտը, որին երկար ամիսներ սպասում էին հայ մարտիկները, այն ճակատամարտը, որտեղ հոգեկան անլուր տա-

ռապանքը, հաղթանակի կամքը և վաղվա օրվա հույսն էր առաջ մղում կամավորներին և սխարանքի կոչում: Հրամանատարներ Բ. Ազանի, Ֆուրուտիեի և Ճ. Շիշմանյանի առաջնորդությամբ նախահարձակ է լինում երկրորդ գումարտակը: Հրետանային և մասամբ էլ ավիացիոն ուժերով թշնամու հաջորդած սրընթաց գրոհը թուրքերը Արարայի բարձունքից փորձում են կասեցնել գնդապետի կրակով: Սակայն, արհամարհելով մահը, առաջ մղվելով, հայ քաջորդիները աստիճանաբար մտնում են թըշնամու դիրքերին, նետվում ավինամարտի և գրավում Արարա լեռը²¹: «Անարի թշնամին, — հիշում է ճակատամարտի մասնակիցը, — դեմ ցցված վրիժառու սվիններեն ինքզինք պաշտպանելու անկարող՝ լքեյ իր պաշտպանության բոլոր լավագույն դիրքերը և բռնեց փախուստի ճամբան»²²:

Ամրանալով երկրորդ պաշտպանական բնագծում՝ թուրքերը փորձում են գնդապետի կրակով անհղ հակառակորդին պահել անվտանգ հենավորության վրա, սակայն «ի՞նչ դժոխքն իսկ ըլլար իր դեմ կովողը, հայ զինվորը անպայման պետք է հառաջանար... Հարկ էր խորանալ անոր վրա, ըմպել անոր սև արյունը իբր փոփայուցիչ՝ վրեժի այն անշեջ բույին, որ դարերով այրած ու լաված էր Հայուն սիրտը»²³:

Ժամը 11-ին մոտ հրետակոծությունը թուլանում է, ավարտվում է ճակատամարտի առաջին փուլը:

Կեսօրին ռազմի դաշտում տիրող կարծեցյալ խաղաղությունը խախտվում է թուրքական հրետանու կրակից: Ցանկանալով հետ գրավել կորցրած դիրքերը՝ թշնամին անցնում է հակահարձակման: Նրան ընդառաջ են նետվում հայ մարտիկները: Կատաղի ձեռնամարտ է սկսվում: Չդիմանալով հայերի անկասելի հարվածի զորությանը՝ թշնամին անկանոն նահանջի է դիմում՝ նո-

¹⁸ Shu Du Viou Paul. La Passion de Cilicie. 1919—1921, p. 59.

¹⁹ «Իլիկյան տարեկոչ», էջ 39:

²⁰ Shu S. Հ. Պոյաճյան, նշ. աշխ., էջ 114—115:

²¹ Shu U. Ա. Թաթարյան, Կամավորի մը հուշերը, էջ 14:

²² S. Հ. Պոյաճյան, նշ. աշխ., էջ 121:

²³ Նույն տեղում, էջ 122:

րանոր դիրքեր վիջելով կամավորներին: «Թուրքը, որ անպաշտպան ու անվեն հայերը մորթելու մեջ մեծ ճարպիկություն և քաջություն ցույց տված է, հայ կամավորին վենքին դեմ ընկրկեցավ և իր ամրակուռ դիրքերուն առաջին գիծը լքելով անցավ երկրորդ դիրքերուն», հիշում է կամավոր Մ. Թաթարյանը: «Թշնամին, — շարունակում է նա, — բարոյալքումի նըշաններ ցույց կու տար: Անգլիական օդանավն մը ցրված թռուցիկ մը անոնց կ'ազդարարեր, որ հայկական 60.000-ի հասնող քաջարի մարտիկներու բանակ մը իրենց դեմ պիտի գտնեին կռվի ճակատին վրա: Մեր թիվը այդ չափազանցված թիվն շատ ու շատ պակաս էր, բայց մեր ինքնավստահ կռվելու ձևը կարդարացնեն այդ համբանքը»²⁴:

Ժամը 17-ին լեգեոնականները ձեռնարկում են մեկ հարձակում ևս: Ավելի քան 1,5 ժամ տևած մարտն ավարտվում է թուրքերի լիակատար պարտությամբ: Գրավվում են թշնամու պաշտպանության 2-րդ և 3-րդ բնագծերը: «Մեպտեմբեր 19-ը, 1918, հանդիսացավ հայուն դյուցավնության այապույցը անգամ մըն ալ արձանագրող հրաշափառ օր մը: Հայ վիճվորը լիովին արդարացույցած էր իր վրա դրված հույսերը, կատաղիորեն հարձակելով թշնամիին վրա, արհամարհելով անոր գնդակներն ու ռումբերը և վայն անդարձ փախուստի մատնելով, մեկ օրվան մեջ, արևածագեն մինչև արևմուտք...», գրել է ճակատամարտի մի մասնակից²⁵:

Երեկոյան 2-րդ գումարտակին մարտական դիրքերում փոխարինում է 1-ին գումարտակը, պատրաստ՝ լույսը բացվելուն պես գրոհելու, սակայն արևի առաջին ճառագայթների հետ պարզվեց, որ թշնամին խուճապահար փախել է: «Պատահեցավ այն, — գրել է ժամանակակիցներից մեկը, — ինչ որ պիտի պատահեր: Թրքական «Երվդրըր» բանակը՝ Հայ կամավորին պողպատե հարվածին առջև

տեղի կուտար և այդ բանակի խայտաբղետ մնացորդները գլուխնին առած կը փախչեին հև ի հև, խառնիճաղանջ, դողահար»²⁶:

Ճակատամարտի օրը հայերը տալիս են 21 սպանված, 76 վիրավոր: Ստացած վերքերից երկու օր անց մահանում են ևս 2-ը: Քաջի մահով ընկան Գուրգեն

Լեգեոնական Միսաք Հավունճյան

Չիլճյանը, Հովհաննես Գույումջյանը, Միսաք Հավունճյանը և այլք²⁷:

Հաջորդ օրը թևերից հարձակման են անցնում ֆրանսիական (ալժիրյան) և անգլիական (հնդկական) զորամասերը: Որպես արդյունք՝ երեք կողմից օղակված գերմանաթուրքական զորախումբը վիջում է կարևոր ռազմավարական նշանակություն ունեցող դիրքերը և բռնում է նահանջի ուղին՝ սկիսք դնելով սիրիապաղեստինյան ռազմաճակատի քայքայմանը:

Արարայի ճակատամարտը կործանիչ ուժի վերջին հարվածն էր, որ արվեց

²⁴ Մ. Ա. Թաթարյան, Կամավորի մը հուշերը, էջ 15:

²⁵ Տես Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 161, ց. 1, գ. 60, թ. 11:

²⁶ «Կիլիկյան տարեցույց», էջ 39-40:

²⁷ Տես Տ. Հ. Պոլաճյան, նշ. աշխ., էջ 124:

Օսմանյան կայսրությանը: Սեպտեմբերի 25-ին ջախջախվեցին Պաղեստինի ռազմաճակատը պաշտպանող թուրքական 7-րդ և 8-րդ բանակները, սեպտեմբերի 30-ին՝ 4-րդ բանակը: Սրընթաց առաջանալով՝ դաշնակից զորամիավորումները հոկտեմբերի 1-ին գրավեցին Դամասկոսը, 6-ին՝ Բեյրութը (այստեղ Արևելյան լեգեոնին է միանում Մոնարկայում մնացած վաշտը), 26-ին՝ Հաղեպը: Այդ բոլոր ռազմական գործողություններում, անկյներով ավելի քան 250 կմ, հայ լեգեոնականները գտնվում էին առաջավոր դիրքերում՝ տալով քաջության և անձնավորության բացառիկ օրինակներ: Ֆրանսիական հրամանատարության կողմից 25 հայ մարտիկներ պարգևատրվեցին «Մարտական խաչ» ջրանշանով: «Հպարտ եմ, որ հրամանատարությանս տակ ունիմ հայկական զորախումբ մը: Ան փայլունորեն կռվեցավ և մեծ բաժին մը ունեցավ հաղթանակին մեջ», 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին Պողոս Նուբար փառային է հեռագրել է. Ալենքիս²⁸: Եվ իրոք, հայ մարտիկների ռազմական գործողությունների շնորհիվ էր, որ դաշնակից զորքերի համար ճանապարհ բացվեց դեպի Դամասկոս և Հալեպ՝ սկսած Մեջդել Յաբա կոչվող ավանից, որտեղ Արարայի ճակատամարտից հետո բանակել էր լեգեոնը:

Այս խոշոր պարտություններից հետո Թուրքիան այլևս ի վիճակի չէր շարունակելու պատերազմը: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Էգեյան ծովի Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում՝ բրիտանական «Ագամեմոն» հաճախավում, պինադադար է ստորագրվում Օսմանյան կայսրության և Անտանտի երկրների միջև: Ջինադադարի պայմանները փաստորեն նշանակում էին Օսմանյան կայսրության կործանում: Թուրքիան պարտավորվեց անմիջապես ցրել բանակը, զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից (մինչև 1918 թ. դեկտեմբերի 18-ը), դաշնակիցներին հանձնել ինչպես իր բանակի ողջ ռազմամթերքը, այնպես էլ ռազմագերիներին և տարագրված հայն-

րին, թույլատրել անգլոֆրանսիական ռազմաճակատին անկյնի Բուֆոր և Դարդանել նեղուցներով և դուրս գալ Սև ծով:

1918 թ. վերջերին Կիլիկիայում էին գտնվում Թուրքական 2-րդ (Ադանայի շրջանում) և 7-րդ (Թուրքակ Կալեում) բանակները: Անտիոքում տեղակայվել էր մեկ դիվիզիա: Սակայն պանգլադային դասալքության և հուսալքության պատճառով նրանցից ոչ մեկը լուրջ ուժ չէր ներկայացնում: Համոզված, որ չեն կարող դիմագրավել հակառակորդին, 1918 թ. նոյեմբերի 24-ին նրանք սկսեցին նահանջել դեպի հյուսիս: Միմյանում և Պաղեստինում ֆրանսիական զորքերի հրամանատար Համելենին հրամայվեց հետապնդել թշնամուն և գրավել Կիլիկիան, եթե զորքի թիվը և մարտունակությունը նման հնարավորություն են ընձեռում: Համաձայն հրամանի Կիլիկիան պետք է գրավվեր մինչև 1919 թ. փետրվարի 1-ը²⁹:

Նշենք, որ դեռևս նոյեմբերի 15-ին ֆրանսիական կառավարության որոշմամբ Արևելյան լեգեոնը վերանվանվեց Հայկական լեգեոն (ստեղծվեց նաև սիրիական լեգեոն)³⁰: Ռազմական նախարարության նույն օրվա հրամանով էլ լեգեոնը Բեյրութից պետք է ամբողջությամբ տեղափոխվեր Կիլիկիա՝ ապատագրելու երկրամասը: Բեյրութում կազմավորվել էր ևս մեկ գումարտակ, որով հայ լեգեոնականների թիվը հասել էր 5000-ի:

Ֆրանսիական զորաջոկատների կազմում արշավի ելավ և Հայկական լեգեոնը³¹: Նրան բախտ և պատիվ վիճակվեց առաջինը մտնելու Կիլիկիա: Դեռ 1918 թ. նոյեմբերի 21-ին լեգեոնի 1-ին և 3-րդ գումարտակներն ափ էին իջել Ալեքսանդրետում: Դեկտեմբերի 14-ից 16-ը Մերսինում ափ էին իջել 2-րդ գումարտակը և 3-րդ գումարտակի մի մասը: Ապա 3-րդ գումարտակն ամբողջությամբ տեղակայվում է Մեր-

²⁹Shu E. *Bremond*. La Cilicie en 1919-1920. Paris, 1921, p. 10.

³⁰Shu P. *Redan*. La Cilicie et le Probleme Ottoman. Paris, 1921, p. 35.

³¹Shu նույն տեղում, էջ 74-75:

²⁸ «Նուշամայյան մեծ եղեռնի», էջ 897:

սինում, Պոպանտիում, Միսիսում և Տարսոնում՝ կոտորելով հակառակորդի դիմադրությունը: 2-րդ գումարտակի ուժերով գրավվում են Դյորթ Յոլը, Թոփրակ Կալեն, Իսլահիեն: Ջգալի ուժեր են տեղակայվում Սարաշ և Այնթապ քաղաքներում: Ֆրանսիացի պատմաբան Պ. Ռեդանի վկայությամբ լեզհոնը տեղեկում համարվում էր ի հաշիվ նորակոչիկների, և եթե դաշտային շրջաններից և քաղաքներից հավաքագրված հայերը ռազմական լավ համարում չունեին, ապա «լեռնական հայերը, դրան հակառակ, գերազանց սինվորներ էին»³²:

Փաստորեն մինչև 1918 թ. դեկտեմբերի 20-ը Կիլիկիան գրավվում է դաշակից պորամիավորումների կողմից: Շուտով 19-րդ ցամաքային բրիգադի հետ Ադանա է ժամանում անգլիացի զենեղալ Լեալին. դրանով իսկ մինչև 1919 թ. նոյեմբեր Կիլիկիայում հաստատվում է անգլիական սինվորական իշխանություն, որը հետո փոխարինվում է ֆրանսիականով: Կիլիկիայում ֆրանսիական վերահսկողության նախագահ էր նշանակվել գնդապետ Է. Բրեմոնը:

Մուդրոսի սինադոպարից հետո մոտ 150.000 հայեր վերստին հաստատվել էին Կիլիկիայում՝ հուսալով ապահով և բարեկեցիկ կյանք վարել Ֆրանսիայի հովանու ներքո: Սակայն Կիլիկիայի, մասնավորապես կիլիկիահայության ճակատագիրն արդեն կանխորոշված էր Մ. Քեմալի և Միրիայի ու Հայաստանի կոմիսար նշանակված Ժորժ Պիկոյի բանակցությունների ընթացքում (1919 թ. դեկտեմբերի 5—6) մշակված նախագծով: Սա հիմքն էր ֆրանս-քեմալական ապագա մերձեցման (1921 թ. մարտի 9-ի Լոնդոնի և հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրերը), որով Ֆրանսիան, հետապնդելով իր քաղաքական և տնտեսական շահերը, մտադիր լինելով պահել Միրիան, Թուրքիայից ստանալ իր պետական պարտքը, երկաթուղային և այլ վարձակալություններ (կոնցեսիա), հանձնեց Կիլիկիան և կամա թե ակամա հանցակից դարձավ կիլիկիահայության

նոր ողբերգության: Որպես արդյունք՝ արի քաշվեց 25-30 հազար հայ, իսկ կենդանի մնացածները կրկին բռնեցին արհավիրքներով լի տարագրության ուղին:

Պատահական չէր, որ Մ. Քեմալը պատերազմն սկսեց Կիլիկիայում: Քեմալականները, համաձայն Էրզրումի և Ալվասի համաժողովներում ընդունված որոշումների և 1920 թ. հունվարի 23-ին Անկարայում բացված «Ազգային ուխտի», նպատակ էին հետապնդում պահպանելու Օսմանյան կայսրության տարածքային և պետական ամբողջականությունը, և նրանց ազգայնական մտայնությամբ հայերի գոյությունն անգամ սպառնում էր Թուրքիայի անկախությանը և տարածքային միասնությանը. չէ՛ որ հայերը հետամուտ էին իրենց արդարացի պահանջի լուծմանը՝ ցանկանալով իրենց իսկ բնօրրանում վերականգնել հայկական պետականությունը: Իսկ 1919—1920 թթ. Թուրքիայի ողջ տարածքում միայն Կիլիկիայում էին հայերը հաստատվել համեմատաբար հոծ պահվածով՝ ձգտելով եթե ոչ անկախության, ապա գոնե ինքնավարության, որը մեծ տեղությունների կողմից խոստացվել էր ամենաբարձր մակարդակով: Եվ հետո՝ շատ ավելի՝ հեշտ էր պայքարն սկսել Կիլիկիայում քիչ ուժեր ունեցող Ֆրանսիայի դեմ (1919 թ. Կիլիկիայում և Միրիայում ֆրանսիական պորքերի քանակը չէր անցնում 20.000-ից, թեև 1921 թ. հաշվվում էր 70.000)³³:

Արդեն 1919 թ. հունվարին քեմալականները, համագործակցելով երիտթուրքերի հետ, կազմակերպել էին Ադանայի ռազմաճակատը, որը ընդգրկում էր համարյա ողջ Կիլիկիան: Դրությունը առաջին հերթին շիկանում է Սարաշում (1920 թ. հունվար—փետրվար), որտեղ բնակվում էր 20.000 հայ: Նրանք մոտ 500 լեզհոնականների անմիջական մասնակցությամբ և ղեկավարությամբ (1-ին գումարտակի մեծ մասը, մեկ վաշտ 2-րդ գումարտակից և 3-րդ գումարտակի 7—9-րդ վաշտերը) հերոսական ինքնա-

³³ Шу К. Гранкур. Тактика на Ближнем Востоке. М.—Л., 1928, с. 42.

³² Նույն տեղում, էջ 36:

Ֆրանսիական բանակի հայ զոհված կամավորների հուշարձանը
(Ֆրանսիա)

պաշտպանության են դիմում՝ հաջողեցնելով ջախջախիչ ուժի հարվածներ հասցնել թշնամուն: Այդ մարտերում առանձնապես աչքի ընկան լեգեոնականներ Գևորգ Հարությունյանը, Թովմաս Աբրահամյանը, Սմբատ Շահնապարյանը, որոնք օրեր շարունակ հեն էին մղում ս. Սարգիս եկեղեցու ուղղությամբ գրոհող թուրք հրոսակնե-

րին³⁴: 30 հայ լեգեոնականներ Սեդրակ Խըրլազյանի հրամանատարությամբ անկոտրում կամքով պաշտպանեցին քաղաքի կաթոլիկ եկեղեցին՝ փրկելով այնտեղ ապաստանած 3700 հայրենակիցների կյանքը³⁵: Արժե այստեղ բերել

³⁴ Գ. Գալուստյան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն: Նյու Յորք, 1934, էջ 810-811:

³⁵ Տես նույն տեղում, էջ 814-816:

Ֆրանսիացի հեղինակ Կ. Գրանկուրի կարծիքը հայ լեզուականի մասին. «Նա շատ քաջ է... Իր օջախը պաշտպանելիս հայը ցուցաբերում է գովելի եռանդ, համառություն և հնարամտություն, նա մեծ հայրենասեր է»³⁶: Սակայն ամեն ինչ պուր էր, պուր և ապարդյուն, քանի որ փետրվարի 11-ին Ֆրանսիական հրամանատարությունը նահանջի հրաման է տալիս՝ քաղաքը հանձնելով թուրքերին: Ավելի քան 13.000 հայեր սրի քաշվեցին, իսկ մնացածը (8000 հոգի) արտաքրավեցին քննալական իշխանությունների կողմից³⁷:

Մարաշի անկումով Կիլիկիայում քննալական շարժումն էլ ավելի ծավալվեց: Ինչպես նկատել է Մ. Անդերսոնը, «արդեն փետրվարին ազգայնականները ցույց էին տվել իրենց ուժը՝ Ֆրանսիայիներին դուրս քշելով Մարաշից»³⁸:

1920 թ. սկզբներին լարված դրություն էր ստեղծվել նաև Ադանայում և հարակից շրջաններում: Իսկ հուլիսին քննալական ջոկատները ռազմական գործողություններ ծավալեցին: Ուշագրավ է այն իրողությունը, որ, իր դրության վատթարացման համեմատ, Ֆրանսիական հրամանատարությունը վերստին սկսել էր պզալի տեղ և դեր հատկացնել հայկական զինված ուժերի կազմակերպմանը՝ քաջ գիտակցելով, որ ձեռք է բերում վստահելի և մարտունակ դաշնակից: Հիմնականում հենց հայ լեզուականների և նոր կամավորների ուժերով Ֆրանսիական իշխանություններին հաջողվեց Ադանայի շրջակայքը մաքրել հակառակորդից³⁹:

1920 թ. մարտի 14-ին սկսվում է Հաճընի առասպել դարձած դյուցապնամարտը: Բոլոր կողմերից շրջապատված Հաճընը, պենքի և զինամթերքի խիստ

պակաս պզալով, Սարգիս ճեպեճյանի, Արամ Կայծակի, Միհրան Գայանի, Մեսրոպ Շիրտմյանի և այլոց ղեկավարությամբ յոթ ամիս շարունակ անհավասար մարտեր էր մղում թշնամու տասնպատիկ գերակշիռ ուժերի դեմ՝ հուսալով շուտափույթ օգնություն, որը բավմիսս խոստացվել էր Կիլիկիայի Ֆրանսիական իշխանությունների և Կիլիկիայի հայկական Ազգային խորհրդի նախագահ Մ. Տամատյանի կողմից: Արդեն կազմվել էին Հաճընի օգնության 1-ին և 2-րդ արշավախմբերը, բայց Ֆրանսիական զինվորական հրամանատարությունը ոչ միայն արգելում է նրանց շարժվել հայրենակիցներին օգնության, այլև, շրջապատելով, զինաթափում և արտաքսում է Կիլիկիայից: Մնալով միայնակ՝ Հաճընը դատապարտված էր կործանման: Եվ 1920 թ. հոկտեմբերի 15-ին քննալական ջոկատները ներխուժում են քաղաք՝ սրի քաշելով մոտ 8000 հայությանը: Միայն 387 հոգի Արամ Կայծակի գլխավորությամբ կարողանում են ձեռքբեր թշնամու պաշարման օղակը և հասնել Ֆրանսիական գոտի⁴⁰:

Հայ լեզուականները, ինչպես այլուր, այնպես էլ Այնթապում քաջաբար մարտնչեցին թուրք հրոսակների դեմ՝ խիզախության հրաշքներ գործելով: Մոտ մեկ տարի տևած գոյամարտում (1920 թ. ապրիլի 1 — 1921 թ. փետրվարի 8) Ֆրանսիական զորամասերի օգնությամբ Այնթապի հայությունը փրկվեց թուրք ջարդարարների վայրենի կրքերին պոհ գնալուց, սակայն, ավելի ուշ, երբ Կիլիկիան հանձնվեց Թուրքիային, այնթապիները ևս բռնեցին գաղթի ճամփան՝ լքելով հայրենի օջախները:

Ընդհանուր առմամբ՝ «լեզուների կյանքը Կիլիկիո մեջ եղավ վրդովիչ, դառնացուցիչ և հուսահատական: Ամեն արդար ակնկալությամբ, բազում հույվերով և հույսերով հայ զինվորը ոտք դրած էր հայուն արյունով նվիրագործված Կիլիկիո սուրբ հողերուն վրա: Այժմ իր բոլոր

³⁶ Shu K. Гранкур. Тактика на Ближнем Востоке, с. 54.

³⁷ Shu Գ. Գալուստյան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Չեյթուն, էջ 810-811:

³⁸ M. Anderson. The Eastern Question, 1774-1923. New York, 1966, p. 362.

³⁹ Shu «Կիլիկյան տարեցույց», էջ 186: Shu նաև P. Redan. La Cilicie et le Problème Ottoman, p. 106-108.

⁴⁰ Shu Ռ. Գ. Սահակյան, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1918-1921 թթ., էջ 180:

հույսերը օդը կը ցնդեին: Թշնամին հաջողած էր գրավել կամ գնել համակրանքը հաղթական դաշնակիցներուն, որոնք արդեն որոշած էին դավաճանել ոչ միայն իրենց ձեռքին տակ կռվող վիւնդերին, այլև տարագրութենէն մազապուրծ ազատված և հայ կամավորի կողմն գրավված Կիլիկիո գլխավոր քաղաքն հանդիսացող Ադանայի մեջ օրն օր բազմացող և հարյուր հազարի հասնող հայ խլայակներուն»⁴¹:

Այն պայմաններում, երբ Ֆրանսիան Կիլիկիան հանձնում էր Ռուսքիային, այլևս ձեռնտու չէր Հայկական լեգեոնի գոյությունը, քանի որ նա կարող էր «արգելքներ» հարուցել այդ գործում: Ստեղծված իրավիճակում, հասկանալով դեպքերի վարգայման իրական ընթացքը, կռահելով դրանց տրամաբանական ավարտը, հայ ազգային-քաղաքական ուժերը Կիլիկիան 1920 թ. օգոստոսի 4-ին հռչակում են ինքնավար և անկախ՝ Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո, և ստեղծում են կառավարություն: Բայց ընդամենը մեկ օր անց այդ կառավարությունը ցրվում է Ֆրանսիական իշխանությունների կողմից, և դա առիթ է դառնում հայերի նկատմամբ թուրքերի նոր բռնությունների:

Օրակարգի հարց դարձավ Հայկական լեգեոնի ցրումը. մավրն արել էր իր գործը, մավրը կարող էր հեռանալ: 1920 թ. սկզբից ֆրանսիական իշխանությունները սկսել էին կրճատել լեգեոնի թվաքանակը՝ այն 5000-ից հասցնելով 1500-ի: Իսկ 1920 թ. օգոստոսի 19-ին,

⁴¹ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 161, ց. 1, գ. 60, թ. 13:

Սերի պայմանագրի կնքումից 9 օր անց (այդ պայմանագրով Կիլիկիան մնում էր Ռուսքիային) Մերձավոր Արևելքում ֆրանսիական գերագույն կոմիսար և պորքերի հրամանատար գեներալ Գուրոն, 1-ին պորաբանակի հրամանատար գեներալ Դյուֆրոն և Ռոմիոյին փոխարինած գեղապետ Ֆլի Մեն Մարին ստորագրեցին Հայկական լեգեոնի կազմալուծման հրամանը: Ապա լուծարվեց Շիշմանյանի հայկական միլիցիան և, ինչպես նշվեց վերը, վինաթափ արվեց (1920 թ. սեպտեմբերի 22-ին) Ախարձայի՝ պաշարված Հաճընի ոսկույթյան պատրաստվող 2-րդ արշավախումբը: Օգոստոսի 19-ին հայ մարտիկներին ուղղված հրամանում գեներալ Գուրոն ցինիկորեն հայտարարում էր. «Հայկական լեգեոնի ցրումը ազատ կը կացուցանե Ֆրանսիայի հանդեպ այն պայմանագրութենեն, պոր վեհանձնորեն ստորագրեցիք 1916-ին և 1917-ին»⁴²: Եվ ուրիշ ոչինչ: Մոռացության էին մատնելվում շոսայտրեն տրված խոստումները, հավաստիացումները:

Սակայն Հայկական լեգեոնը կատարեց իր պատմական առաքելությունը: Նա ոչ միայն ռազմական անթերի գործողություններով մեծապես նպաստեց սիրիա-պաղեստինյան ճակատում դաշնակիցների հաղթանակին, այլև հերոսական պայքարով ի չիք դարձրեց կիլիկիահայտությանն ամբողջովին բնաջնջելու քեմալական ծրագիրը և ապահովեց հայրենակիցների քիչ թե շատ անվտանգ արտագաղթը:

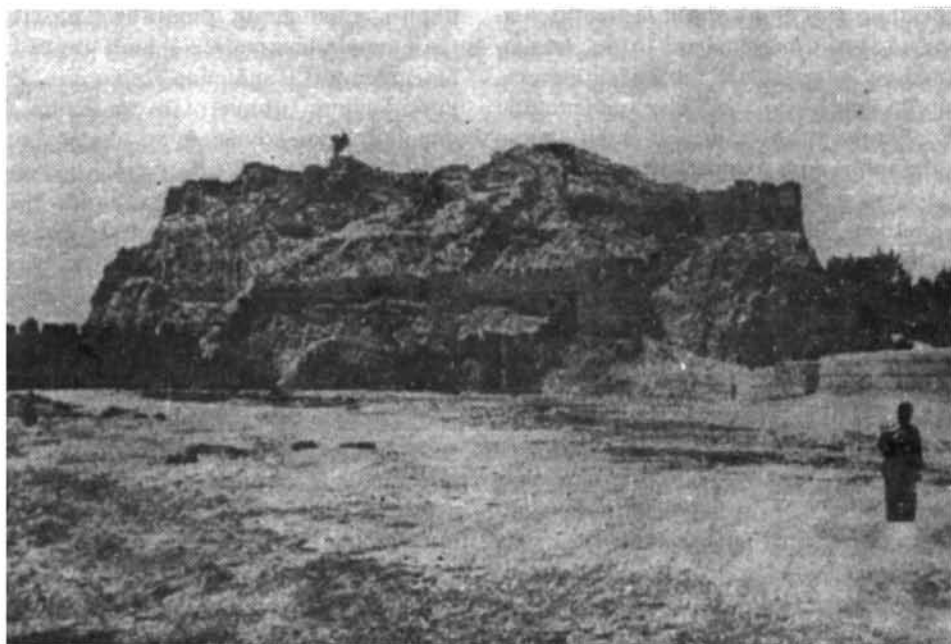
⁴² Տես Տ. Հ. Պոյաճյան, նշ. աշխ., էջ 376:

ՎԱՆ ԲԱՂԱՔԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Ռ. Օ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ, մալոր, պատմական գիտությունների թեկնածու

Օսմանյան Ռուսքիայի երիտթուրքական կառավարությունը 1915 թվականին կայսրության տարածքում՝ Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջաններում, իրականաց-

րեց հայ բնակչության ցեղասպանությունը: Այս ոճրագործությամբ թուրքերը նպատակ ունեին իրենց ձեռով և վերջնականորեն լուծելու Հայկական հարցը՝ վերացնելով Արևմտյան Հայաստանում

Վանի բերդը

հայկական պետականության վերականգնման բուն իսկ հնարավորությունը: Օսմանյան իշխանություններն իրականացրին նաև կայսրության մի շարք այլ ազգային փոքրամասնությունների՝ հույների, արաբների, ասորիների մասնակի կոտորածներ:

Տիրող վարչակարգի նման բարբարոսությունը տեղերում հանդիպում էր հայ բնակչության դիմադրությանը: Դրա շնորհիվ հայերի մի մասը փրկվեց, բայց մյուսները զենքը ձեռքներին փոխվեցին: Ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան Մուշում, Սասունում, Շապին - Գարահիսարում, Սվեդիայում (Մուսա լեռ), Ուրֆայում և այլ վայրերում:

Օսմանյան կանոնավոր բանակի ստորաբաժանումներին և քրդական ջոկատներին առաջին դիմադրությունը ցույց էր տրվել Վանի վիլայեթում դեռևս 1914 թ. վերջերին: Բայց գլխավոր ինքնապաշտպանական մարտերը տեղի ունեցան 1915 թ. գարնանը Վան քաղաքի հայկական երկու թաղամասերում՝ Այգեստանում և Բաղաքամեջում: Առաջի-

նում բնակվում էր 20000, իսկ երկրորդում՝ 2500 հայ բնակիչ¹: Թաղամասերը գտնվում էին միմյանցից 5-6 կիլոմետր հեռավորության վրա: Նրանց միջև ընկած տարածքում բնակվում էին մահմեդականներ՝ գլխավորապես թուրքեր:

Վանի վիլայեթի և համանուն քաղաքի հայության ոչնչացումը հանձնարարված էր վալի (նահանգապետ) Ջուդեթ բեյին: Վերջինիս մոտ որպես ռազմական խորհրդական գործուղվում է գերմանական բանակի կապիտան (հետագայում գեներալ, ծագումով վենեսուելացի) Ռաֆայել դը Նոգալեալ:

Ջուդեթ բեյի հրամանով օսմանյան զորքերը շրջապատեցին Այգեստանն ու Բաղաքամեջը: Նրանք տեղաբաշխվեցին հետևյալ կերպ. ամրոցի միջնաբերդում տեղակայվեցին հրետանին, երկու վաշտ, քրդական մեկ գումարտակ և

¹ Տես «Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը» (ժողովածու), կազմող Հ. Դ. Փափապյան: Ե., 1990, էջ 19, 45, *Joh. Lepsius. Der Todesgang des Armenischen Volkes. Bericht über des Weltkrieges. Potsdam, 1919, S. 307.*

հեծյալ ժանդարմներ, իսկ թուրքական կանտոնավոր բանակի հիմնական ուժերը գտնվում էին քաղաքի հարավ-արևմուտքյան և հարավ-արևելյան մասերում: Մընացած ստորաբաժանումները դիրքավորվել էին ժանդարմական զորանոցներում: Կային 1200-1300 հոգիանոց մի առանձին քրդական ջոկատ՝ Սուլեյման բեյի և լավերի մեկ գումարտակ՝ Չիրքեյ Ահմեդի գլխավորությամբ²:

Մարտական գործողությունների ընթացքում կառավարական ուժերը լրացուցիչ համալրում էին ստանում Բիթլիսից (Բաղեշ) և Էրպրումից (Կարին): Թուրքական զորքերը սպառազինված էին գերմանական արտադրության «Մաուզեր» սիստեմի հրացաններով, 12 ակոսանի և մի քանի տասնյակ տարբեր տրամաչափի ուղղակափող թնդանոթներով, ինչպես նաև գնդացիքներով³:

Վանի պաշարումն իրականացնող թուրքական զորքերի թվաքանակը հաշվվում էր 12000 մարդ: Այս մեծաքանակ և սպառազինությամբ գերազանցող հակառակորդին քաղաքի հայությունն ի վիճակի էր հակադրել մոտ տասն անգամ քիչ ուժ: Այգեստանում կար 1053, իսկ Բաղաքամեջում՝ 100-120 մարտիկ⁴: Նրանց մեծ մասը մինչ այդ ոչ մի առնչություն չէր ունեցել վիճակական ծառայության հետ:

² Shu *R. de Nogales. Four Years Beneath the Crescent.* Transl. from the Spanish by M. Lee. With an introd. by Lieut.-Colonel E. Davis. N. Y., London, 1926, pp. 75, 82.

³ Shu Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, թ. 43, «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմողներ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ: Ե., 1991, էջ 347, Հայաստանի Հանրապետության պետական պատկերասրահ, «Փանոս Թեղեմեկյանի հուշեր», ֆ. 30, գույք 423, թ. 409, *W. D. Allen, P. Muratoff. Caucasian Battlegrounds. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921.* Cambridge, 1953, p. 299; *R. de Nogales. Four Years Beneath the Crescent*, p. 75.

⁴ Shu *Ս. Ս. Համբարյան*, Վանի 1915 թ. հերոսամարտը: Պատմա-բանասիրական հանդես, 1985, հմ. 2, էջ 34, «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», էջ 347:

Այս ամենը հնարավորություն տվեց թուրքական ուժերին մարտական գործողությունների սկզբնական շրջանում որոշակի գերազանցություն ունենալու: Հաշվի առնելով ուժերի նման հարաբերակցությունը՝ հայկական թաղամասերի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարող Ջինվորական մարմինները ընտրում են պաշտպանական մարտավարություն⁵:

Այգեստանը բաժանվեց յոթ պաշտպանական շրջանների՝ 79 դիրքերով, իսկ Բաղաքամեջը՝ չորս շրջանների՝ 25 դիրքերով: Շտապ կարգով փորվեցին խրամատներ, անմիջական մարտական շփման տեղամասերում գտնվող տները ամրացվեցին և միմյանց հետ կապվեցին հաղորդակցության ստորգետնյա ուղիներով: Ողջ Այգեստանը շրջապատվեց կավն պատով, որի մեջ հրակնատներ էին բացվում⁶: Կառուցման և ամրացման աշխատանքները կատարվում էին գրեթե անվերապես գիշերները: Մարտական գործողությունների ընթացքում պաշտպանական կառույցներն անընդհատ կատարելագործվում էին: Հետագայում Վան մտած ռուսական ուժերի հրամանատար գեներալ Նիկոլայը դրվատեց

⁵ Այգեստանի Ջինվորական մարմնի անդամներն էին՝ Արմենակ Եկարյանը (ռազմական ղեկավար), Կայծակ Առաքելը (Տիգրան Արաջյան), Փանոս Թեղեմեկյանը, Արամ Մանուկյանը և Բուլդարացի Գրիգորը: Բաղաքամեջի հայոց դիմադրության կազմակերպիչներն էին՝ Հակակ Կոստյանը (ղեկավար), Լևոն Գալճյանը, Միհրան Թորոմանյանը և ուրիշներ: Ռ. դը Նոգալեան և Վանում իտալական հյուպատոսական գործակալ Գ. Սթորդոնին առանձնացնում են Ա. Մանուկյանին, որը աչքի էր ընկնում իր կազմակերպական մեծ աշխատանքով: Shu «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», էջ 348, *R. de Nogales. Four Years Beneath the Crescent*, p. 27.

⁶ Shu *Ս. Ս. Մեծ դեպքեր Վասպուրականում 1914-1915 թվականներին*: Ե., 1917, էջ 224, 232, «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», էջ 347, Հ. *Կոստյան*, Վան բերդաքաղաքի ժողովրդային հերոսապատումը: Թեհրան, 1966, էջ 57-59, *C. D. Ussher, G. H. Knapp. An American Physician in Turkey. A Narratives of Adventures in Peace and War.* Boston and N. Y., 1917, p. 255; *R. de Nogales. Four Years Beneath the Crescent*, p. 64; *J. Bryce. The Treatment of Armenians in Ottoman Empire, 1915-1916.* London, 1916, p. 35.

վանեցիներին նման ամբողջություններ կառուցելու համար:

Իտալական հյուպատոսական գործակալ Գ. Սբորդոնին վկայում է. «Նրանք (հայերը — Ռ. Ս.) կազմակերպվեցին հիա-

կառուցվածքը⁸: Ջինվորական մարմիններից յուրաքանչյուրն ուներ նաև պահեստային ջոկատ:

Ինքնապաշտպանությանը իրենց օժանդակությունը ցույաբերեցին ամե-

Ամերիկացի բժիշկ Աշերը կնոջ՝ Էլիզաբեթի հետ վիրավորին բուժելիս

նալի արագությամբ և խորաթափանցությամբ, ստեղծեցին գլխավոր շտաբ, ճարտարագործական ջոկատ, հրաձիգների գումարտակ, կարմիր խաչի և վիրակապման կետեր, ոստիկանություն: Փորեցիկ խրամատներ, կառուցեցին բարիկադներ և այնքան խոհեմ եղան, որ պաշտպանական գործողության եղանակ ընդունեցին, որպեսզի խուսափեն անօգուտ կորուստներից, ինչպես նաև արգելեցին աննպատակ կրակը⁷:

Յուրաքանչյուր պաշտպանական շրջան ուներ իր հրամանատարը: Մարտիկները բաժանված էին տասնյակների, որոնք ունեին իրենց հրամանատարները: Ամեն մի դիրք ուներ կապավոր, հետախույզ և սանիտար: Ուժերի նման բաժանումը հիշեցնում էր հայդուկային խմբի մարտավարական

րիկյան միսիոներներ բժիշկ Քլարենս Աշերը, նրա կինը՝ Էլիզաբեթը, և Էռնեստ Յարրուն: Ք. Աշերը հայերին հանձնեց ամերիկյան հիվանդանոցի դեղատոունը և, կնոջ ընկերակցությամբ, իր բժշկական ունակություններն ի սպաս դրեց Այգեստանի հայության օգնության գործին: Իսկ Է. Յարրուն գործուն մասնակցություն ունեցավ թաղամասի պաշտպանական կառույցների կազմակերպմանը⁹:

Այգեստանի հայության դիմադրությանն ականատես ամերիկյան միսիոներ Գ. Քնապն իր վկայություններում նշում է ողջ բնակչության միահամուռ մասնակցությունը ինքնապաշտպանության գործին: Նա հատուկ շեշտում է թաղամասի ներքին կար-

⁷ Шу «Геноцид армян в Османской империи». Сборник документов и материалов. Под ред. М. Г. Нерсисяна. 2-е доп. издание. Ер., 1983, с. 287.

⁸ Ավիլի մանրամասն տես *Մարտական հրահանգներ*: Ե., 1990:

⁹ Шу Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Հ. Ավագյանի ֆոնդ, գ. 8, թ. 6, Բ. Գ. Աշեր, Գ. Հ. Քնապ, նշ. աշխ., էջ 251:

գուկանոնը վերահսկող ռազմական ուստիկանության արդյունավետ գործունեությունը: Ամերիկացու խոստովանությամբ, «մինչ այդ քաղաքը երբեք այդքան լավ չէր ապահովվել ուստիկանությամբ»¹⁰:

Մարտերի մասնակից Օսիկ Մխիթարյանը հետևյալն է նշում. «Հասարակությունը պատշաճ հարգանքով կը վերաբերվեր ուստիկաններուն և կը կատարեր անոնց բոլոր թելադրություններն ու հրահանգները: Ամբողջ կովի ընթացքին, քանի մը մանր ու պատահական դեպքերն պատ, ոչ մեկ ոճիր գործվեցավ»¹¹:

Մարտական գործողություններն սկսվեցին 1915 թ. ապրիլի 7-ին, վաղ առավոտյան, թուրքական ստորաբաժանումների գրոհով: Վանի պանապան մասերում տեղակայված հրետանին սկսեց ուժեղացնել հայկական թաղամասերը:

Այգեստանի և Քաղաքամեջի պաշտպանության կազմակերպմանը լուրջ արգելք էին դարձել թուրքական մի շարք ամբուրություններ: Ուստի երկու հատվածների Ձինվորական մարմինները վճռում են հրկիզման և պայթեցման միջոցով վերացնել այդ վտանգը: Ամբուրությունների թվում էր Այգեստանի հյուսիս-արևելյան մասում գտնվող Համուտ աղա կոչվող թուրքական պորանոցը: Այստեղ ամրացել էին հակառակորդի 650 զինվոր: Ձորանոցը գերիշխող դիրք ուներ որչ թաղամասի վրա և կրակի տակ էր պահում նրա մի պզալի մասը:

Վանեցիները, գաղտնապահության խստագույն պայմաններում, գիշերները գետնուղի փորնեցին մինչև պորանոցի հիմքը և այստեղ տեղադրեցին պայթուցիկ նյութ: Պայթյունի հետևանքով առաջացած հրդեհը հրո ճարակ դարձրեց պորանոցը:

Հաջորդ վտանգավոր ամբուրությունը բրիտանական նախկին հյուպատոսարանի շենքն էր: Հակառակորդն այն դարձրել էր ամուր հենակետ: Այստեղ

դիրքավորվել էին 30 ժանդարմներ: Շենքի հրկիզումը կատարվեց պաշտպանվողների պատրաստած ինքնաշեն սարքի միջոցով, որը պարպունակ հրանետ էր հիշեցնում:

Քաղաքամեջում հայ մարտիկները ոչնչացրին նմանատիպ մի շարք ամբուրություններ, ինչպես նաև թուրքերի վինապահեստը:

Հայ մարտիկների որդեգրած այս մարտավարությունը տվեց իր դրական արդյունքը. աստիճանաբար վերացան հակառակորդի դիրքային գերակշռությունը, մարտական գործողությունների սկսվածական փուլում հայերի մեջ եղած մեծ լարվածությունը և սեփական ուժերի նկատմամբ անվստահությունը: Հայ մարտիկները որոշակի փորձ ձեռք բերեցին, որը թույլ էր տալիս նրանց հաջողությամբ հետ մղել թշնամուն: Հայերի պաշտպանությունը ճնդեկու նպատակով թուրքերը էրպրումից ժամանած մի գերմանական սպայի հրամանատարությամբ գիշերային հարձակում նախաձեռնեցին: Գ. Մբորդոնին նշում է, որ այդ գրոհը հայերի կողմից «այնպես հաղթականորեն հետ մղվեց, որ սպան պարտության հաջորդ օրն իսկ մեկնեց Վանից: Միայն այս գրոհի ժամանակ թուրքերը կորցրին 60—70 հոգի»¹²:

Հակառակորդի հրամանատարությունը մի շարք խոշոր անհաջողություններից հետո փոխեց մարտավարությունը: Այժմ հրետանու կրակը կենտրոնացվում էր որոշակի պաշտպանական տեղամասի վրա, ապա հետևում էր թուրքական հետևակի գրոհը: Պաշտպանվողները, սակայն, կարողացան արագորեն հարմարվել այդ նոր մարտավարությանը: Հրետակոծվող շրջաններ էր ուղարկվում պահեստավոր, որը, տեղի ուժերին միանալով, հետ էր մղում թուրքական գրոհը:

Թուրքական հրամանատարությունը մեծ հույսեր էր կապում չերքեսվական հեծելազորի հետ: Քաղաքային պայմաններում, երբ փողոցները պատված էին

¹⁰ Shu Ջ. *Բրայս*, նշ. աշխ., էջ 37:

¹¹ Օւ. Մխիթարյան, Վանի հերոսամարտը: Սոֆիա, 1930, էջ 112:

¹² Shu «Հայերի ցեղապանությունը Օսմանյան կայսրությունում», էջ 348:

Արմենակ Նկարյան

խրամատներով ու բարիկաղներով, հեծելազորն ի վիճակի չէր արդյունավետ գործելու: Այն բանից հետո, երբ հեծելազորի գրոհն անհաջողության մատնելուց, հակառակորդի հրամանատարությունը հրաժարվեց նրա հետագա օգտագործումից:

1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանության մասնակիցները բազմաթիվ հուշեր ու վկայություններ են թողել մարտական գործողությունների մասին: Անաչառ լինելու համար մենք կներկայացնենք միայն թշնամու՝ Ռ. դը Նոգալեսի, վկայությունները: Նա իր հուշերում նրկարագրում է, թե ինչպես ինքը, մի գումարտակի գլուխ անցած, կարողա-

նում է հայերից գրավել մի քանի տներ: Այստեղ է բերվում փոքր տրամաչափի հրանոթ, որը, ուղիղ նշանառությամբ կրակելով, քարոքանդ է անում ամրության վերածված մի շարք տներ: Հայ մարտիկները, սակայն, չեն նահանջում: Նրանք ոչ միայն հետ են մղում հակառակորդին, այլև կարողանում են մարել բռնկած հրդեհը: Հարձակմանը մասնակցած թուրքական գումարտակի զինվորների մեծ մասը սպանվում կամ վիրավորվում է¹³:

Ռ. դը Նոգալեսի կարծիքով իրենց անհաջողությունների հիմնական պատճառներից մեկը թուրք զինվորների ցածր մարտավարական կարողություններն էին: Սեփական անփութության, ավելի ճիշտ՝ տգիտության պատճառով նրանք հաճախակի զոհվում էին ռազմամթերքի հետ անպզույշ վարվելու հետևանքով: Պարզվում է, որ նրանք սովորություն ունեին ծխելու պայթուցիկ նյութերի և զինամթերքի մոտ: Բացի այդ, անբավարար կարողությունը թույլ չէր տալիս թուրք հրետանավորներին ճշտորեն հաշվարկել թնդանոթի մեջ դրվող լիցքի քանակը: Նրանք հաճախ լիցքը թույլատրելի չափից ավելի շատ էին դնում, որի հետևանքով թնդանոթի փողը պայթում էր և սպանում ու վիրավորում էր սպասարկող անձնակազմին: Չոհերի պակասը լրացնում էր թուրք վիրաբույժը, նա սովորություն չուներ ախտահանելու վիրաբուժական գործիքները¹⁴:

Վանի պաշարմանը մասնակցում էին մեծ թվով քրդական լուրջոկատներ: Թուրքական հրամանատարությունը նրանց հրապուրել էր կողոպուտի հույսով և օգտագործում էր որպես «թնդանոթի միս»: Այս վերջին հանգամանքը խիստ գցել էր բուրդ զինվորների «մարտական ոգին», և նրանք դժկամությամբ էին մասնակցում մարտական

¹³ R. de Nogales. Four Years Beneath the Crescent, p. 95; *Untijih* Memoirs of Soldier of Fortune. N. Y., 1932, p. 271.

¹⁴ Shu G. H. Knapp. The Tragedy of Bitlis. N. Y., 1919, p. 32; R. de Nogales. Four Years Beneath the Crescent, pp. 85, 91.

գործողություններին¹⁵: Ռ. դը Նոգալեսի բնորոշմամբ քրդերը լավ նշանառուներ ու անվախ կռվողներ էին, սակայն անկարգապահ էին և չէին ենթարկվում թուրքական հրամանատարությանը: Քրդերին հետաքրքրում էր միայն կողոպուտը, ուստի, երբ քաղաքի պաշարումը երկարեց, նրանց մեծ մասը հեռացավ¹⁶:

Բ. Աշերն իր հուշերում նկարագրում է քրդական գրոհներից մեկը, որին ինքն ակնատես է եղել: 500 բիթլիսցի քրդեր հուժկու հարձակում ձեռնարկեցին հայկական պաշտպանական տեղամասերից մեկի վրա, որտեղ դիրքավորվել էին 44 մարտիկներ: Վերջիներս, չգիմանալով հակառակորդի ճնշմանը, ընկրկեցին և սկսեցին նահանջել: Այդ ծանր պահին վիրավոր մարտիկներից մեկը՝ Արամ Բորոպանջյանը, որը հասակով կանգնելով, դիմահար կրակ բացեց «Մառուվեր» ատրճանակից՝ ոչնչացնելով քրդերից վեցին: Դա ոգեշնչեց մյուս մարտիկներին, որոնք վերադարձան և կրակ բացեցին հակառակորդի վրա: Ոչնչացվեց թշնամու 33 պիսվոր, և հարձակումը հետ մղվեց:

Հակառակորդին անընդհատ լարված վիճակում պահելու, նրա կրակակետերը ճշտելու և նորերը հայանաբերելու, ինչպես նաև պիսվորները վատնել տալու նպատակով վանեցիները դիմում էին ռազմական խորամանկություն: Մի անգամ ուշ երեկոյան նրանք մի շան վզից կապեցին լապտեր՝ վառվող մոմով, և աղմուկ-աղաղակով ու կրակոցներով շանը քշեցին դեպի թուրքական դիրքերը: Լսելով աղմուկը և կրակոցները, տեսնելով այս ու այն կողմ նետվող լույսը՝ հակառակորդը տագնապ հայտարարեց և կատաղի հրաձգություն սկսեց: Բ. Աշերը վկայում է, որ թուրքերը «անընդհատ» կրակում էին մթության մեջ և մինչև իմացան, որ այդ ամենի պատճառը մի շուն է, հապարավոր փամ-

փուշտներ անտեղի վատնեցին»: Մեկ այլ գիշեր հայ մարտիկները հակառակորդից խլված ձիու պոչից կապեցին մի երկաթյա դատարկ տակառ և ձին գոռում-գոչյունով, կրակոցներով քշեցին դեպի թուրքական դիրքերը: Խնլահեղորեն արշավող ձիու հետևից սալահատակին պարնվող դատարկ տակառը մի այնպիսի ուժեղ դրոդյուն և աղմուկ էր բարձրացնում, որ թշնամուն թվում էր, թե հայերը լայնածավալ գրոհի են անցել: Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս դեպքում թուրք վիսվորները փոթորկալից կրակ բացեցին՝ վատնելով ավելի մեծ քանակությամբ պիսվորներ¹⁷:

Ապարդյուն գրոհները և սգալի կորուստները հարկադրեցին թուրքական հրամանատարությանը փոխելու մարտավարությունը: Բաղաքի շրջակա հայկական գյուղերից բռնությամբ Այգեստան և Բաղաքամեջ էին քշվում կոտորածներից կենդանի մնացած հազարավոր հայ կանայք ու երեխաներ: Այգեստանում կային 55000-ից ավելի բռնագաղթվածներ և ապաստանածներ, միայն գերմանական բարեգործական հաստատություններում ապաստանել էին 4000, իսկ ամերիկյան հաստատություններում՝ 5000-6000 կանայք ու երեխաներ¹⁸: Թուրքերը դրանով ձգտում էին այն բանին, որ հայերի մոտ ավելի արվի պարենի ճգնաժամը:

Ռ. դը Նոգալեսը, ինչպես և Բ. Աշերը, նշում է հայերի նշանառու հրաձգությունը, հատկապես երբ նրանք օգտագործում էին գերմանական «Մառուվեր» սխտեմի տասը փամփուշտանի ատրճանակները: Ռ. դը Նոգալեսը այդ ատրճանակները որակում է որպես սարսափելի վնասը հայերի ձեռքում: Նա հիշատակում է նաև հատուկ շաղափների մասին, որոնցով հայ մարտիկները կարողանում էին տների պատերի մեջ անցքեր բացել և անսպա-

¹⁷ Shu Բ. Դ. Աշեր, Գ. Հ. Քուսպ, նշ. աշխ., էջ 255-257:

¹⁸ Shu Joh. Lepsius. Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Potsdam, 1919, S. 478; Ջ. Օ. Բարնուս, նշ. աշխ., էջ 145, Ջ. Բրայս, նշ. աշխ., էջ 36:

¹⁵ Shu J. O. Barrows. In the Land of Ararat. London, Edinburgh, 1916, p. 135.

¹⁶ Shu R. de Nogaies. Four Years Beneath the Crescent, p. 75.

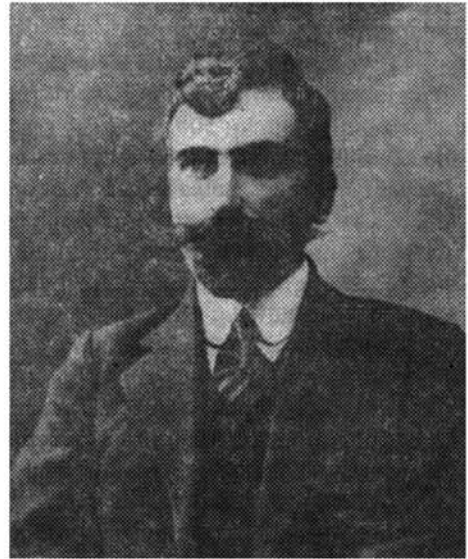
սելիորեն գնդակոծել հակառակորդին¹⁹։

Ե՛վ Այգեստանում, ե՛ր Քաղաքամեջում հայերի դիմադրության հաջողությանը մեծապես նպաստեցին կազմակերպված և կանոնավոր կերպով գործող թիկունքային ստորաբաժանումները։ Ք. Աշերը դրվատանքով է հիշում այդ ծառայությունների կատարած հսկայածավալ աշխատանքները։ Անպեն տղամարդիկ ներգրավված էին սակրավորական ջոկատներում։ Նրանք, հաճախ հակառակորդի անընդհատ կրակի տակ, վերականգնում կամ վերանորոգում էին թուրքական հրետանու կողմից ավերված կամ վնասված ամրություններն ու դիրքերը։ Կանայք ու աղջիկները կերակուր էին պատրաստում, խնամում էին հիվանդներին ու վիրավորներին, հոգ տանում ծերունիների ու երեխաների մասին։ Ջինագործական արհեստանոցը պատրաստում ու լիցքավորում էր փամփուշտներ, վերանորոգում էր վնասված վենքը։ Պրոֆեսոր Մինասյանը կարողացավ ստանալ անձուխ վառող։ Հայկական թաղամասերի ողջ բնակչությունը լարել էր ուժերը թշնամուն դիմադրելու համար։ Ք. Աշերը նշում է. «ՈՒրախ, հույսերով լի ոգի էր տիրում։ Մահացածի համար ոչ մի սուգ, ոչ մի սովորական արևելյան լայ ու կոծ... Նրանք (հայերը—Ռ. Ս) բարձրացնում էին իրենց գլուխները և ասում. «Ավելի լավ է տասն օր ապատություն և հետո մեռնել, քան մեռնել որպես ստրուկ, ինչպես մենք էինք»²⁰։

Հարկ է նշել նաև պաշտպանության հմուտ և գործուն ղեկավարումը ե՛ր Այգեստանի, ե՛ր Քաղաքամեջի Ջինավորական մարմինների կողմից։ Պետք է նշել հատկապես Արամ Մանուկյանի եռանդուն գործունեությունը։ Պատահական չէ, որ Գ. Սքորդոնին նրան համարում էր Վանի ինքնապաշտպանության ոգին²¹։ 1915 թ. դիմադրական մարտերի կազմակերպման փորձը հետագայում Ա. Մա-

նուկյանի կողմից օգտագործվեց 1918 թ. հայ մարտիկներին Սարդարապատի ճակատամարտին նախապատրաստելիս։

Այգեստանի և Քաղաքամեջի հայ բնակչության դիմադրությունը ճնշելու թուրքական հրամանատարության պլա-

Արամ Մանուկյան

նը ձախողվեց։ Այդ պատճառով հակառակորդն ուժեղացրեց հայկական թաղամասերի հրակոծումը։ Ռմբակոծության էին ենթարկվում նույնիսկ ամերիկյան բարեգործական հաստատությունները, որտեղ ապաստանել էին հայ գաղթականներ։ Թուրքական հրամանատարությունը հաշվի չէր առնում, որ այնտեղ գտնվում են բացառապես քաղաքացիական անձինք և այդ շինությունները պատկանում են չեզոք տերության՝ ԱՄՆ-ի քաղաքացիներին։ Ռ. դը Նոգալեսի պնդմամբ, այդ շինքերը հրետակոծվում էին Ջնդեթ բնյի հատուկ հրամանով²²։

Այնուամենայնիվ, չնայած հայկական թաղամասերի հայ բնակչության անձնուրաց և արդյունավետ դիմադրությանը, իրադրությունը շարունա-

¹⁹ Shu R. de Nogales. Four Years Beneath the Crescent, p. 68.

²⁰ Ք. Դ. Աշեր, Գ. Հ. Քնասյ, նշ. աշխ., էջ 252-253։

²¹ Shu «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», էջ 348։

²² Shu R. de Nogales. Memoirs of Soldier of Fortune, p. 271.

կում էր մնալ սպառնալից: Ջգալ էր տալիս օրեցօր սպառվող պարենի պակասը: Ինքնապաշտպանության մասնակիցներին մեկի խոստովանությամբ «մարդիկ իջած էին տուներու վարի հարկերը՝ ռուբերն վերծ մնալու համար և կը խորհեին ոչ այնքան ռուբերու, որքան արագորեն սպառող հացին, անխուսափելի սովին մասին»²³: Նույն միտքն էր հայտնում Վանի գերմանական որբանոցի տնօրեն Շայրթին. «Եթե այլ տեղից օգնություն չհասնի, քաղաքը երկար չի կարող դիմանալ, իսկ այդ օգնության հույսը շատ թույլ է թվում»²⁴:

Ստեղծված օրհասական դրության մեջ գտնվող հայությանը կարող էր փրկել միայն ռուսական բանակը: Այդ էին նշում ոչ միայն հայերը, այլև ամերիկացի միսիոներները. «Կար միայն մեկ հույս քաղաքի համար՝ ռուսների ժամանակին գալը»²⁵:

1915 թ. մայիսի 3-ին վաղ առավոտյան սկսվեց Այգեհստանի ուժգին հրետակոծությունը: Այն շարունակվեց մինչև ժամը 14-ը: Աստիճանաբար կրակը թուլացավ և որոշ ժամանակ անց դադարեց: Երեկոյան ժամը 18-ին հայ մարտիկները ներխուժեցին Թոփրակ Կալե և Հաջի Բեքր թուրքական զորանոցները՝ դրանք գտնելով հակառակորդի կողմից լքված: Փախուստի պատճառը Վանին մտնելու ռուսական զորքերը և հայ կամավորական ջոկատներն էին: Ռուս գնդապետ Ֆյոդոր Ելիսենի բնորոշմամբ, հայ կամավորների համար Վանը դարձել էր «ավետյաց քաղաք», ուր նրանք ձգտում էին ժամ առաջ հասնել²⁶:

Մայիսի 4-ի վաղ առավոտյան տեղի ունեցավ Այգեհստանի և Բաղաքամեջի հայ բնակչության հանդիպումը: Իսկ

²³ «Վան-Տոսպ»: Թիֆլիս, 1916, ապրիլի 28, հիմ. 22-23, էջ 23:

²⁴ Shu Joh. *Lepsius*. Deutschland und Armenien, S. 481.

²⁵ Shu Ջ. *Բոսյու*, նշ. աշխ., էջ 39, *Ր. Դ. Աշիր*, 9. Հ. *Քուսպ*, նշ. աշխ., էջ 273, *H. Morgenthau*. Ambassador Morgenthau's Story. N. Y., 1918, p. 299.

²⁶ Shu Վ. Վ., Ռուս գնդապետի մը պատմությունը 1915 թ. ապրիլյան արշավանքի մասին դեպի Վան: «Հայրենիք», Բոստոն, 1957, օգոստոս, էջ 25:

մայիսի 5-7-ն ընկած ժամանակահատվածում քաղաք մտան ռուսական առաջատար ուժերը և հայ կամավորները: Ի պատիվ իրենց պատարարների վանեցիները թուրքական ռազմավարային թնդանոթներից 50 համազարկ տվեցին:

Այսպիսով՝ Վանի հայության գոյամարտը, որն սկսվեց 1915 թ. ապրիլի 7-ին և ավարտվեց մայիսի 3-ին, պսակվեց հաղթանակով: Մարտական գործողությունների ընթացքում թուրքական կանոնավոր ուժերի ունեցած կորուստը կազմում էր մոտ 1000, իսկ հայերինը՝ 300 սպանված²⁷: Հակառակորդի կորուստներն այստեղ նվազեցված են, հաշվի չեն առնված թուրք բնակչությունից և քրդական վանապան ցեղերից կազմված ջոկատների տված զոհերը: Հայկական թաղամասերի վրա հակառակորդն արձակել էր 16000-ից ավելի արկ: Հրետակոծության հետևանքով ավերվել էր Վանի երկու երրորդը²⁸ (տես ներդիրի 1-ին էջը):

Վանի հայության պաշտպանության հաղթական ավարտը պայմանավորված էր հետևյալ հանգամանքներով.

1. Ինքնապաշտպանության ղեկավար մարմինների՝ Ջինվորական մարմինների արագ կազմակերպումը:

2. Ջինվորական մարմինների կողմից ընտրված պաշտպանական մարտավարությունը:

3. Ջինվորական մարմինների կողմից եղած զենքի, վիսամթերքի և պարենի հաշվառումը և պատշաճ բաշխումը, թաղամասերի բաժանումը պաշտպանական տեղամասերի, կապի ապահովումը, պահեստազորի առանձնացումը, ինչպես նաև թիկունքային ստորաբաժանումների կանոնավոր գործողությունների ապահովումը:

4. Մարտիկների և հատկապես բնակչության շրջանում համապատասխան բարոյահոգեբանական մթնոլորտ ստեղծելու ուղղությամբ Ջինվորական

²⁷ Shu Joh. *Lepsius*. Deutschland und Armenien, S. 65.

²⁸ Shu Ջ. *Բոսյու*, նշ. աշխ., էջ 38, *R. de Nogales*. Memoirs of Soldier of Fortune, p. 270-271.

մարմինների կողմից տարվող մեծ աշխատանքը, որը թույլ տվեց ինչպես հարկն է նրանց նախապատրաստել լավ սպառազինված և գերազանցող թվաքանակ ունեցող թշնամու դեմ մարտնչելու համար:

5. Մարտական գործողությունների սկզբնական փուլում հայ մարտիկները կարողացան ոչնչացնել հակառակորդի մի շարք կարևոր ամրություններ, որոնք խիստ վտանգավոր էին հայերի ինքնապաշտպանության համար: Գա նրանց հնարավորություն տվեց հետզհետե չեզոքացնելու թշնամու մարտավարական գերազանցությունը:

Եվ Այգեստանի, եւ Բաղաքամեջի Ջինվորական մարմինները թույլ տվեցին նաև մի շարք սխալներ, որոնցից գլխավորը հետևյալն էր: Ապրիլի վերջերից, նույնիսկ անգին աչքով, կարելի էր դիտել քաղաքի թուրք բնակչության և զորքի տարատեղումը: Այդ ամենը վկայում էր, որ ռուսական ուժերը մոտենում են Վանին: Հայոց ինքնապաշտպանության ղեկավարությունը նույնիսկ չփորձեց գրոհել թուրքական պաշտպանական տեղամասերի վրա: Այդ սխալը նրկատել էր նաև Ռ. դը Նոգալեսը: Նրա կարծիքով, հայերը լայնածավալ հարձակում ձեռնարկելու դեպքում թուրքերին մինչև Բիթլիս կքշեին²⁹:

Վանի հայության հաջող դիմադրությունը պայմանավորված էր նաև թուրքական հրամանատարության թույլ տված բազմաթիվ կոպիտ սխալներով.

1. Վանի պաշարումն իրականացնող օսմանյան զորքերը ղեկավարում էր

²⁹ R. de Nogales. Four Years Beneath the Crescent, p. 27.

վիլայեթի վալի Ջևդեթ բեյը, որը վիևվորական կրթություն չուներ: Նա այդ պաշտոնին էր արժանացել միայն այն բանի համար, որ նրա կինը Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի քույրն էր:

2. Թուրք վիևվորները չէին վարժեցվել քաղաքային պայմաններում մարտեր մղելուն:

3. Թուրքական հրամանատարության համար անսպասելի էր հայկական կողմի երկարատև դիմադրությունը:

4. Թուրքական հրամանատարությունը հաշվի չէր առել մի կարևոր հանգամանք ևս՝ ռուսական զորքերի արագ առաջխաղաքումը:

Վանի հայության հաջող ինքնապաշտպանությունը որոշակի հույսեր ներշնչեց և ոգևորեց շատ շատերին: Հիշտ է, 1915 թ. արևմտահայությանը չհաջողվեց ամենուրեք արժանի հակահարված տալ երիտթուրք ջարդարարներին, սակայն, Գարեգին Նժդեհի գնահատմամբ, «Արամը (Մանուկյան — Ռ. Ս) ու Վանը եկան վկայելու աշխարհին, թե, այո՛, հայությունը կարելի է ջարդել, երբ ան անգին է, անհամերաշխ ու անղեկավար, բայց ոչ պարտության մատնել, ոչ ալ կասեցնել ընթացքը հայ արիության, երբ ան կը ղեկավարվի Ցեղի Ոգինն... Վանի հերոսամարտ: Ճակատամարտ մը, սեփական ուժերով տարված փառահեղ հաղթանակ մը, որ հայության վերածնության համար ավելի մեծ դեր կատարեց, քան կրնային կատարել հայ դպրոցն ու գրիչը երկու տասնյակ տարիներու ընթացքին»³⁰:

³⁰ Shu Ot. Մխիթարյան, Վանի հերոսամարտը, էջ 4-5:

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ

АРМЯНСКИЙ ЛЕГИОН (1916—1920 ГГ.)

Р. Г. ГАСПАРЯН, кандидат исторических наук

РЕЗЮМЕ

В годы первой мировой войны младотурецкое правительство организовало массовое истребление армян, стремясь подобным образом «решить» армянский вопрос. В результате геноцида армян было бы устранено препятствие на пути осуществления замыслов младотурок по созданию обширного общетурецкого государства.

В разных областях Османской империи армяне создавали добровольческие отряды самообороны для организации сопротивления турецкой регулярной армии.

В истории армянского добровольческого движения немаловажное место занимает Восточный, или Армянский, легион. Он был сформирован согласно договоренности между представителями Франции (Ж. Пико) и Англии (М. Сайкс) и председателем армянской национальной делегации Нубар-пашой. На переговорах, проходивших во французском посольстве в Лондоне, Нубар-паше было заявлено, что в случае победного завершения войны Киликия должна перейти под владычество Франции. За участие в боевых действиях армяне получали гарантии на независимость или автономию в Киликии. Было предусмотрено, что Легион должен был состоять только из армян и сирийских арабов и сражаться против турок на сирийско-палестинском фронте и в Киликии.

26 ноября 1916 г. правительство Франции официально объявило о приказе военного министерства от 15 ноября о формировании Восточного легиона. Командиром легиона был назначен французский полковник Ромио. Офицерский состав комплектовался только из французов. Боевую подготовку легион должен был пройти на острове Кипр.

Тогда же, в конце ноября 1916 г., по инициативе армянских национальных партий, мечтавших о независимости или автономии Киликии, начался набор добровольцев в легион. Набор осуществлялся в армянских колониях в Египте, Франции, США и в других странах. В состав легиона первыми вошли около 600 армян из Суэзии, получивших свое боевое крещение в грозных мусалерских боях. К ним присоединились 300 человек из Египта и 236 армян из числа военнопленных турецкой армии. Все они составили 1-й батальон легиона, который в конце ноября переправился на Кипр и разбил лагерь на пустынной прибрежной равнине под названием Монарка. Вскоре прибыли 1200 армян из США.

На Монарке добровольцы сводились в десятки, роты, батальоны, получали обмундирование, оружие и боеприпасы. С ними проводились занятия по стрельбе, бегу, гимнастике, маневрированию, строевой подготовке и т. д. Французское командование не обращало должного внимания на выдвижение армянских кадров, не учитывая имеющиеся у них звания, полученные в регулярных армиях различных государств. Первым из армян офицерского звания удостоился заместитель командира одной из рот Джон Шишманян.

В апреле 1918 г. легион получил приказ выступить в поход. В составе легиона были три батальона, рота пулеметчиков и артиллеристы; всего насчитывалось более 4000 человек. В пути к ним присоединились 250 сирийских арабов. 30 августа 1918 г. легион разбил лагерь в местечке Рафат, в 4-5 милях от линии фронта. В то время сирийско-палестинский фронт проходил от побережья Средиземного моря до Иордана. Командующим союзными войсками был английский генерал Эдмунд Генри Алленби, в распоряжении которого была боеспособная армия, состоявшая из 76000 человек и 500 орудий, к которым присоединились французские войска де Пиепапа (7000 человек, в том числе и Восточный легион). Им противостояла турецкая армия, насчитывавшая 50000 человек и 300 орудий. Командовал ею германский генерал Лиман фон Сандерс.

Генерал Алленби занял позиции на равнине Сарона, планируя мощным ударом разгромить укрепившегося в горах противника. Удачным маневром Алленби удалось на участке протяженностью 15 миль против 8000 солдат и 130 орудий противника сосредоточить 35000 пехотинцев и 400 орудий. На правом крыле союзных войск, напротив холмистой гряды, расположенной в предгорье Арары (между городами Иерусалим и Набулус), располагался Восточный легион, перед которым была поставлена задача первым нанести удар по противнику.

В ночь с 18 на 19 сентября началась Арарская битва. После артиллерийской подготовки начал наступление второй батальон легиона под командованием Б. Азана, Фурутье и Дж. Шишманяна. Стремительной атакой сломив сопротивление противника, батальон захватил гору Арару, а к вечеру легионеры заняли 2-ю и 3-ю линии обороны противника, обратив его в паническое бегство. Потери легиона составили 23 убитых (из них двое скончались от ран через 2 дня после боя) и 76 раненых бойцов. Смертью храбрых пали Мисак Авунджян, Оганес Гуюмджян, Гурген Чилджян и другие.

Арарское сражение явилось последним сокрушительным ударом, нанесенным по Османской империи.

Стремительным наступлением союзные войска захватили города Дамаск, Бейрут и Алеппо. В этих боевых операциях армянские легионеры прошли 250 км пути, проявляя исключительную храбрость, за что 25 легионеров были награждены орденом «Боевого креста».

«Горжусь, что под моим командованием находятся армянские бойцы. Они самоотверженно сражались и внесли весомый вклад в победу», — писал Э. Алленби.

30 октября 1918 г. в Мудросе между странами Антанты и Турцией было заключено перемирие, по которому Турция обязалась до 18 декабря 1918 г. вывести свои войска из Киликии, которую голжны были занять союзники.

Честь первому вступить в Киликию была предоставлена Восточному легиону, который по особому решению был разделен на Армянский и Сирийский легионы. В ноябре — декабре армянские легионеры очистили от врага Александретту (Искендерун), Мерсин, Позанти, Мисис, Топрак-Кале, Тарсон, а также заняли Агану, Мараш и Айнтаб.

По свидетельству французского историка П. Редана легион на местах пополнялся новобранцами, причем «если добровольцы из равнинных районов не заслуживали особого внимания, то армяне-горцы были признаны отличными воинами».

После Мудросского перемирия около 150 тыс. армян вновь поселились в Киликии в надежде на безопасную и обеспеченную жизнь под покровительством Франции. Однако французы не оправдали ожиданий армян. Исходя из экономических и политических интересов, Франция намеревалась удержать под своим господством Сирию, а с Турции французы собирались взыскать государственный долг, добиться права на железнодорожную концессию и т. г. Поэтому по Анкарскому договору от 20 октября 1921 г. Франция уступила Турции Киликию. Однако перед этим — еще в конце 1919 и в начале 1920 гг. — французские войска сгавали кемалистам киликийские города.

Перейдя в наступление, кемалистские войска вновь подвергли истреблению мирное армянское население. В итоге снова погибло 25—30 тыс. армян, а другая часть покинула родные очаги.

Однако в некоторых районах (Мараш, Агана, Аджин, Айнтап) киликийские армяне по инициативе и под непосредственным руководством армянских легионеров организовали самооборону. Таким образом, в летопись армянского освободительного движения были вписаны новые страницы героической борьбы.

После того, как Франция отдала Турции Киликию, дальнейшее существование Армянского легиона стало нецелесообразным, так как он мог стать препятствием на пути осуществления этого акта. 19 августа 1920 г. командующий французскими войсками на Ближнем Востоке генерал Гуро подписал приказ о расформировании Армянского легиона. Затем была расформирована армянская милиция под командованием Шишманяна и разоружен экспедиционный отряд, отправлявшийся на помощь окруженным аджинцам. Так были преданы забвению все посулы и обещания, некогда данные армянам.

Однако Армянский легион выполнил свою историческую миссию. Своим героизмом и боевыми операциями он не только в большой мере способствовал победе союзников на сирийско-палестинском фронте и в Киликии, но и своей самоотверженной борьбой против турецких аскеров сорвал планы кемалистов на полное истребление киликийских армян и обеспечил большей их части возможность переселения в другие страны.

САМООБОРОНА ВАНСКИХ АРМЯН В 1915 ГОДУ

Р. О. СААКЯН, майор, кандидат исторических наук

РЕЗЮМЕ

В ходе первой мировой войны (в 1914—1915 гг.) правительство младотурок осуществило в Западной Армении и в других районах Османской империи геноцид аборигенного армянского населения. В результате этой варварской акции было уничтожено 1.5 миллиона армян, а оставшиеся в живых были изгнаны со своих исконных земель. Позднее частичным избиениям были подвергнуты турецкоподданные греки, айсоры и арабы.

Такой человеконенавистнической политике правящей верхушки Турции армяне, где это было возможно, противопоставляли самооборону. Это дало

возможность одной части спастись, а другой — погибнуть с оружием в руках в неравной борьбе. Оборонительные бои происходили в Муше, Сасуне, Шапин-Гарахисаре, Суэди (Муса лер), Урфе и в некоторых других местах.

Первыми сопротивление турецким регулярным частям и курдским иррегулярным отрядам организовали жители Ванского вилайета (губернии) и города Вана. Основные оборонительные бои происходили в г. Ване в двух кварталах — Айгестане и Кахакамече. В первом проживало 20000, а во втором — 2500 армян. Кварталы находились в 5-6 километрах друг от друга. Между ними проживали мусульмане, в основном турки.

Уничтожение жителей города было поручено вали (губернатору) Вана Джевдет-бею. Его военным советником был капитан (впоследствии генерал) Рафаэль де Ногалес, венесуэлец по происхождению.

Армянские кварталы были окружены плотным кольцом турецких регулярных частей. Противник превосходил армян в живой силе и в вооружении. В турецких войсках насчитывалось до 12000 солдат. В основном они были вооружены нарезными винтовками немецкого производства и несколькими десятками пушек разного калибра. Им противостояли — в Айгестане 1053, а в Кахакамече около 120 бойцов. Армяне уступали противнику не только в численности и вооружении, но и в военной подготовке, так как в большинстве своем были ремесленниками, крестьянами, учителями, учениками старших классов. У армянского населения было очень мало нарезных ружей. В основном они были вооружены однозарядными гладкоствольными ружьями.

Для руководства самообороной в армянских кварталах были созданы Военные органы. В их состав вошли: в Айгестане — Арменак Екарян (военный руководитель), Кайцак Аракел (Тигран Абаджян), Арам Манукян, Болгарин Григор; в Кахакамече — Айкак Косоян (руководитель), Левон Галджян, Мигран Тороманян и др. Ими были организованы структуры, которые должны были обеспечить оборону. В первую очередь на строгий учет были взяты вооружение, боеприпасы и продовольствие.

Айгестан и Кахакамеч были разделены на оборонительные районы. В свою очередь каждый из них был разделен на участки обороны. Были назначены командиры, построены укрепления и баррикады, вырыты окопы и ходы сообщения. Каждый оборонительный участок имел саперную группу, разведчика, санитаря и связного.

Для изготовления боеприпасов и ремонта поврежденного оружия была организована оружейная мастерская, в которой производилось в день до 2000 патронов разного калибра.

В тылу были развернуты пекарни, полевой госпиталь. В обустройстве последнего жителям Айгестана серьезную помощь оказали американцы — доктор К. Ашер и его коллега — миссионер Э. Ярроу. Для обеспечения законности была создана военная полиция. Все эти организационные работы были завершены в три дня.

Исходя из своих боевых возможностей, Военными органами была избрана сугубо оборонительная тактика.

Для обороняющихся особую опасность представляли казарма Амут-ага, здание бывшего британского консульства и арсенал, превращенные турками в укрепленные опорные пункты. Военными органами самообороны было принято решение об их уничтожении. К казарме был подведен подземный

ход и была заложена взрывчатка. Вспыхнувший после взрыва огонь уничтожил казарму. Находившиеся там 650 турецких солдат были вынуждены спешно отойти. Особенно ощутимый урон понес противник при взрыве арсенала. Эту операцию армянские бойцы провели с помощью самодельного устройства, которое напоминало огнемёт.

Турецкое командование возлагало большие надежды на черкесскую конницу. Однако в городских условиях, особенно на перекрытых баррикадами и окопами улицах, атака конницы успеха не имела.

Одновременно турецкое командование привлекло к осаде многочисленные курдские иррегулярные отряды. Курды, по оценке Р. де Ногалеса, были хорошими воинами, отличались своей меткой стрельбой, однако были недисциплинированными, занимались грабежами, что намного снижало их боевые качества. Они хорошо сражались в горной местности, однако с тактикой боев в городе курды не были знакомы. Поэтому они несли большие потери. По свидетельству К. Ашера, во время одной из атак из 500 атакующих курдов 33 были уничтожены армянскими бойцами.

Во время осады турецкая артиллерия ожесточенно бомбила армянские кварталы. С 7 апреля по 3 мая было выпущено более 16000 снарядов. В результате этого были разрушены две трети города (см. 1-ую стр. вкладки).

Избранная армянами оборонительная тактика вскоре дала свои результаты. Турецкие войска постепенно утратили свое тактическое превосходство.

Несмотря на упорное сопротивление, положение армян оставалось серьезным. Особенно ощущался недостаток про довольствия. В этой ситуации осажденных могла спасти только русская армия и армянские добровольческие отряды, которых с нетерпением ждали все осажденные, в том числе американские и немецкие миссионеры.

Турецкая сторона, потеряв надежду на быструю победу, начала сильнейшую бомбардировку армянских кварталов. Снаряды были выпущены даже по американским благотворительным учреждениям, в которых нашли убежище тысячи армян, в основном женщины и дети, насильно согнанные турками из окрестных деревень для углубления прогдовольственного кризиса. По свидетельству Р. де Ногалеса, американские здания были подвергнуты артобстрелу по приказу Джемдет-бея.

Стремительное наступление русских войск вынудило турецкое командование спешно отступить. 3 мая, вечером, с армянских кварталов города была снята осада.

С 5 по 7 мая в Ван вошли русские части и армянские добровольческие отряды.

Согласно немецким дипломатическим источникам, в ходе боев турки потеряли около 1000 человек, армяне — около 300. Со стороны противника не учтены потери, понесенные иррегулярными курдскими отрядами.

Анализ боевых действий показывает, что успех армянских сил сопротивления был обусловлен следующими основными причинами:

1. Военные органы Айгестана и Кахакамеча в условиях численного превосходства противника приняли правильное решение на оборонительную тактику.

2. В течение трех дней Военные органы решили все основные орга-

низационные вопросы: учет вооружения, боеприпасов, прогвольствия, организацию стрелковых, саперных и санитарных подразделений, обеспечение связи и нормальное функционирование тыла.

3. Военными органами было принято правильное решение — уничтожить особо опасные укрепления противника. Это позволило постепенно ослабить, а затем свести к нулю тактическое превосходство противника.

4. Военными органами была проведена основательная работа по морально-идеологической подготовке населения и бойцов.

Однако Военными органами был допущен ряд ошибок, главная из которых заключалась в том, что армянские бойцы, вернее, их военное руководство, упустили возможность осуществления контрудара по противнику в момент, когда он в спешном порядке начал эвакуацию своих войск.

Турецкое командование допустило следующие основные ошибки:

1. Войска возглавлял вали Джебдет-бей, не имевший никакого отношения к военной службе.

2. Турецкое командование не учло того обстоятельства, что жители армянских кварталов могут оказать упорное и ожесточенное сопротивление.

3. Турецкая регулярная армия не была подготовлена к ведению боевых действий в городских условиях.

4. Турецкое командование не учло возможность успешного продвижения русской армии, в результате которого турецким войскам пришлось спешно отступить.

Несмотря на то, что от города остались руины и была упущена возможность нанесения контрудара по отступавшим турецким войскам, самооборона ванских армян завершилась победой. Она вдохновила многих армян на сопротивление турецким аскерам в других областях, хотя им не удалось повсеместно организовать самооборону. Однако ванские армяне, по словам Гарегина Нжде, доказали, что «армян можно подвергать резне, когда они безоружны, когда среди них нет согласия и нет руководителей, но их нельзя победить, нельзя сломить их мужество, когда ими руководит Дух Нации».

В статье использованы воспоминания участников и очевидцев самообороны армян, а также труды отечественных и иностранных авторов.

MILITARY HISTORY

THE ARMENIAN LEGION (1916—1920)

R. G. GASPARIAN, Candidate of Historical Sciences

SUMMARY

During the First World War, the Young-Turk Government organized the mass extermination of the Armenians, thereby intending to «solve» the Armenian Problem. As a result of the Armenian Genocide, obstacles in the way of implementing the Young-Turk's intention to create a vast Pan-Turanian State would be removed.

In different regions of the Ottoman Empire, volunteer detachments for self-defense were organized by Armenians to offer resistance to Turkish regulars.

In the history of the Armenian volunteer movement, the Eastern, or Armenian, Legion occupies an important place. It was organized in accordance with the agreement between the representatives of France (G. Picot) and Great Britain (M. Sykes) and Noubar-Pasha, Chairman of the Armenian National Delegation. During the negotiations, which took place in the French Embassy in London, Noubar-Pasha was told, in the case of victory in the War, Cilicia would come under the protection of France. As a result of the participation in combat activities, Armenians obtained a guarantee of independence or autonomy in Cilicia. It was envisaged that the Legion would consist of Armenians and Syrian Arabs, and fight against the Turks on the Syrian-Palestinian front, as well as in Cilicia.

The French Government, on November 26, 1916, officially announced the creation of the Eastern Legion in the War Ministry's order of November 15.

The French Colonel Romieu was appointed to position of the Legion's Commander. The officers' corps was recruited from amongst French nationals. The Legion would complete its combat training in Cyprus.

At the same time, towards the end of November 1916, through the initiative of the Armenian National Parties which dreamt of the independence or autonomy of Cilicia, a gathering of volunteers for the Legion was begun. This process was implemented in Armenian communities in Egypt, France, the USA and other countries.

The first legionnaires were 600 Armenians from Suedia. They got their baptism of fire during the fierce battles of Mount Musa. Three hundred men from Egypt and 236 Armenian prisoners-of-war of the Turkish army joined them. They made up the First Battalion of the Legion. Towards the end of November, the Legion was ferried to Cyprus and camped on an uninhabited desert coastal plain named Monarcha. Soon, 1200 Armenians from the USA arrived there.

At Monarcha, volunteers were brought together as tens, companies, and battalions. They received military uniforms, weapons and ammunition. Their training consisted of shooting, running, gymnastics, maneuvers, and drills.

The French Command did not pay proper attention in the promotion of Armenian cadres. Nor did it pay attention to the military rank which some volunteers already had in other national armies. The first Armenian honored by an officer's rank was Company Commander John Shishmanian.

In April 1918, the Legion received the order to set out for the field. There were three battalions, a machine-gun company and an artillery detachment in the Legion of 4000 persons. They were joined in their march by 250 Syrian Arabs. The Legion, on August 30, 1918 encamped in Rafat, some four miles from the front. At that time, the Syrian-Palestinian front stretched from the Mediterranean coast to the River Jordan. The British General, Edmund Henry Allenby was the Commander-in-Chief of the Allied Forces. Under his command, there were efficient troops numbering some 76 000 persons. They had 500 artillery pieces. They were joined by French troops numbering 7000 (including the Eastern Legion) under the command of De Piepape. A Turkish army of 50 000 soldiers and 300 artillery pieces was set against them. The German General, Liman von Sanders was Commander-in Chief of Turkish troops.

General Allenby occupied the key positions of the Saron plain. He planned to crush the enemy, which had fortified its positions in the mountains. By means of a successful maneuver, Allenby managed to amass 35 000 soldiers and 400 artillery pieces along a 15-mile front against the enemy's 8000 soldiers and 130 cannons. The Eastern Legion was disposed along the right wing of Allied troops, in front of the hilly ridge situated in the Arara foothills between Jerusalem and Nablus. The Legion's mission was be the first to attack the enemy.

The battle of Arara began during the night of September 18 to 19. After a initial barrage of fire, the Second Battalion of the Legion—under the command of B. Azan, Fouroutier and J. Shishmanian—began the attack.

With a swift thrust which crushed the enemy's defenses, the Battalion captured Mount Arara. By the same evening, the legionnaires captured the enemy's second and third defensive positions and caused the enemy to flee in panic.

The Legion's casualties were 23 killed (2 of them two days after the battle as a result of their wounds) and 75 wounded. Missak Havounjian, Hovhannes Guyumjian, Gourgen Chiljian and others were killed in action as brave heroes.

The Arara battle was the last shattering blow against the Ottoman Empire.

In a series of swift attacks, Allied troops captured Damascus, Beirut and Aleppo. During these combat operations, Armenian legionnaires covered a distance of 250 kilometers. They displayed exceptional bravery, and 25 legionnaires were awarded the «Battle Cross» order.

«I am proud that there are Armenian fighters under my command. They fight bravely, selflessly, and make a valuable contribution to our victory», wrote E. Allenby.

In Moudros, on October 30, 1918, an armistice between the Entente States and Turkey was signed. Based on that document, Turkey undertook to withdraw its troops from Cilicia by December 18, 1918. Allied troops would secure Cilicia.

The honor to march first into Cilicia was given to the Eastern Legion, which was divided, by special order, into Armenian and Syrian Legions.

During November and December, the Armenian Legion was called to mop-up the enemy cities of Alexandrette (Iskenderun), Mersin, Pozanti, Missis, Toprak-Kale, Tarson and they occupied Adana, Marash and Aintap.

According to evidence presented by the French historian P. Redan, the Legion was replenished by recruits, and «if volunteers from the plains did not deserve special attention, Armenian-highlanders, however, were generally recognized as excellent fighters».

After the Moudros Armistice, about 150 000 Armenians again settled in Cilicia. They hoped to have a secure life and prosperity under the protection of France. However, the French did not justify Armenian hopes. Based on their economic and political interests, France intended to hold only Syria under its domination. It intended to recover a state debt from Turkey, and to obtain the right to railroad concessions, etc. Therefore, in accordance with the Ankara Treaty (October 20, 1921), France ceded Cilicia to Turkey. However, even before that time, towards the end of 1919 and the beginning of 1920, French troops surrendered Cilician cities to the Kemalists.

Assuming the offensive, Kemalist troops again started the extermination of the peaceful Armenian population. As a result of that, 25 000-30 000 Armenians were killed, and the rest had to abandon their homes.

However, in some regions (Marash, Adana, Hadjin, Aintap) Cilician Armenians, through the initiative and under the command of Armenian legionnaires, organized their self-defense. In this way, new vivid pages were added to the annals of the heroic struggles of the Armenian liberation movement.

On France's cessation of Cilicia to Turkey, the continued existence of the Armenian Legion became inexpedient. It became an obstacle in the implementation of this territorial abandonment. General Gouraud, Commander-in-Chief of French troops in the Middle East, signed the order disbanding the Armenian Legion. Later, the Armenian militia under the command of Shishmanian, was disbanded. A detachment which was to be expedited to help the encircled citizens of Hadjin, was disarmed.

The Armenian Legion, however, had discharged its historic mission. Through heroism in combat, it not only greatly helped in the Allies' victory on the Syrian-Palestinian front and in Cilicia, but its brave fight against Turkish askers (soldiers) prevented the Kemalists' plan to completely exterminate the Cilician Armenians. It created the possibility to allow most of them to emigrate to the safety of other countries.

THE SELF-DEFENSE OF THE ARMENIANS OF VAN

R. O. SAHAKIAN, Major, Candidate of Historical Sciences

SUMMARY

In 1914 and 1915, in Western Armenia and in other regions of the Ottoman Empire, the Young-Turk Government organized the Genocide of the indigenous Armenian population. As a result of this barbaric act, about 1 500 000 Armenians were exterminated, and thousands of others who survived were forced to abandon their native land. Later, Turkish nationals who were Greeks, Assyrians and Arabs, were subjected to massacre on a smaller scale.

The Armenians, wherever possible, resisted this inhuman policy of the ruling Turkish establishment. This self-defense gave some Armenians the opportunity to save their lives. For others, it allowed them to die with a weapon in their hands in this unequal struggle. These acts of defense took place in Mush, Sassun, Shapin-Gharahissar, Suedia (Mount Mousa—Mousaler), Urfa, and in other places.

The citizens of the vilayet (province) of Van and the city proper were the first to organize a resistance against Turkish regular units and Kurdish irregular detachments. The main defensive combats took place in Aygestan and Kaghakametch: two quarters of the city of Van. The first area was home to 20 000 Armenians. The second had a population of 2 500 people. The quarters were 5 to 6 kilometers away from each other. Between these quarters lived the Moslems, mainly Turks.

The extermination of the habitants of the city was assigned to Djevdet Bey, the vali (governor) of Van. Captain (later General) Rafael de Nogales, originally from Venezuela, was his military advisor.

The Armenian quarters were completely surrounded by Turkish regular units. The enemy outnumbered the Armenians in personnel and weaponry. Turkish troops numbered 12 000 soldiers who were armed mainly with German rifles and several tens of different caliber cannons.

The Armenian fighters who resisted the Turkish regular troops, numbered 1053 in Aygestan, and, in Kaghakametch, 120. The Armenians were inferior not only in the number of fighters and weaponry, but even in combat training. Most Armenian fighters were artisans, peasants, teachers and students of senior classes.

They had few rifles. They were armed with single shot, smooth-barreled shot-guns.

In order to conduct their self-defense, «Military Organs» were created in the Armenian quarters. Their members in Aygestan were: Armenak Yekarian (Chief of Military Affairs), Kaitsak Arakel (Tigran Abadjian), Aram Manoukian, Grigor the Bulgarian. In Kaghakametch the officials were: Haikak Kosoyan (leader), Levon Galdjian, Mihran Toromanian and others. They organized the military structures which were to provide the defense. Weapons, ammunition and food were taken into primary account. Aygestan and Kaghakametch were divided into defensive areas. Each of them, in turn, was divided into defensive sectors. Commanders were appointed, fortifications and barricades were built, and entrenchments and communication trenches were dug. Each defensive sector had its own engineer combat group, a scout, a first-aid attendant and a messenger.

An arms workshop was organized for the manufacture of ammunition and the repair of damaged weapons. Up to 2 000 cartridges per day of different calibers were produced.

The bakery and the field hospital were deployed behind the defensive perimeter. The Americans—doctor C. Ussher and his colleague, E. Yarrow, the missionary, helped the inhabitants of Aygestan to organize a hospital. To maintain law and order, a military police was created. All these tasks were completed in three days.

Based on their combat readiness, only defensive tactics were chosen by the Military Organs.

The main danger for the defenders was the Hamoud-Agha Barracks, as well as the former British Consulate building, and the Arsenal building. The Turks fortified them as strong points. The Military Organs decided to exterminate them. An underground trench was dug beneath the barracks and explosives laid. The fire after the explosion destroyed the barracks. The 650 Turkish soldiers who were stationed there, were forced to withdraw as quickly as possible. Especially serious damage was inflicted as a result of the Arsenal's explosion. Armenian fighters implemented this operation with a self-made mechanism, resembling a flame-thrower.

The Turkish Command put great hopes on the Cherkess cavalry. Under urban conditions, however, especially with streets blocked by barricades and retrenchments, the cavalry attack was a failure. The Turkish Command also involved many Kurdish irregular detachments in the siege. The Kurds, in the estimation of R. de Nogales, were very good fighters. They distinguished themselves as expert rifle-men, but they were undisciplined and were prone to plunder. All this reduced their combat readiness. In mountainous terrain, Kurds were very good fighters, but they were unfamiliar with combat tactics in a city. As a result they suffered serious casualties.

According to evidence presented by K. Asher, in one assault, 33 Kurds out of 500 were killed by Armenian fighters. During the siege, the Turkish artillery fiercely bombarded the Armenian quarters. From April 7 to May 3, more than 16 000 shells were fired. Two-thirds of the city were destroyed as a result of this activity. (See first page of annex).

The defensive tactics of the Armenians soon yielded results. The Turkish troops gradually lost their superiority. But despite their successful resistance, the condition of the Armenians was very serious: food was in particular short supply. Only the Russian army and Armenian volunteer detachments were to save the besieged citizens of Van. The population, including American and German missionaries, had eagerly been waiting for these troops.

Having lost hope for a quick, easy victory, the Turks initiated a great artillery barrage on the Armenian quarters. Shells were even fired on the American Benevolent Missions, where thousands of Armenians, mainly women and children, had found shelter. These people had been violently driven away from neighboring villages by the Turks. This displacement aggravated the food crisis. According to evidence presented by R. de Nogales, the American Mission buildings had been fired on by the order of Djevdet Bey.

The rapid offensive of Russian troops obliged the Turkish Command to order a quick retreat. By the evening of May 3, the siege of the Armenian quarters of the city of Van was raised.

During the period from May 5 to 7, Russian troops and Armenian volunteer detachments marched into Van.

According to German diplomatic sources, about 1000 Turkish soldiers were lost in combat. Armenian casualties numbered 300 persons. The losses of the Kurdish irregular detachments were not reported.

The analysis of combat activities showed that the success of the Armenian resistance forces was mainly due to the following reasons:

- 1. The Military Organs of Aygestan and Kaghakametch, given the superiority of the Turkish forces, took the right decision to use defensive tactics.*
- 2. Within three days, the Military Organs had solved all the main administrative issues, such as the weapons' count, the stock-taking of ammunition and provisions, and the creation of rifle, engineer and medical units. Communication and logistics tasks were also taken care of.*

3. *The Military Organs' took the correct step to destroy the enemy's dangerous fortifications. It allowed for a gradual weakening of the enemy's tactical superiority, and eventually, to nullify it.*

4. *The Military Organs undertook to strengthen the morale and readiness of the population and its fighters.*

The Military Organs, however, made several mistakes. Their most important mistake was to miss the chance to implement a counter-attack against the enemy when the Turks started their rapid retreat.

The Turkish Command committed the following errors:

1. *The troops were under the command of vali Djevdet Bey, who had no military training nor any links with the military establishment.*

2. *The Turkish Command did not consider the possibility that the citizens of the Armenian quarters might offer resistance.*

3. *The Turkish regular army was not ready for combat operations in city conditions.*

4. *The Turkish Command did not consider the possibility that the Russian army might advance as rapidly as it did. This forced the rapid withdrawal of Turkish troops.*

Despite the fact that the city lay in ruins and the chance to make a counter-thrust against Turkish troops was lost, the self-defense of the Armenians of Van ended in victory. This victory inspired many Armenians to resist Turkish askers (soldiers) in the other provinces of the Ottoman Empire— —though Armenians could not organize such a self-defense everywhere.

The Armenians of Van, however, according to Garegin Njdeh, demonstrated that «Armenians might be a subject of massacre if they are disarmed, when there is no consensus among them, and also if they are leaderless. But it is impossible to beat them, it is impossible to break their bravery, when the Spirit of Nationhood leads them».

The memoirs of participants and witnesses of the self-defense of the Armenians of Van are used in conjunction with publications of national and foreign authors.

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈԶԱՀԵԳԻ ԲԱՐՈՅԱՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ

ԱՐԺԵՔԱՅԻՆ ԿՈՂԱՆՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

(ԱՅՂԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԻՑ)

Հ. Ս. ՔՈԹԱՆՉՁՄԱՆ, գնդապետ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Աֆղանստանում, Տաջիկստանում, Բոսնիայում, Չեչնիայում տեղի ունեցող զինված հակամարտությունները կարող են դիտվել որպես դասական ջիհադի արդիականացման տարբեր օրինակներ: Ժամանակակից «հանդուհադատի պայքարողների»՝ մոջահեդների արժեքային կողմնորոշումների էությունն ավելի լավ ըմբռնելու համար որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Աֆղանըստանում ջիհադի քաղաքագիտական վերլուծության փորձերը, ջիհադ, որը դեռ վերջին ժամանակներս նպատակամղված էր ԽՍՀՄ-ի և ԱԺՀ-ի կանոնավոր բանակների դեմ զինված պայքարի*:

Նշված յուրաքանչյուր հակամարտության դեպքում «սրբազան պատերազմի» ապահովման ավանդական համակարգի մեջ ներհյուսվում են այն պայքարի արդի ռավաքաղաքական կուլտուրայի տարրերը, որը մղվում էր ի պաշտպանություն «իսլամի տան» իշխանությունների և ընդդեմ «պատերազմի տան» իշխանությունների: Կախված պատերազմող իսլամական համայնքների ազգասոցիալական, մասնավորապես, ազգաքաղաքական և ազգակրոնական համախմբման առանձնահատկություններից՝ ջիհադի բնագավառում հանդես են գալիս սրբազան պատերազմի նոր սուբյեկտներ ի դեմս ընդդիմական քաղաքական կուսակցությունների (Տաջիկ-

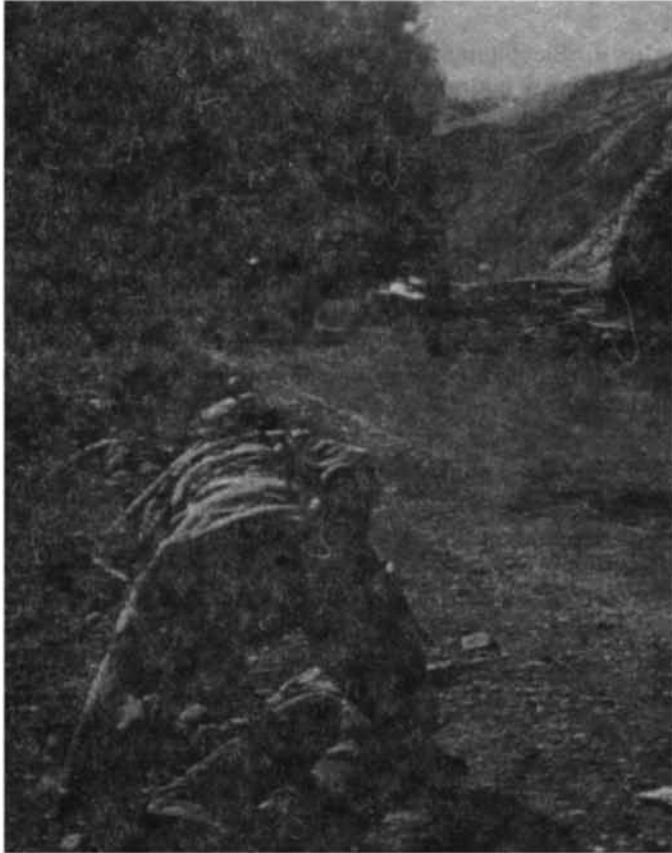
ստան, Աֆղանստան) կամ պետական հաստատությունների (Բոսնիա, Չեչնիա):

Սրբազան պատերազմի ավանդական մեկնաբանությամբ ջիհադը հանդես է գալիս որպես մոջահեդի և իր Ալլահի միջև հարաբերությունների համակարգ: Ջիհադի համակարգի մեջ պատերազմող քաղաքական հաստատությունների (այդ թվում և պետական) ներգրավմամբ մահմեդականի և Ալլահի միջև սովյալ հարաբերությունները որոշակի չափով միջնորդավորվում են կուսակցությամբ կամ պետությամբ, որոնք արդիականացնում են ինչպես սրբազան պատերազմի գաղափարախոսությունը, այնպես էլ նրա ռավաքաղաքական կազմակերպումը: Ինչպես ցույց է տրվել մեր ախորդ հրապարակումներում (տես Հ. Ս. Քոթանչյան, Սրբազան պատերազմի ազգաքաղաքականությունը Աֆղանստանի օրինակով: «Հայկական բանակ», 1995, հմ. 4 և այլն), պատերազմող մահմեդական հանրության՝ ումմայի ազգացեղային տարաշերտության դեպքում ցեղերը, տոհմերը, ցեղային միությունները ժամանակակից ջիհադում հանդես են գալիս որպես ռավաքական ազգաքաղաքականության ակտիվ սուբյեկտներ, որոնք յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում յուրովի ներկայացնում են ժամանակակից ջիհադի դուրանական և արդիականացուցիչ բնութագրերը: Ջիհադի աֆղանական մոդելում ԱԺՀ-ի կենտրոնական իշխանության նկատմամբ ընդդիմական իսլամական կուսակցությունները իրենց կազմակերպական կառույցների միջոցով դինամիկացնում և համընդհանրացնում էին մոջահեդների և զինված կապ-

* Հեղինակն իր երախտագիտությունն է հայտնում Աֆղանստանի ուլեմների (գիտական աստվածաբանների) խորհրդի նախագահ Սաիդ Աֆղանիին, ԱԺՀ-ի գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ, ԱԺՀ ազգությունների և ցեղերի գործերով նախարար դոկտոր Սուլեյման Լայսկին և պրոֆեսոր Մ. Ֆ. Սլինկինին նրանցից ժամանակին ստացած գիտական խորհրդատվության համար:

մավորումների ռազմական ու կրոնա-քաղաքական ակտիվությունը, որը ավանդական էր Աֆղանստանի համար և դեռևս մոտ անյայտում պարփակված էր

գեյրեց ազգային իսլամական պետության՝ Իչկերիայի ստեղծմանը, պայմանավորեց վարչակարգի և իշխանությունների ձևավորման և նրանց աջակցելու

Աֆղան մոջահեդների գիշերային Ռարձակումը
ռազմատրանսպորտային շարասյան վրա
(Military Review, The Professional Journal of the United States Army,
Vol. LXXV—Sept.—Oct. 1995, N 5)

խստիվ համաձայնեցված տոհմացեղային սահմաններում:

Աֆղանստանի դեպքում պատերազմը ծավալվում էր վերընթաց գծով՝ պարտիզանական պայքարից դեպի կազմակերպման ոչ կանոնավոր և կանոնավոր ձևերի համադրում, որ կատարվում էր քաղմերի տոհմական, ցեղային և դաշնակցային տարածքներում: Չեչնիայի դեպքում չեչեն ժողովրդի պետական-քաղաքական ինքնորոշումը, որը հան-

գործում ազգաքաղաքականության տոհմացեղային սուբյեկտների մասնակցության յուրահատկությունը: Այդ սուբյեկտները հանդես էին գալիս որպես «տեյպեր», իսկ նրանց մասնակցությունը արտահայտվում էր նաև կանոնավոր պինված ուժերի և դրանց աշխարհագրային ռեզերվի կազմավորման ձևով: Ռուսաստանի դաշնային պորքերի ռազմական գործողությունների ծավալման համեմատ Իչկերիայի ռազմական ազգա-

քաղաքականության սուբյեկտները է՛լ ավելի էին համախմբվում ջիհադի գաղափարի շուրջ՝ վիճված պայքարի կանոնավոր ձևերի և կոլկայայան ավանդական գազավաթի (ջիհադի) արդիականացված տարրերի յուրահատուկ լրծորդմամբ:

Աֆղանստանում, Տաջիկստանում, Չեչնիայում և Բոսնիայում կանոնավոր բանակներին մոջահեդների կողմից ցույց տրված բավականին արդյունավետ հակապղծման փորձը, իսլամական աշխարհի ռազմակրոնական շրջանների հետ ջիհադի գաղափարների բնագավառում նրանց համագործակցության պրակտիկան դեռ գիտական ուսումնասիրման կարիք են պահում: Ընդ որում, այդ ուսումնասիրությունը պետք է հնարավորին չափ վերծ լինի քաղաքական նախապաշարումներից:

Ստորև բերում ենք մի քարոզչական ճառի մագնիտոֆոնային ձայնագրության ռճապես անմշակ տեքստը: Այդ ճառի ձայնագրությունը տարածվում էր Աֆղանստանի բնակչության շրջանում նրա մարտական ոգու բարձրացման, բարոյահոգեբանական միաբանության ապահովման, մոջահեդների հավաքագրման և, վերջին հաշվով, սրբազան պատերազմի միասնական ճակատի ըստեղծման նպատակով¹:

Պրակտիկան ցույց է տալիս, որ Աֆղանստանում ԽՍՀՄ-ի կրած ռազմական անհաջողությունների պատճառ էր դառնում, որոշակի չափով, խորհրդային առանձին քաղաքական և ռազմական գործիչների գոռոզամիտ արհամարհանքը դեպի հակառակորդի առանձնահատկությունների, վիճված ազգային-ազա-

տագրական պայքարի վարման ավանդական և ժամանակակից ձևերի համադրման նրա հմտության ուսումնասիրությունը:

Լ. Ի. Բրեժնևի մահից հետո նման նյութերի՝ որպես վերլուծական գրություններին հավելումների, ներկայացումը ԽՍՀՄ Կենտկոմ որոշ մասնագետների կարծիքով պետք է հիմք ծառայեր հակառակորդի, այդ թվում նաև նրա յուրահատուկ բարոյահոգեբանական ռեսուրսների մասին անստույգ տեղեկության հաղթահարման համար:

Ինչպես հայտնի է, աֆղանական մոջահեդները դեռ մոտ անցյալում ակտիվ մասնակցություն էին ցուցաբերում Ադրբեջանական Հանրապետության վիճված ուժերի կողմից ծավալված մարտական գործողություններում: Դա արվում էր հակառակ այն բանի, որ սահմանադրության մեջ պետության ղեկավարների բազում հայտարարություններում ցուցադրվում էր հավատարմություն աշխարհիկության սկզբունքների կիրառմանը պետական շինարարության, իշխանության և իրավունքի իրացման ոլորտում: Ո՞ր թեև իշխանությունները հրապարակավ հայտարարում են ֆունդամենտալիստական կողմնորոշումից սահմանազատվածության մասին, սակայն Ադրբեջանի ՋՈՒ-ն՝ որպես պետության գլխավոր հաստատություններից մեկը, սերտորեն համագործակցում է (ոչ կառավարական կապուղիներով) Աֆղանստանի, Իրանի, Չեչնիայի և այլ երկրների ռազմատենչ ֆունդամենտալիստական շրջանների հետ: Փաստորեն ադրբեջանական բանակի կանոնավոր գործունեության մեջ փոխակերպված ձևերով, նպատակամղված և վանգվածայնորեն մտցվում են մահմեդական սրբազան պատերազմի տարրեր: Դա կատարվում է անձնական կազմի մեջ օտարերկրյա մոջահեդներին որպես վինվորական ստորաբաժանումների հրահանգիչների և մարտիկների հավաքագրելու միջոցով, ինչպես նաև ջիհադի ռազմաքաղաքական քարոզման միջոցներով վանգվածային գիտակցության

¹ Տես. Գ. Ս. Կ. (Գ. Ս. Котанджян). Контрреволюционные партии и организации, ведущие борьбу против народной власти ДРА, и их идейно-политические платформы. Кабул, март 1983 г.

Սույն վերլուծական գրության վերնագիրը, ինչպես նաև «Խոսք ջիհադի մասին»-ը բերվում են առանց որևէ փոփոխության՝ գիտական հոդվածի ժանրին ներկայացվող պահանջների համաձայն պահպանելով աֆղանական պատերազմի ժամանակ օգտագործվող ռազմաքաղաքական տերմինաբանությունը:

հետ ձեռնածություններ անելով: Մոջահեդի կերպարը, ջիհադի արժեքները և տերմինները լայնորեն կիրառվում են ադրբեջանական բանակի անձնական կազմի բարոյահոգեբանական պատրաստման ժամանակ:

Ջիհադի՝ իրենց էությունը ֆունդամենտալիստական իսլամական արժեքների և դրանց քարոզման ձևերի կիրառմամբ Ադրբեջանի զինծառայողների և բնակչության մարտական ոգու ձևավորման և պահպանման գործում հակառակորդի հնարավորությունները օբյեկտիվորեն գնահատելու համար օգտավետ է հաշվի առնել աֆղանական պատերազմում մոջահեդների անհատական և խմբային գործողությունների արդյունավետության գնահատումը: Աֆղանական պատերազմի դասերը վկայում են բարձր արդյունավետություն ունեցող զենքով սպառազինված, կանոնավոր կազմակերպություն ունեցող (այսինքն՝ բանակային) հակառակորդի թվապես գերազանցող ուժերի մարտական գործողություններին մոջահեդների հաջող դիմակայման փորձի մասին:

Ջիհադի ռազմաքաղաքական ղեկավարումը իրագործվում էր համաձայն դուրանի այն սկզբունքի, թե՛ «Ալլահը նրանց հետ է, ովքեր համբերատար են», և աչքի էր ընկնում իր ուղղվածությամբ դեպի հաղթություն ոչ միայն և ոչ այնքան մարտերում, որքան հանուն իսլամի, անկախության հաստատման և իսլամական արժեքային պետության կառուցման մղվող պատերազմում: Գաշտային հրամանատարների գործունեությունն ուղղվում էր ժամանակակից զենքով և նրա կիրառման վերաբերյալ պրակտիկ գիտելիքներով զինված կազմավորումների զինվածության մակարդակի բարձրացմանը, հակառակորդի կենդանի ուժի և տեխնիկային առավելագույն վնասներ պատճառելու համար մոջահեդների մարտունակության ապահովմանը:

Կարծում ենք, որ «Խոսք ջիհադի մասին»-ի հրապարակումը հնարավորություն կտա ավելի լավ ըմբռնելու այժմ

Բոսնիայում, Տաջիկստանում և Կոմկասում կռիվներին մասնակցող մոջահեդի հոգեբանությունը: Տվյալ բնօրինակային նյութը բացահայտում է այն արժե-

Աֆղան ուլեմներ (գիտնական աստվածաբաններ) (Աֆղանստան, «Բախթար» գործակալություն, 1981)

քային հիմքերը, որոնց վրա է ձևավորվում մոջահեդի կայուն հակումը ոգու տոկունության և ռազմական խորամանկության նկատմամբ, որոնք նա ցուցաբերում է հակառակորդի անընդհատ հետապնդման, նրան ուժասպառ անելու և բարոյալքելու ընթացքում, նրա հակումը փոխհատուցման անկասելիության, նախաձեռնության խլման և վարձպանան կատմամբ թշնամու դեմ պայքարի ցանկացած, նույնիսկ Ալլահի զինվորի համար ամենաանբարենպաստ պայմաններում: Կարևոր է ըմբռնել մոջահեդի

կողմնորոշման ակվբունքային տարբերությունը ժամանակակից կանոնավոր բանակի պինվորի կողմնորոշումից, որի դեպքում պինվորը ձգտում է հակառակորդին պարտության մատնելու՝ մինևնույն ժամանակ պահպանելով իր կյանքըն ու առողջությունը: Որպես մոզահեղի մարտական գործողության արդյունավետության իրական գործոն պետք է ընդունել նշված բոլոր կողմնորոշումների դեպքում նրա նպատակամղվածությունը դեպի մարտիրոսացում ի փառս Ալլահի, որով նա պետք է դառնա շահիդ, այսինքն՝ ջիհադի սուրբ հերոս՝ փոխված հանուն իսլամի հաղթանակի, և փառք բերի իր ընտանիքին, իր տոհմին, իր ցեղին:

Հրապարակվող «Մոսքի» բնույթի նյութերի ակվբության արդյունավետությունը պզալի չափով պայմանավորված է ջիհադի քարոզման մեթոդաբանության մշակմանը մեծ հեղինակություն վայելող աստվածաբանների մասնակցությամբ՝ որպես Մուհամմեդ մարգարեի դրոշի ներքո կռվող մարդու առաքինի կյանքի արժեքների մասին աստվածաշնորհի գիտական ճշմարտության կրողների և պահպանակների: Հարկ է նշկատի ունենալ, որ իրենց գաղափարական հիմունքներով իսլամի մտավորա-

կանների կողմից մշակվող այս տեքստերը ամենից հաճախ ձայնագրվում էին (այս կամ այն իմպրովիպայիաներով) այն իսլամական հեղինակությունների կատարմամբ, որոնք հավատացյալների շրջանում անբիժ համբավ էին վայելում: Նման պարբերական և շերտավորված ակվբությանը ապահովվում էր իսլամի պինվորականության և Աֆղանըստանի հավատացյալ բնակչության մեծամասնության բարոյահոգեբանական գործնական միասնությունը: Հաշվի առնելով Աֆղանստանի մահմեդական բնակչության ազգասոցիալական առանձնահատկությունները՝ ջիհադի մեջ ընդգրկվելից փաստորեն «պինված ժողովուրդը» (մեր կարծիքով՝ չի կարելի բացառել ռավմաքաղաքական իրադրության վարգայման այսպիսի հեռանդկարները նաև Չեչնիայում և Տաջիկստանում):

Ինչպես մեզ թվում է, տվյալ տեքստի հրապարակումն առանց որևէ պատեհապաշտական փոփոխության կարող է օգտակար լինել նաև ՀՀ և ԼՂՀ պինված ուժերում բանակի անձնական կազմի բարոյահոգեբանական պատրաստմամբ ըսբաղվող մասնագետներին՝ քարոզչական ու դաստիարակչական պրակտիկայի համեմատական վերլուծության համար:

ԽՈՍՔ ՋԻՀԱԴԻ ՄԱՍԻՆ*

(մագնիտոֆոնային ժապավենի վրա ձայնագրված քարոզչական ճառ: Թարգմանություն մեջ բնօրինակի ոճը պահպանված է: Ճառի աղբյուրը պարզված չէ, ձայնահղովակը հայտնաբերվել է Աշրաֆի «Աֆղանստանի իսլամական ընկերություն» հրոսակախմբի սպանված անդամներից մեկի մոտ, 8.10.82)

Եթե երկու մուսուլման իրար հետ կռվում են, կամ երկու խումբ իրար հետ պատերազմում են, դուք պետք է նրանց հաշտեցնեք: Եթե նրանց չհաշտեցնեք, նրանք կշարունակեն կռվել, իրար կզինաթափեն: Հարձակվող խումբը ագրե-

սոր է, և դուք պետք է նրան ոչնչացնեք: Սա Ալլահի կամքն է: Ալլահը սիրում է արդարներին, և գժտվող խմբերին հաշտեցնելն Ալլահի կամքն է: Օրենքն այս է. եթե երկու խումբ կռվում են իրար հետ, դուք պետք է նրանց հաշտեցնեք:

*Սույն տեքստը ժամանակին ԱժՀ-ում աշխատած քաղաքական վերլուծաբանների խմբի մասնակցությամբ հեղինակի կողմից ընտրված է թարգմանիչների խմբին (Միսքին, Փուլադ, Սայֆուլթդին, Հայրթ) շարունակաբար պատվիրվող

նյութերի բազմությունից: Հղովակի թարգմանությունը, որը որպես հավելում կցված էր ԽՍԿԿ Կենտկոմ ներկայացված գրությանը, պետք է պատկերացում տար Աֆղանստանում ջիհադի քարոզման բնույթի մասին:

Ինչու՞ եք դուք կոչվում իրար հետ, երբ կա թշնամիւն: Թշնամիւն ոտնձգութեաններ է անում հայրենիքի պատվի վրա, թշնամիւն ուզում է մեկ պատվապուրկ անել, թշնամիւն մի կողմ է մնում, իսկ դուք կոչվում եք աթոռի համար: Աթոռը թշնամու ձեռքում է, դուք դեռ չեք խելի այն, բայց այդ աթոռի համար իրար սպանում եք:

Եթե մի մուսուլման սպանում է մյուսին, ապա Ալլահը կնպոյի նրան, և նա կդատապարտուի մեծագույն պատժի. նա հավետ կմնա դժոխքում:

Մտածե՛ք, եղբայրնե՛ր. ով հրամայում է սպանել իրար, նա լարում է ԱԻԿ-ը Ջամիաթի դեմ, Ջամիաթը Հարաքյաթի դեմ, Հարաքյաթն ԱԻԿ-ի կամ Մախուփի դեմ*, եթե նույնիսկ հրամանատարներն են ձեզ հրամայում, նրանք անհավատներ են՝ քաֆիրներ: Կան երկու տեսակի քաֆիրներ, մեկը բեղավոր է, մյուսը մորուքավոր: Եթե մարդը մորուք ունի, սպիտակ պահուստ է հագնում և չալմա կապում, բայց հրամայում է սպանել մուսուլմաններին, լինի դա թեկուզ Գուլբեդդինը, Գեյլանին, Բուրհանուդդինը, Մոջադդադին, նա չի հավատում ո՛չ դրժոխքին, ո՛չ դրախտին, ո՛չ էլ Ալլահին: Նա խաբում է մուսուլմաններին: ՈՒրեմըն նրան, ով խախտում է կանոնները, դուք պետք է սպանեք, որովհետև նա թշնամու կողմն է: Նա ինքը թշնամի է, քաֆիր, փարչամական, խալդական**, մարդկանց միջև թշնամանք է սերմանում: Հիմա ձեզ պա՛րզ է: Ասեմ ձեզ, որ երբ դուք զենք եք վերցնում և կոչի գրնում, իսկ ինչ-որ մեկը մեր կոչին դեմ է, նրան զենք մի՛ տվեք, որովհետև նա ռուս է: Ձենք վերցնող ամեն մի մուսուլման պաշտպանում է հայրենիքը: Իսկ նա, ով խանգարում է դրան, թեև մուսուլմանա-

նման է, բայց քաֆիր է, զենք ուղղորդում է դեմ: Եթե պոհվես, ապա՝ հանուն արդար գործի, եթե մեռնի նա, նրա տեղը դժոխքում է: ԱԻԿ-ի ցանկացած հարձակում Ջամիաթի վրա կամ Ջամիաթի՝ ԱԻԿ-ի վրա կամ Հարաքյաթի՝ Մախուփի վրա կամ նրանց ամեն մի հարձակում այլ մուսուլմանների վրա հանցագործ արարք է: Նրանց պետք է հարվածել, պետք է կրակել նրանց վրա և երբեք զենքը վար չդնել: Եթե որևէ մեկը խանգարում է ձեզ, ստում է՝ «Ձենք հանձնի՞ր», ապա մտածե՛ք՝ արդյոք նա շուրավի*** չէ՞:

Մի՛ հավատացե՛ք դրանց, դրանք խալդականներ են, փարչամականներ: Մի՛ թե մուսուլմանը կարող է հրամայել, որ սպանեն մուսուլմանին: Մի՛ թե մուսուլմանը կսպանի մուսուլմանին: Ի սեր Ալլահի, դա ի՛նչ բան է: Հյուսիսում ամեն տեղ իսկական թշնամիւն է, իսկ սրանք իրա՛ր դեմ են կոչվում: Եթե մարդը պաշտպանվում է և այդ ժամանակ սպանվում է, ապա նա դառնում է շահիդ: Մի՛ թե մուսուլմաններն անպայման պետք է սպանեն իրար: Մի՛ թե դա սխալ չէ: Այդ մուսուլմանները (չէ՞ որ նրանք իրենց մուսուլման են համարում), թեև մորուք ունեն և սպիտակ չալմա են կապում, սև հոգի ունեն: Նրանք մուսուլմանի պավակ չեն, այլ՝ շեյթանի ծնունդ: Մուսուլմանի պավակ են նրանք, ովքեր կոչվում են արդար գործի համար, կոչվում են քաֆիրների դեմ: Ովքեր մուսուլմաններին իրար դեմ են հանում, նրանք կռվում են աթոռի համար կամ հոգուտ ինչ-որ մեկի, իսկ այդպիսիք կան, դրանք քաֆիրներ են: Ա՛յ անաստված մարդ, ինչի՞ պիտի հասնես հիմա, որ կոչվում ես աթոռի համար: Հիմա՛ր, ոչ մի բանի: Այդպե՛ս է, թե՛ արդպես չէ:

Մի մուսուլման մյուսի վրա զենք է բարձրացնում. խի՛ր նրա զենքը: Մենք ասում ենք, որ Ջամիաթի կամ ԱԻԿ-ի կամ

* Այստեղ թվարկված են ԱժՀ-ի վարչակարգի նկատմամբ բևեռային կառավարման հիմնական կուսակցությունների կրճատ անվանումները: Ստորև նշված են դրանց առաջնորդների անունները:

** «Փարչամը» (դրոշ) և «Խալը» (ժողովուրդ) ԱժՀ-ում իշխանության գլուխ կանգնած կոմունիստական Աֆղանստանի ժողովրդադեմոկրատական կուսակցության մեջ գոյություն ունեցած խմբավորումների անվանումներն են:

*** Դարի լեզվով «շուրավի» նշանակում է «խորհրդային»: Աֆղանական պատերազմի ժամանակ այս տերմինը աֆղան բնակչության վանգվածային գիտակցության մեջ ձեռք էր բերել զավթիչի բացասական իմաստ:

Հարաքայտի կողմնակից ենք, բայց դժբախտից ո՛ր մեկն էլ չի մի ազդեցիկ, ոչնչացրու՝ նրան: Այս է հրամանը: Իմացնք, որ ամեն մի խումբ, որը սնացնում է մուսուլմաններին, ասում է նրանց, որքանն ոռուսի վավակ է, թեև ասում է, թե ինքն իսլամի կողմնակից է: Եթե երկու մուսուլման կռվում են իրար հետ, ավագները պետք է նրանց հաշտեցնեն: Եթե դա չի հաջողվում, ապա վինիթր մուսուլմաններին և ոչնչացրու մեղավոր խմբին:

Եթե մեկը քո տան կտուրն է բարձրացել, սպանի՛ր նրան: Եթե մեկը քո բակը մտնի դռան անցքից, հանի՛ր աչքերը: Բայց եթե մեկը քո տուն գա և քեզից՝ մուսուլմանից, պենքը խլի, ապա, եթե ընտրելու ժամանակ կա, նրա համար մահն ընտրիր:

Այ անխելք, ինչպե՛ս կարող ես դու հաշտվել հավիտենական դժոխքի հետ, եթե քո մեջ հավատ կա: Եթե դու, այնուամենայնիվ, դիմում ես այդ քայլին, ապա դու, շու՛ն, դժվար թե հավատացյալ ես: Ո՞ր թեև լավ մորուք ունես, սպիտակ չալմա ես կապում, քեզ իսլամի հրամանատար ես համարում, դու հեռու ես իսլամից: Եթե նա մուսուլման է, մի՛թե նա կարող է սպանել իր եղբորը: Դուք, մուսուլմաններ, պետք է եղբայրների միջև խաղաղություն տարածեք: Եթե երկու եղբայր խռովել են, դու ի՛նչ ես անում: Աջատում ես նրանց հաշտեցնել: Այդպես չէ՛: Օրինակ՝ այն աշակերտը խաղաղական է եղել, հիմա մորուք է պահում և իրեն մուսուլման է անվանում: Բայց կարո՞ղ է մուսուլման լինել: Դրժել է իր երգումը, բայց չէ՛ որ նա փարչամական է: Ի՛նչ է արել նա: Մորուք է պահել, որ խաղեր խաղա մուսուլմանների հետ, իրար հանդես պտելություն, թըշնամանք սերմանի, սպանի մուսուլմանների, որ նրանք չմիավորվեն: Մի՛թե նա իսկականից շուրավիի վավակ չէ: Ինչի՛ համար է նա այդ անում: Որպեսզի իր հայրը կառավարի Աֆղանստանը: Բայց մենք և դուք չենք հավատում այդ մորուքներին: Ամեն ոք, ով վարկաբեկում է մոջահեդին, շուրավիի վավակ է:

Եթե դու մուսուլման ես, արդար գործի համար պայքարող ես, ջերմ սիրտ ունես, դու այդպես կվարվե՛ս: Խեղճի տունն այնտեղ է՝ հեռու վերևում, ինքն այրում է փողոցում, իսկ սա կռվում է աթոռի համար: Այդ ի՛նչ է անում սա, այս անաստվածը: Հրաման կա հատուկ խումբ ստեղծելու, որ այդպիսի մարդկանց գնդակահարի: Ալլահից վախեցնեք, որ դուք այդպես կռվում եք: Եթե դուք կռվում եք այն բանի համար, որ նա այնտեղից է, իսկ դու՝ այնտեղից, որ դու այսպիսին ես, իսկ նա՝ այնպիսին, դա իսլամ չէ: Ամեն մեկը պետք է հարգի իրեն, ամեն մեկն ուրախ է, որ իր պատմությունն ունի: Ամեն մի տոհմ, որ դու տեսնում ես, ունի իր տեղը աշխարհում: Նա ուժ ունեք, բայց ժամանակները փոխվում են: Ո՞րտի եթե մենք այսքան վորեղ ենք, ապա չպետք է ուրիշին անպոր համարենք, քանի որ նա էլ իր ժամանակին վորեղ է եղել: Մի՛ ծիծաղիր նրա վրա, քանի որ նա էլ կարող է վաղը քեզ վրա ծիծաղել: Եթե դու նրա վրա ծիծաղել ես, նա քեզից վրեժխնդիր կլինի: Հասկացա՞ք: Ալլահն ասում է, որ մուսուլմանը պետք է պահի իր պատիվը: Եթե ԱՌԿ-ը վատ է մտածում Ջամիաթի մասին, կարծում է, թե Ջամիաթը Ամերիկայի կողմն է, կամ Ջամիաթը վատ է մտածում ԱՌԿ-ի մասին, թե նա ռուսների կամ ուրիշ ինչ-որ մեկի կողմն է, ապա դու պետք է հեռու մնաս նման խոսքերից, քանի որ դա վատ է:

Երբ մենք թշնամու դեմ ջիհադ ենք մղում, մենք պետք է հիշենք Ալլահին, աղոթենք Նրան և խնդրենք Նրա օգնությունը մեր նպատակին հասնելու համար: Եթե մենք այդ չանենք, ապա ոչնչի չենք հասնի, իսկ եթե հիշենք Ալլահին, ապա կհասնենք: Երջանկությունը և հաջողությունները Ալլահի ձեռքում են, միայն Նա կարող է մեզ երջանիկ դարձնել: Միայն Ալլահը մեզ կօգնի: Ի՛նչ կարող ենք մենք անել ուղղաթիռների և տանկերի դեմ առանց Ալլահի: Ուրեմն մարտի դաշտում մենք պետք է միշտ հիշենք Ալլահին:

Դուք պետք է երկրպագեք Ալլահին, աղոթեք, հավատարիմ լինեք հավատ-

քին, չարիք չպատճառեք մուսուլմաններին: Պետք չեն մանր բաների համար տուգանքներ՝ 10, 20, 30 հազարի: Եթե դու վնասես ևս տալիս մուսուլմանին, անմեղ տեղը նրան բռնում ես հարապատ հողից, ապա դու իսկականից մուսուլման չես: Նա, ով ձեզ տուգանում է, ով չարիք է գործում ձեր հանդեպ, նա մարդկանց առջև սևացնում է մուսուլմանական բարոյականությունը, նա իսկական մուսուլման չէ: Նա այդ անում է, որ մարդիկ ընդունեն «ժողովրդական իշխանությունը»: Մենք շատ մարդկանցից ենք լսել, որ նրանք ուզում են անձևատուր լինել շուրավիներին: Շուրավին ավելի լավ է, քան այդպիսի մուսուլմանները: Ահա այդպիսի հրամանատարները և նրանք, ովքեր մորուք ունեն, իրենք ռուս են, ռուսների ներկայացուցիչներ են և ուզում են ոչնչացնել իսլամը: Մուսուլմանը չպետք է անհիմն կերպով պատժի, տուգանքի ենթարկի և, ինչպես արդեն ձեզ ասացի, սպանի: Մի՞թե մուսուլմանը կարող է սպանել մուսուլմանին: Չամիաթը դեպի իրեն է քաշում, «Հարաքյաթը՝ դեպի իրեն, Մախսուրը՝ դեպի իրեն, մյուսը՝ դեպի իրեն: Այս սրիկաները ծախսեցին իրենց հայրենիքը, իրենց 1350-ամյա հայրենիքը ծախսեցին: Բերեցին 100 հազար ռուս վինվորների իրենց 10 հազար տանկերով և իրենք նրանց ստորուկը դարձան: Ապա մի մտածե՛ք, թե ով վերացրեց Չաքիրին, ռուսները, թե՛ ուրիշներ: Ո՞վ վերացրեց Դաուդին, Թարաքիին, ո՞վ վերացրեց Ամինին, ռուսները, թե՛ ուրիշներ: Բաբրաքին ով կըվերացնի: Նրան էլ շուրավիները կվերացնեն: Բայց, երդվում եմ, քեզ էլ հանգիստ չեն թողնի: Դու կարծում ես, թե նրանց պետք են աֆղանները՝ խաղաղականները կամ փարչամականները: Ո՛չ, նրանց պետք է աֆղանական հողը: Միակ բանն այն է, որ նրանք սիրահարված են հողին: Ո՞րքում են ծովին հասնել և հետո գավթել Պակիստանն ու Հընդկաստանը, արաբական պետությունները, իսկ մեզ ձեզ հետ՝ շահագործել: Մա է շուրավիների նպատակը: Շուրավիներին պետք չեն ո՛չ փարչամը և ո՛չ էլ խալ-

ղը: Արդյոք, ռուսների սադրանքով չըսպանվեց Թարաքին կամ «Հաֆիլուլան»*, թե՛ ոչ: Բաբրաքին նրանք կսպանեն, թե՛ ուրիշները: Զէ՛ որ դուք նրանց ճտերն եք. մի՞թե նրանք ձեզ կթողնեն: Ձեր երիտասարդությանը Աֆղանստանում թողնեցին: Հարգված մարդկանց թողնեցին: Բոլորին վերացրին: Դուք ձեզ խելայի եք համարում: Այ դո՛ւք, տգետ ավանակներ, մտածե՛ք, թե ինչու եք մարդկանց ստիպում տանջվել:

Եթե դուք մուսուլման եք, ապա պետք է համախմբվեք և թշնամուս բռնեք հայրենիքից: Խելայի մարդիկ ասում են. պետք է ապրել պարզ երկնքի տակ, այլ ոչ թե լինել օտար ցեղի ստրուկներ: Չի կարելի օտար վինվորին թողնել, որ տրորի ձեր մորը: Իսկ եթե «խելոքները» հակառակն են ասում, ապա հազար անեծք այդպիսի գիտունների գլխին: Գեթ մեկ անգամ մտածեք. Աֆղանստանի խեղճ մուսուլմանը դեպի իսլամն է մղվում, իսկ մենք բաժանվել ենք 50 մասի, մեկը՝ Հեյբե Իսլամի, մյուսը՝ Չամիաթն Իսլամի, Հարաքյաթն Էնդեյլոքին Իսլամի, Ֆիդայան, Հեյբե Անսուրն Իսլամի, և իրար թշնամի ենք դարձել: Դու՛ք, ճիվաղներ, իսկ ու՛ր կորչի Աֆղանստանի մուսուլմանը: Ձեր հայրենիքն Աֆղանստանն է, կրոնը՝ իսլամը, իսկ դուք՝ մուսուլմանական խմբավորումներդ, մուսուլմանական ոչ մուսուլմաններդ, չէ՛ որ դուք ուզում եք հայրենիքը ծախել: Եթե դուք բոլորդ միավորվեք, դուրանն ամուր վերցնեք ձեր ձեռքը, չմասնատվեք, եթե դուք աֆղաններ եք, մուսուլմաններ եք, Աֆղանստանի պատագրման կողմն եք, ապա միավորվեցե՛ք միասյալ դրոշի տակ և դուք կոչնչացնեք թշնամուսն: Բայց եթե դու աթոռ ես ուզում, աշխատավարձը շուրավիից ես ստանում, փողը թշնամիներիցդ ես ստանում, ուրեմն դու ուզում ես Աֆղանստանը կտրտել ու մաս-մաս անել:

Մուսուլման եղբայրներ, մի՛ կռվեք իրար դեմ, թե չէ կթուլանաք: Մուսուլման եղբայրներ, մենք պետք է ամուր լինենք թշնամուս դեմ և ճանաչենք մեր

* Խոսքը վերաբերում է Հաֆիլուլա Ամինին:

թշնամուռն: Իմացե՛ք, որ ամեն մի խումբ, որը մուսուլմաններին սպանելու հրաման է տալիս, ռուսների կողմն է, նա Աֆղանստանի թշնամին է: Դուք պետք է միավորվեք, լինեք միասնական, ինքներդ ոչնչացնեք թշնամուռն, թուլություն չուրապե՛րեք, տարբեր խմբերի միջոցով մի՛ սպանեք ձեր եղբայրներին, կրակոցներն ուղղեցեք թշնամու վրա: Որ դուք սպանում եք մուսուլմաններին, ձեզ հավիտենական դժոխք է սպասում: Դա՛ է արդյոք ձեր խելքը, ձեր պոնուությունը: Ո՛չ, դուք մուսուլմաններ չեք: Մուսուլմանը մուսուլմանին եղբայր է, նա չըպետք է չարիք պատճառի նրան: Դուք ինչու՞ եք չարիք պատճառում Աֆղանստանի խեղճ ժողովրդին, անջատ-անջատ խմբերի միջոցով սպանում ձեք եղբայր մուսուլմանին: Մի քիչ մտածեք, թե ինչ պատահեց Բուխարային թուրքերի և տաջիկների միջև թշնամության հետևվանքով: Իսկ թշնամանքը ռուսները սերմանեցին: Շուրավիներն առանց որևէ ջանքի վավթեցին Բուխարան: Այսպես, եղբայրներ՛, շուրավիներն այսպես են գործում, խմբերի միջև թշնամություն են հարուցում, իսկ այդ խմբերում կան մարդիկ, որոնք չեն ցանկանում միավորվել մուսուլմանների հետ: Այսպիսով, եղբայրներ՛, բոլոր նրանք, ովքեր չեն ուզում միավորվել, խմբերի միջև թշնամանք են սերմանում, շուրավիների վավանք են: Դուք մի՛ հավատացեք նրանց և մի՛ ենթարկվեք նրանց՝ խորամանկություններին: Լինի դա մոլլա կամ ծերունի կամ երիտասարդ, բոլոր նրանք, ովքեր թշնամություն են սերմանում, մուսուլմաններ չեն, նրանք թշնամիներ են: Եթե նրանք մուսուլմանների կողմն են, ապա նրանք պետք է լինեն նրանց կողմից, ովքեր հաղթում են, և ապստամբեն նրանց դեմավարությունը: Իմբերը պետք է ամենուրեք միավորվեն և խփեն թշնամուռն: Այդպես պետք է լինի մուսուլմանությունը: Դա ես ձեզ ասում եմ, որովհետև եթե այդպես լինի, եթե լինի միավորում, ապա մեր կառավարությունը, մեր հայրենիքը մերը կլինեն: Հակառակ դեպքում շուրավիները կիզեն

մեզ նից մեր հայրենիքը, ինչպես Բուխարան: Ահա հենց այդպիսի թշնամանքի պատճառով, որ լինում է խմբերի միջև, հայրենիքը հանձնվում է շուրավիների ձեռքը: Որից հետո չի լինի ո՛չ հայրենիք, ո՛չ կրոն, ո՛չ կին, ո՛չ երեխաներ: Կամ՝ այն տները, որոնք մեզ այդ տառապանքները բերեցին, դրանք Չաքիրի, Նադիրի* տներն էին, այն տները, որոնք հրավիրեցին շուրավիներին և բերեցին մեզ այս բոլոր դժվարությունները: Կտեսնեք, կվերադառնան այդ տները և մի կողմից կակսեն համագործակցել ռուսների հետ, մյուս կողմից՝ Ամերիկայի հետ և ո՛չ թե՛ կրոնի և ժողովրդի: Ահա թե ինչ են ուզում այդ մարդիկ:

Հեն՛, անջատ-անջատ խմբեր՛, հեն՛, խմբեր, որ ձեզ մուսուլմաններ եք անվանում, եթե դուք հավատում եք Ալլահին, փորձանք մի բերեք ձեր գլխին: Դու աթոռ ես ուզում, բայց Ալլահը քեզ երեք աթոռին չի նստեցնի: Նա քեզ հետ այնպես կվարվի, որ խելքդ երեք գլուխդ չի գա: Նա ամենայն խստությամբ կհատուցի քեզ այն բանի համար, որ դու աթոռի պատճառով ստիպում ես խեղճ մարդկանց կոտորել: Եթե դու հավատում ես Ալլահին, դու այդպես չես վարվի: Եթե մեկն այդպես է վարվում, դուք պետք է սպանեք նրան: Եթե Ալլահը մեզ հետ է, կըզտնվի՞ մի ուժ, որ կարողանա կոտորել մեզ: Մեզ կկոտորեն այն ժամանակ, երբ Ալլահը մեզ հետ չլինի: Եթե մենք ձեզ հետ անջատ-անջատ ենք, ապա մեր երկուշաբթի և հինգշաբթի օրերի աղոթքներն ընդունելի չեն լինի, մինչև որ բոլորս հաշտ չլինենք իրար հետ: Մենք այնպիսի վիճակում ենք, որ ԱԻԿ-ը Չամիաթի դեմ է, Հարաքյաթը՝ Մախուպի, մի ուրիշը՝ մի ուրիշի, իսկ մենք ձեզ հետ պետք է թշնամի լինենք այն խմբին, որը քաֆիրների կողմն է: Առանձին հաշիվ կունենանք նրանց հետ, ովքեր մեզ կոչ են անում դառնալու քաֆիր: Եթե դա չլինի, չի լինի և Ալլահի նպովը:

Ալլահն ասում է, թե դուք կթուլանաք, կպրկվեք ուժից: Համբերե՛ք, քանի

* Հիշատակված են Աֆղանստանի նախկին կառավարողների անունները:

որ Ալլահը համբերատարների հետ է: Եղբայրներ, մի՛ թուլացեք, մի՛ տխրեք: Դուք բարձր եք բոլոր տեսակի գծաուղյուններից, դուք մուսուլմաններ եք: Եթե դուք մուսուլմաններ եք, և հավատը դեպի Ալլահն իրոք որ անկեղծ է, դուք երբեք ստորացած չեք լինի, և ձեզ երբեք չեն հաղթի: Բայց ձեր հավատը կտուլանա, եթե կռիվ լինի աթոռի համար կամ լինի տեղայնություն. մենք ձեզ հետ նրանմանացած կլինենք: Եթե ձեր արդար գործը Ալլահը չընդունի, դուք երբեք դրախտ չեք ընկնի: Ամենքն էլ ուզում է դրախտ ընկնել: Դու նյութապես կամ որևէ այլ ճանապարհով օգնել նա նրանց, ովքեր կռվում են արդար գործի համար: Ոչ: Իսկ ի՞նչ է, դրախտն այդպիսիների համար է: Դրախտը նրանց համար է, ովքեր իրենց ամբողջ ունեցվածքը և նույնիսկ կյանքը զոհում են արդար գործի համար մղվող կռվում, լինի դա մոլլա, խան, թե մի հասարակ մարդ:

Աֆղանստանի թշնամին՝ իսլամի թշնամին, մտել է մեր հայրենիքը: Ով չի մարտնչում նրա դեմ, նա նպովված է Ալլահի կողմից: Բայց նա, ով մեկ ձեր կողմում է, մեկ՝ փարշամի, մեկ՝ խաղի կամ ուրիշ որևէ մեկի կողմն է, ապա նա ձեր ամենաատաղին թշնամին է: Դուք կարծում էիք, թե հենց այնպես կարելի է դրախտ ընկնել: Դրա համար պետք է ընկություն տալ, պետք է կռվել, օգնել և եթե պետք է՝ մեռնել: Մենք ձեզ հետ չպետք է վախենանք մահից, որովհետև եթե բախտորոշված չէ, ապա մահ չի լինի: Իսկ եթե ինչ-որ բան բախտորոշված է, կյանք չի լինի: Ով տանն է, նա գերեզմանատանը չէ, իսկ ով գերեզմանատանն է, նա տանը չէ: Հիշե՛ք. այն, ինչ բախտորոշված է մեկին, մյուսի հետ երբեք չի կատարվի: Ոմստի բոլորը պետք է դեն նետեն մահվան վախը, ոչ ոք չի մեռնի առանց Ալլահի կամքի: Բոլոր մարդիկ մեռնում են Ալլահի թույլտվությամբ: Իսկ Ալլահը թույլտվություն է տալիս միայն այն դեպքում, երբ եկել է անհրաժեշտ ժամանակը: Որտեղ էլ որ լինեք, մահը միշտ էլ ձեզ կգտնի, մահից չես խուսափի: Եղբայրներ, արդյո՞ք հա-

ձելի է ձեր կյանքը ստրկության մեջ, ձեր կանանց ու աղջիկների կյանքը ռուսների ծառայության մեջ: Ավելի լավ է մահը: Մահը հազար անգամ լավ է այդ կյանքից: Մենք ձեզ հետ պետք է մարտնչենք հենց մահից մեր հայրենիքի ապատագրման համար: Բայց եթե մենք ձեզ հետ մահից վախենանք, ռուսները կգայթակղեն մեր կանանց, կօգտագործեն մեր աղջիկներին: Թող անիծյալ լինի այդպիսի կյանքը, եթե մենք դա կյանք ենք անվանում:

Սակայն Աֆղանստանի խեղճ ժողովուրդը ընդունեց մահը: Ես ասում եմ, նպովյալ լինեք, անջատ-անջատ խմբեր: Ով իսլամն է ուզում, Աֆղանստանն է ուզում, ճշմարտությունն է ուզում, թող Ալլահը նրան օրհնի: Բայց ով ահա այսպիսի Աֆղանստան է ուզում, Ալլահը կպատժի նրան: Կան այնպիսի մարդիկ, որոնք ընդհանրապես չեն ուզում Աֆղանստանի ապստոությունը: Քանի որ առաջներում նա կուշտ չի եղել, իսկ այժմ նա լավ է պղծում, տակին մեքենա կա, նա մեր մասին չի էլ մտածում, կուպի՛ արդյոք, որ Աֆղանստանում լավ լինի: Կան և այսպիսի անամոթ մարդիկ, և նրանք միշտ գծաուղյուն են բորբոքում, և մեր որոշ սրիկաներ դրանց կողմն են անցնում և սպանում իրենց մուսուլման եղբորը: Իսկ ու՛ր է ձեր մուսուլմանի խելքը: Այդ ինչո՞ւ եք ընտրում դժոխքը: Մենք չենք վախեցել ո՛չ Չաքիրից, ո՛չ Դաուդից, ո՛չ Թարաքից, մենք մյուսներից էլ չենք վախենում: Մենք պարտավոր ենք ասելու ճշմարտությունը մեր եղբայր մուսուլմաններին:

Մուսուլմաններ, միավորվե՛ք,
Միացե՛ք և ջախջախե՛ք թշնամուն:
Հե՛յ, երիտասարդ քաջեր,
Գովե՛ք աշուժի պես և ջախջախե՛ք
թշնամուն:

Մրան հետևում է աղոթքը: «Ալլահ, մենք Քո անօգնական գավակներն ենք, փրկի՛ր մեր խեղճ Աֆղանստանը: Դու բերեցիր անիծյալ շուրավիներին մեր իսկ մեղքով, քանի որ մեր ղեկավարները, դատավորները մեզ ծախեցին, մեր ավագները դավաճանեցին դուրանին և ոչ

որ մեզնից չծառայեց կրոնին, դրա համար էլ Դու մեզ պատուհաս բերեցիր: Աղաչում ենք, ներքի՛ր մեզ, որպեսզի մենք ուղղվենք, և այն օրը, երբ մենք ուղղվենք, Դու ինքդ կվտարես թշնամուն: Ապատի՛ր մեր հայրենիքը, ապատի՛ր մեզ այս խայտառակությունից, ողորմա՛ որբերին, այրիներին: Այս մուսուլմանները չեն խղճում որբերին և այրիներին, Դու ինքդ նրանց խղճա: Եթե նրանք խիղճ ունենային, նրանք կմիավորվեին և կջախջախեին թշնամուն: Բայց քանի որ նրանք խիղճ չունեն, ուստի չեն էլ միավորվում: Չունեն նրանք խիղճ, ուստի Դու ինքդ խղճա որբերին և այրիներին: Մենք մեղավոր ենք, բայց մի՛ պատժիր Դու մեզ, ժողովրդին փրկի՛ր թշնամուց:

Դու միշտ օգնել ես մեզ, բազում անգամներ ջախջախել ես թշնամուն, բայց մենք անշնորհակալ գտնվեցինք: Փրկի՛ր հայրենիքը, դուրանը օրենք դարձրու, դուրանը իջիտող դարձրու: Ամեն մեկին, ով սիրում է Աֆղանստանը, ամեն մեկին, ով խղճում է Աֆղանստանի ժողովրդին, ամեն մեկին, ով իսլամի կրոնի համար ջիհադի վիճակում է, տուր հաղթանակ և ամբողջ Աֆղանստանը տուր նրանց ձեռքը:

Սատար եղիր նրանց, ովքեր կուվում են հանուն Աֆղանստանի ազատության»:

Եղբայրներ՛ի, այս ժապավենը մի մարդու ձայնագրություն է, որը մաքուր է երկնքի առջև, պայքարում է իսլամի հաղթանակի համար, չի երերում, ցանկանում է, որ իսլամը հաղթանակի հայրենիքում: Արտագրեցեք այս ձայնագրությունը և լսեցեք ամենուրեք միջոցառումներում:

Դիտելի ապագայում արվանդական ջիհադը իր ֆունդամենտալիստական դրսևորմամբ, ինչպես նաև արդիակալանացված ջիհադն իր փոխակերպված ռավական և ռավաքաղաքական ձևերով, հեղինակի կարծիքով, սպառնում են վերածվել կանոնավոր բանակների և դիմագրավելու, պետությունների վարչակարգերի և իշխանությունների կառնայմանն ու ապակայունացմանն աջակցելու արդյունավետ միջոցի:

Արդիակալանացված ջիհադը կարող է կիրառվել որպես գործիքակալում ուժերի բաշխման աշխարհառավարական փոփոխման և շուկաների ու պաշարների վերահսկման համար՝ տարածաշրջանային պինված հակամարտությունների բորբոքման և համապատասխան հուսով դրանց վարման միջոցով²:

Սուլն կուրթը հասցեագրվում է պինվորական ընթերցողին ժամանակակից ջիհադի երևույթի մասին նրա գիտելիքների և պատկերացումների խորացման նպատակով և հաշվի առնելով Հայաստանի Հանրապետության, ԱԳՀ երկրների, ինչպես նաև Կովկասի տարածաշրջանում իրենց ջահերը հետապնդող այլ պետությունների ազգային և միջազգային անվտանգության համար սպառնալիքների հարյսի հրատապությունը:

² *Shu George W. Gawrych. Jihad in the 20-th century. //Military Review. The Professional Journal of the United States Army. US Army Command & General Staff College, Vol. LXXV-Sept.-Oct. 1995, N 5, pp. 33-39. Ralph Peters. The Culture of Future Conflict. //Parameters. The US Army's Senior Professional Journal. US Army War College Quarterly, Vol. XXV, Winter 1995-1996, N 4, pp. 18-27.*

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА

О МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ
ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЯХ МОДЖАХЕДА
(ИЗ ОПЫТА ПОЛИТОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА АФГАНСКОЙ ВОЙНЫ)*

Г. С. КОТАНДЖЯН, полковник, доктор политических наук, профессор

Вооруженные конфликты в Афганистане, Таджикистане, Боснии, Чечне могут быть рассмотрены в качестве различных примеров модернизации классического «джихада». Для лучшего понимания сущности ценностных ориентаций современных «борцов за веру» — «моджахедов» определенный интерес представляют попытки политологического анализа джихада в Афганистане, еще недавно нацеленного на вооруженную борьбу с регулярными армиями СССР и ДРА**.

В каждом из указанных конфликтов в традиционную систему обеспечения «священной войны» вплетены элементы современной военно-политической культуры борьбы за поддержку властей «Дома Ислама» и против властей «Дома войны». В зависимости от особенностей этносоциальной, в частности — этнополитической и этнорелигиозной, консолидированности исламских воюющих общин на арене джихада появляются новые субъекты священной войны в лице оппозиционных политических партий (Таджикистан, Афганистан) и государственных институтов (Босния, Чечня).

В традиционном толковании священной войны джихад представляет собой систему отношений между моджахедом и его Господом. С вхождением в систему джихада воюющих политических институтов (в том числе и государственных) данные отношения между мусульманином и Аллахом в определенной мере опосредуются партией или государством, модернизирующими как идеологию, так и военно-политическую организацию священной войны. Как было показано в наших предыдущих публикациях (см. Этнополитика священной войны на примере Афганистана, «Айкакан банак», 1995, N 4, и др.), в случаях этноплеменной мозаичности воюющей мусульманской общности — «уммы», в современном джихаде племена, кланы, племенные союзы выступают активными субъектами военной этнополитики, в каждом случае по особому представляющими коранические и модернизационные характеристики современного джихада. В афганской модели джихада исламские партии, оппозиционные центральным властям ДРА, через свои организационные структуры динамизировали и тотализировали традиционную для Афганистана военную и религиозно-политическую активность моджахедов и вооруженных формирований, еще в недавнем прошлом сегментированную в жестко согласованных родоплеменных границах.

В афганском случае война развертывалась по восходящей линии — от герильи до синтеза иррегулярных и регулярных форм организации в про-

* В связи с тем, что в статье приводится специфический источник, который нецелесообразно подвергать изменениям или сокращениям, вместо резюме печатается аутентичный перевод статьи с армянского (Рег.).

** Автор выражает признательность руководителю Совета улемов (ученых богословов) Афганистана Саиду Афгани, Президенту Академии наук и Министру по делам народностей и племен ДРА д-ру Сулейману Лайзку, профессору М. Ф. Слинкину за полученные в свое время от них научные консультации.

странстве родовых, племенных и союзнических территорий — «кадмов». В случае Чечни государственно-политическое самоопределение чеченского народа, завершившееся созданием национального исламского государства Ичкерия, обусловило специфику участия родоплеменных субъектов этнополитики, выступающих в качестве «тейпов», в формировании и поддержке режима и властей. Это участие проявилось в том числе посредством формирования регулярных вооруженных сил и ополченческого резерва. С развертыванием военных действий со стороны федеральных войск России субъекты военной этнополитики Ичкерии консолидировались вокруг идеи джихада со специфическим сопряжением регулярных форм вооруженной борьбы с модернизированными элементами традиционного кавказского «газавата» (джихада).

Опыт достаточно эффективного противодействия моджахедов регулярным армиям в Афганистане, Таджикистане, Чечне и Боснии, практика их сотрудничества с военно-религиозными кругами исламского мира вокруг идей джихада требуют научного изучения, по возможности дистанцированного от политической предвзятости.

Ниже приводится неадаптированный текст магнитофонной записи пропагандистской речи, распространяемой среди населения Афганистана с целью повышения его боевого духа, обеспечения его морально-психологического единства, рекрутирования моджахедов и, в конечном счете, создания единого фронта священной войны¹.

Наблюдения показали, что военные неудачи в Афганистане в определенной мере были обусловлены высокомерным пренебрежением некоторых советских политических и военных деятелей к необходимости изучения особенностей противника и его умения синтезировать традиционные и современные формы ведения вооруженной национально-освободительной борьбы.

Представление в ЦК КПСС подобных материалов в качестве приложений к аналитическим запискам, по мнению некоторых специалистов, после кончины Л. И. Брежнева должно было послужить формированию почвы для преодоления недостоверной информации о противнике, в том числе и о его специфических морально-психологических ресурсах.

Как известно, афганские моджахеды еще в недавнем прошлом принимали активное участие в боевых действиях вооруженных сил Азербайджанской Республики вопреки тому, что Аз. Р. в своей Конституции, в неоднократных заявлениях руководителей государства демонстрирует приверженность принципам секуляризма в сфере государственного строительства, отправления власти и права. Несмотря на публичные заверения властей о дистанцированности от фундаменталистских ориентаций, Вооруженные Силы Аз. Р. как один из главных институтов государства тесно сотрудничают (по неправительственным каналам) с воинствующими фундаменталистскими кругами Афганистана, Ирана, Чечни и др. Фактически, в регулярную деятельность азербайджанской армии в превращенных формах, целенаправленно и массированно привносятся элементы мусульманской священной

¹ См. Г. С. К. (Г. С. Котанджян). Контрреволюционные партии и организации, ведущие борьбу против народной власти ДРА, и их идейно-политические платформы. Кабул, март 1983 г.

Название данной аналитической записки, а также «Слово о джихаде», исходя из требований жанра научной статьи, приводятся без модификаций — с сохранением военно-политической терминологии времен афганской войны.

войны. Это осуществляется путем рекрутирования в личный состав моджахедов-иностранцев в качестве инструкторов и бойцов войсковых подразделений, а также манипулирования массовым сознанием средствами военно-политической пропаганды джихада. Образ моджахеда, ценности и терминология джихада активно используются в морально-психологической подготовке личного состава азербайджанской армии.

Для объективной оценки возможностей противника в формировании и поддержании боевого духа военнослужащих и населения Азербайджана с использованием по существу фундаменталистских исламских ценностей джихада и форм их пропаганды полезно учесть оценку эффективности индивидуальной и групповой деятельности моджахедов в афганской войне. Уроки этой войны свидетельствуют об опыте успешного противостояния моджахедов боевым действиям численно превосходящего, регулярно организованного, т. е. армейского противника, вооруженного высокоэффективным оружием.

Военно-политическое руководство джихадом осуществлялось в соответствии с кораническим принципом «Аллах с теми, кто терпелив» и отличалось нацеленностью на победы не только и не столько в сражениях, сколько на победу в войне за торжество Ислама, во имя достижения независимости и построение исламского национального государства. Деятельность полевых командиров направлялась на постоянное повышение уровня вооруженности военных формирований современным оружием и практическими знаниями о его применении, совершенствование боевого мастерства личного состава, обеспечение боеготовности моджахедов к нанесению максимального урона технике и живой силе противника.

Думается, что публикация «Слова о джихаде» поможет лучше понять психологию моджахеда, ныне воюющего в Боснии, Таджикистане и на Кавказе. Данный оригинальный материал раскрывает ценностные основания устойчивой мотивации моджахеда на проявление стойкости духа и военной хитрости при неотступном преследовании, выматывании и деморализации противника, на неотвратимость возмездия, перехват и владение инициативой в борьбе с врагом в любых, даже самых невыгодных для «воина Аллаха» условиях. Важно понимание принципиального отличия установки моджахеда от установки солдата современной регулярной армии на нанесение поражения противнику при сохранении своей жизни и здоровья. В качестве реального фактора эффективности боевого поведения моджахеда следует принять его психологическую устремленность (при всех вышеотмеченных установках) к смерти в бою во славу Аллаха с тем, чтобы, став «шахидом» (святой герой джихада, погибший во имя торжества Ислама), восславить свою семью, свой род, свое племя.

Эффективность воздействия материалов, подобных публикуемому «Слову», в значительной мере была обусловлена активным участием в разработке методологии пропаганды джихада высокоавторитетных богословов — носителей и держателей богоданной научной истины о ценностях праведной жизни человека, воюющего под знаменем Пророка Мухаммеда. Следует учесть, что тексты, в своей идеологической основе разрабатываемые интеллектуалами от Ислама, чаще всего озвучивались (с теми или иными импровизациями) устами мусульманских авторитетов, пользующихся безукоризненной репутацией у верующей паствы. В результате подобного систе-

матического и эшелонированного воздействия обеспечивалось практическое морально-психологическое единство исламского воинства с большинством верующего населения Афганистана. С учетом этносоциальных особенностей мусульманского населения Афганистана в джихад был мобилизован практически «вооруженный народ» (на наш взгляд, нельзя исключить подобную перспективу развития военно-политической обстановки в Чечне и Таджикистане).

Как нам кажется, публикация данного текста без каких-либо конъюнктурных изменений может дать пищу для сравнительного анализа пропагандистско-воспитательной практики в интересах вооруженных сил также специалистам ВС РА и НКР, занимающимся морально-психологической подготовкой личного состава.

СЛОВО О ДЖИХАДЕ*

ПЕРЕВОД

пропагандистской речи, записанной на магнитофонную ленту, стиль сохранен (источник не установлен, кассета найдена у одного из убитых членов банды Ашрафа — «Исламское общество Афганистана», 8. 10. 1982 г.)

Если два мусульманина дерутся между собой или две группы между собой воюют, вы их должны помирить. Если их не помирить, они продолжат воевать, разоружат друг друга. Нападающая группа является агрессором, и вы ее должны уничтожить. Это воля Аллаха. Он любит справедливых, и примирение враждующих групп является волей Аллаха. Закон таков: если две группы воюют, вы их должны помирить.

Почему вы воюете между собой, когда есть враг? Враг посягает на честь Родины, враг хочет нас обесчестить, враг остается в стороне, а вы воюете за кресло. Кресло у врага, вы его еще не завоевали, а вы за кресло убиваете друг друга.

Если один мусульманин убивает другого, то Аллах его проклянет, и он будет подвергнут величайшему наказанию — вечно останется в аду.

*Подумайте, братья, тот, кто приказывает убивать друг друга, направляет ИПА на Джамият, Джамият на Харакат, Харакат на ИПА или на Махоз**, даже если вам приказывают командиры — они являются неверными (кафирами). Есть два вида кафиров: один усатый, другой — бородатый. Если человек носит бороду, одевается в белое и носит головной убор, но приказывает убивать мусульман, будь он даже Гульбегдин, Гейлани, Бурхануддин, Могжаггади, — он не верит ни в ад, ни в рай, ни в Аллаха. Он обманывает мусульман. Поэтому того, кто нарушает правила, вы должны убить, потому что он за врагов. Потому что он сам враг, кафир, парчамист, халь-*

* Данный текст выбран автором в сотрудничестве с группой политических аналитиков, работавших в свое время в ДРА, из множества материалов, непрерывно заказываемых группе переводчиков (Мискин, Пулат, Сайфутдин, Хайот). Расшифровка кассеты в качестве приложения к записке ЦК КПСС должна была представить симптоматику пропаганды джихада в Афганистане.

** Здесь перечислены краткие названия основных исламских партий, оппозиционных режиму ДРА, ниже в соответствующей последовательности приводятся имена их вождей.

кист*, сеет неприязнь между людьми. Теперь вы поняли? Скажу вам, что когда вы берете оружие и идете на борьбу, а кто-то против нашей борьбы, не давайте ему оружия, так как он — русский. Каждый мусульманин, берущий оружие, защищает Родину. Тот, кто этому мешает, хотя он и мусульманоподобный, является кафиром — направь против него оружие. Если погибнешь — то за правое дело, если он умрет — его место в аду. Любое нападение их на других мусульман — это преступление. Их надо бить, по ним надо стрелять и никогда не полагать оружия. Если кто-то мешает вам, говорит: «Сдай оружие», то подумайте, а не является ли он шурави**. Не верьте им, они халькисты, парчамисты. Разве мусульманин прикажет убить мусульманина? Разве мусульманин убьет мусульманина? Во имя Аллаха, что это такое?! На Севере везде настоящий враг, а они воюют между собой! Если человек защищается и при этом погибает — он становится «шахидом». Разве мусульманам обязательно убивать друг друга? Разве это не ошибка? Эти мусульмане — ведь они себя таковыми считают — хоть и носят бороду и белый головной убор, имеют черное сердце. Эти люди не дети мусульман, а дети шайтана. Дети мусульман те, кто ведет борьбу за правое дело, воюет против кафиров. Те, кто направляет мусульман друг на друга, дерется за кресло или на пользу кому-то — а есть такие люди — это кафиры. Эх, безбожник, чего ты сейчас добьешься в борьбе за кресло? Дурак, ничего! Так, или не так?

Если один мусульманин поднимает оружие против другого, разоружив его. Мы говорим, что поддерживаем Джамият, или ИПА, или Харакат, но кто бы из них ни совершил агрессию — уничтожь его! Таков приказ. Знайте, каждая группа, которая очерняет мусульман, неголоубливает их, — является отпрыском шурави, хотя и говорит, что она за Ислам. Если два мусульманина дерутся, старейшины должны их помирить. Если не получится, то вооружи мусульман и уничтожь виновную группу!

Если кто-то поднялся на твою крышу, застрели его. Если кто-то войдет в твой двор через дверную щель, выколи ему глаза! Но если кто-то войдет в твой дом и у тебя, мусульманина, заберет оружие, то, если будет время выбирать, выбери ему смерть.

О безумец! Как ты можешь согласиться с вечным агом, если в тебе есть вера? Если ты все же идешь на это, то у тебя, собаки, вряд ли есть вера. Хотя у тебя хорошая борода, белый головной убор, ты считаешь себя командиром Ислама, ты далек от Ислама. Если он — мусульманин, разве он убьет своего брата? Вы, мусульмане, среди братьев должны распространять мир. Если два брата поссорились, ты что делаешь? Стараешься их помирить. Ведь так? Например, тот школьник был халькистом, сейчас отрастил бороду и называет себя мусульманином. Но может ли быть мусульманином? Изменил обету — но он же парчамист. Что он сделал? Отрастил бородку, чтобы играть мусульманами, вселять в них неприязнь, вражду, убивать мусульман, чтобы мусульмане не объединялись. Разве он действительно не дитя шурави? Для чего он это делает? Для того, чтобы его отец правил Афганистаном. Но мы с вами не верим этим бородам. Каждый, кто

* «Парчам» (Знамя) и «Хальк» (Народ) — названия фракций внутри прокоммунистической Народно-демократической партии Афганистана, находившейся у власти в ДРА.

** Слово «шурави» на дари означает «советский». Во время афганской войны данный термин в массовом сознании афганского населения получил негативное значение захватчика.

очерняет могжахега, есть гитя шурави. Если ты — мусульманин, борец за правое дело — имеешь горячее сердце, разве ты так поступишь? У бедняка дом далеко наверху, сам живет на улице, а он воюет за кресло. Что же он делает, безбожник? Есть приказ создать специальную группу, чтобы она расстреливала таких людей. Бойтесь Аллаха за то, что вы так воюете. Если вы воюете за то, что он отсюда, а вы оттуда, ты такой, а он сякой, — это не есть Ислам. Каждый должен уважать себя, каждый рад иметь свою историю. Каждый род, который ты видишь, имеет свое место в мире. Он имел силу, но времена меняются. Поэтому, если мы сегодня так сильны, мы не должны грубого считать бессильным, так как он в свое время тоже был сильным. Не смейся над ним, потому что и он может завтра над тобой посмеяться. Если ты над ним смеялся, он тебе отомстит. Понятно вам? Аллах говорит, что мусульманин должен беречь свою честь. Если ИПА плохо думает о Джамият, думает, что Джамият за Америку, или Джамият плохо думает об ИПА — что она за русских или за кого-то другого, ты должен оберегать себя от таких слов, так как это нехорошо.

Когда мы ведем гжихаг против врага, мы должны вспоминать Аллаха, молиться Ему и просить о помощи в достижении цели. Если мы этого не сделаем — мы ничего не достигнем, но если вспомним Аллаха, то — достигнем. Счастье и успехи в руках Аллаха, и только Он может сделать нас счастливыми. Только Он нам поможет. Что мы сможем сделать без Аллаха против танков и вертолетов? Поэтому на поле боя мы всегда должны помнить об Аллахе.

Вы должны поклоняться Аллаху, молиться, быть верными вере, не делать зло мусульманам. Не надо неуместных штрафов за мелочи — 10, 20, 30 тысяч. Если ты обижаешь мусульманина, без вины выселяешь с родной земли, на самом деле ты не мусульманин. Тот, кто вас штрафует, кто вам делает зло, тот очерняет исламскую этику перед людьми, он на самом деле не мусульманин. Он это делает для того, чтобы люди приняли «народную власть». Мы от многих людей слышали, что они хотят сдаться шурави. Шурави лучше, чем такие мусульмане. Вот такие командиры и те, кто имеет бороду, — сами русские, представители русских и хотят уничтожить Ислам. Мусульманин не должен без основания наказывать, штрафовать и, как раньше вам говорил, убивать. Разве мусульманин убивает мусульманина? Джамият тянет в свою сторону, Харакат тянет к себе, Махоз тянет к себе, гругой тянет к себе. Эти сволочи продали свою Родину, 1350-летнюю Родину продали. Привели 100 тысяч русских солдат с 10 тысячами танков и сделали себя рабами шурави. Вы подумайте, кто убрал Захира — русские или гругие? Кто убрал Дауга, Тараки, кто убрал Амина — русские, или гругие? Бабрака кто уберет? И его уберут шурави, но, клянусь, и тебя не оставят. Ты думаешь, они хотят афганцев: халькистов или парчамистов? Нет, им нужна афганская земля! Единственно, они влюблены в землю. Хотят пойти до моря и потом завоевать Пакистан и Индию, арабские государства, а нас с вами эксплуатировать. Вот это — цель шурави. Шурави не хотят ни парчам, ни хальк. Не по науцению ли русских убиты Тараки, Хафизулла*, разве нет? Бабрака они убьют, или гругие? Вы же их цыплята, разве они оставят вас? Вашу молодость в Афганистане оставили? Уважаемых людей оставили? Всех они уничтожили. Вы себя считаете умными. Эх

* Речь идет о Х. Амине.

вы, темные ослы, подумайте, почему вы заставляете страдать людей?

Если вы — мусульмане, вы должны объединиться и изгнать врага из нашей Родины! Умные люди говорят: надо жить под чистым небом, а не быть рабами чужого рога. Нельзя позволить топтать свою мать чужому солдату. А если умники говорят обратное, то тысяча проклятий таким «ученым». Подумайте хоть раз: бедный мусульманин Афганистана тянется к Исламу, а мы разделились на 50 частей: огин — Хезбе Ислами, гругой — Джамияте Ислами, Харакате Энkelоби Ислами, Фегойон или Хезбе Ансоуре Ислами — и стали врагами друг другу. Вы изверги! Куда же деваться мусульманину Афганистана?! Ваша Родина — Афганистан, религия — Ислам, а вы, мусульманские группировки, мусульманские немусульмане, вы же хотите предать Родину. Если вы все объединитесь, крепко возьмете Коран, не будете делиться на части, если вы — афганцы, мусульмане — за освобождение Афганистана, то объединитесь под единым знаменем — вы уничтожите врага! Но если ты хочешь кресло, получаешь зарплату у шурави, получаешь деньги у врагов, значит ты хочешь разрубить на кусочки Афганистан.

Братья мусульмане! Не воюйте между собой, иначе ослабнете. Братья мусульмане! Мы должны быть крепкими против врагов и знать своего врага. Знайте, что каждая группа, которая приказывает убивать мусульман, — она за шурави, она враг Афганистана. Вы должны объединиться, быть едиными, сами уничтожить врага, не проявлять слабости; через разные группы не убивайте своих братьев, выстрелы направляйте во врагов. За то, что вы убиваете мусульман, вас ждет вечный ад. Разве это ваш разум, ваша бдительность? Нет, вы не мусульмане. Мусульманин есть брат мусульманину, он не должен делать ему зло. Вы почему делаете зло бедному народу Афганистана, через разрозненные группы убиваете своего брата мусульманина? Вы немного подумайте, что стало с Бухарой из-за вражды между турками и таджиками? (А вражду вселили русские.) Шурави спокойно захватили Бухару. Так вот, братья, шурави так работают: вселяют вражду между группами, а среди групп есть такие люди, которые не хотят объединяться с другими мусульманами. Так вот, братья, все, кто не хочет объединиться, сеет вражду между группами, — это «дети шурави». Вы не верьте им и не поддавайтесь на их хитрости. Если это мулла, или старик, или молодой, каждый, кто вселяет вражду, — они не мусульмане, они враги. Если они за мусульман, то они должны быть за тех, кто побеждает, и восставать под их руководством. Группы должны везде объединяться и бить врага. Таким должно быть мусульманство. Это я вам говорю потому, что если будет так, если будет объединение, то наше правительство, наша Родина будут нашими. А иначе шурави отберут нашу Родину, как Бухару. Вот из-за такой вражды между группами Родина попадает в руки к шурави. После чего не останется ни Родины, ни религии, ни жены, ни детей. Или же те дома, которые принесли нам все эти мучения, — это дома Захира, Нагира*, это дома, которые пригласили шурави и принесли нам все эти трудности. Увидите, если вернутся эти дома, с одной стороны будут сотрудничать с русскими, а с гругой стороны — с Америкой, а не с религией и народом. Вот чего хотят эти люди.

Эй, разрозненные группы! Эй, группы, называющие себя мусульманами! Если вы верите в Аллаха, не навлекайте на себя беду. Ты хочешь кресло, но

* Приведены имена бывших правителей Афганистана.

Аллах никогда не посадит тебя в кресло. Он тебе сделает так, что никогда не очухаешься. Он тебе выдаст по всей строгости за то, что ты из-за кресла заставляешь бедных людей гибнуть. Если ты веришь в Аллаха, ты так не поступишь. Если кто так поступает, то вы должны его убить. Если Аллах с нами, найдется ли сила, которая сможет нас сломить? Нас тогда сломят, когда Аллах не будет с нами. Если мы с вами разрознены, то в понедельник и в четверг наши молитвы не будут приняты — до тех пор, пока все не помирятся. У нас такое положение, что ИПА на Джамиат, Харакат на Махоз, или другой на другого, а мы с вами должны враждовать с группой, которая за кафилов. Отдельный разговор с теми, кто нас приглашает в каферы. Если этого не будет, не будет и проклятия Аллаха.

Аллах говорит, что вы ослабнете, не останется сил. Потерпите, так как Аллах с терпеливыми. Братья, не расслабляйтесь, не расстраивайтесь. Вы выше всех распрей, вы — мусульмане. Если вы мусульмане, и действительно ваша вера в Аллаха искренняя, вы никогда не унижитесь, и никогда вас не победят. Но наша вера ослабнет, если будут иметь место борьба за кресло или местничество — мы с вами унизимся. Если ваше правое дело не будет принято Аллахом, вы никогда не будете в раю. Каждый хочет в рай. Ты помог борцам за правое дело материально или по-другому? Нет! Так разве рай для таких? Рай — место для тех, кто все и даже жизнь отдает в борьбе за правое дело — будь то мулла, хан или простой человек.

Враг Афганистана — враг исламской религии ступил на нашу Родину. Кто не воюет против него, тот проклят Аллахом. Но если кто-то из вас то за парчам, то за халк или за кого-то другого — это первый враг. Вы думаете в рай можно попасть даром? Для этого надо сдать экзамен, надо воевать, помогать и если надо, то — умереть. Мы с вами не должны бояться смерти, потому что если не суждено, смерти не будет. А если что-то суждено — не будет жизни. Тот, кто дома, он не на кладбище, а тот, кто на кладбище, он не дома. Запомните: что суждено одному, никогда не случится с другим. Поэтому все должны выбросить страх смерти, никто не умрет, пока не будет воля Аллаха. Все люди умирают с разрешения Аллаха, а Аллах дает разрешение только тогда, когда приходит необходимое время. Где бы вы ни были, смерть всегда вас найдет, от смерти не убежишь. Братья, разве хороша ваша жизнь в рабстве, жизнь ваших дочерей и жен на службе у русских? Лучше смерть! Смерть в сотни раз лучше такой жизни. Мы с вами должны бороться за освобождение своей Родины от самой смерти. Но если мы с вами испугаемся смерти, тогда русские завлекут наших жен, будут эксплуатировать наших дочерей. Будь проклята такая жизнь, если мы с вами называем ее жизнью!

Но бедный народ Афганистана принял смерть. Я говорю: будьте прокляты, разрозненные группы! Каждый, кто хочет Ислам, хочет Афганистан, хочет правду — да благослави его Аллах. Но кто хочет вот такой Афганистан — Аллах его накажет. Есть такие люди, которые вообще не хотят свободы Афганистана, так как они раньше не были сыты, а сейчас им тепло, под ними машины, они о нас и не думают — разве они хотят, чтобы в Афганистане было хорошо. Есть и такие бесстыдные люди, и они всегда разжигают рознь, и некоторые наши сволочи поддерживают таких людей, убивают своего брата, мусульманина. Где же ваш разум мусульманина? Почему же вы принимаете ад? Мы не боялись ни Захира, ни Дауда, ни Тараки, остальных

*тоже не боимся. Мы обязаны сказать правду своим братьям-мусульманам:
 Мусульмане, объединитесь,
 Соединитесь и разбейте врага!
 Эй, молодые, смелые люди!
 Деритесь как львы и разбейте врага.*

Далее следует молитва: «Аллах, мы твои беспомощные дети, спаси наш бедный Афганистан. Ты привел проклятых русских по нашей же вине, так как наши правители, судьбы продали нас. Старейшины наши изменили Корану и никто из нас не послужил религии, поэтому ты на нас обрушился бедой. Умоляем, прости нас, чтобы мы исправились, и в тот день, когда мы исправимся, ты сам уберешь врага. Освободи нашу Родину, освободи нас от этого стыда, пожалей сирот, вдов. Эти мусульмане не жалеют сирот и вдов, пожалей их хоть ты. Если бы они имели жалость, они бы объединились и разбили врага. Так как нет у них жалости, то они не объединяются. Нет жалости у них, поэтому сам пожалей сирот и вдов. Мы виноваты, но не наказывай нас, спаси народ от врага.

Ты всегда нам помогал, много раз разбивал врага, но мы оказались неблагодарными. Спаси Родину, сделай Коран законом, сделай Коран правителем. Каждому, кто любит Афганистан, каждому, кто жалеет народ Афганистана, каждому, кто находится в джихаде за исламскую религию, дай побегу и весь Афганистан дай в их руки.

Помоги тем, кто борется за свободу Афганистана!»

Братья! Эта лента записана человеком, который чист перед небом, борется за торжество Ислама, не склоняется ни в какую сторону, хочет только одного — чтобы Ислам победил на Родине. Переписывайте ее и слушайте везде на мероприятиях!

В обозримом будущем, по мнению автора, традиционный джихад в фундаменталистском выражении, а также модернизированный джихад в его превращенных военных и военно-политических формах грозят стать одним из эффективных средств противодействия регулярным армиям, поддержки стабильности или дестабилизации режимов и властей государств.

Модernизированный джихад может быть использован как инструмент геостратегического изменения расстановки сил и контроля за ресурсами и рынками с помощью развязывания и манипулирования региональными вооруженными конфликтами².

Данный материал адресуется военному читателю с целью углубления его представлений о феномене современного джихада с учетом актуальности угроз национальной и международной безопасности Республики Армения, стран СНГ, а также других государств, преследующих свои интересы в Кавказском регионе.

² См. George W. Gawrych. Jihad in the 20-th century. //Military Review. The Professional Journal of the United States Army. US Army Command & General Staff College, Vol. LXXV-Sept.-Oct. 1995, N 5, pp. 33—39. Ralph Peters. The Culture of Future Conflict. //Parameters. The US Army's Senior Professional Journal. US Army War College Quarterly, Vol. XXV, Winter 1995—1996, N 4, pp. 18—27.

MILITARY POLITICS

ON THE MORAL AND PSYCHOLOGICAL VALUE
ORIENTATION OF THE MUJAHEDIN

(FROM THE EXPERIENCE OF POLITICAL ANALYSIS IN THE AFGHAN WAR)*

H. S. KOTANJIAN, Colonel, Doctor of Political Sciences, Professor

The armed conflicts in Afghanistan, Tajikistan, Bosnia, and Chechenya can be viewed as different examples of modernization of the classical «jihad». For the best understanding of the essence of value orientations of modern «warriors for the faith» mujahedin, certain interests are revealed by the attempts of political analysis of jihad in Afghanistan, recently targeted at the armed struggle with the regular armies of the USSR and the Democratic Republic of Afghanistan (DRA)**.

In each of the aforementioned conflicts, elements of the modern military political culture of struggle for the support of the authorities from the «house of Islam» and against the authorities from the «house of war» are intertwined in the traditional system of support from «Holy War». However each case is dependent on distinctive ethnic and social features, in particular, on the political and religious consolidation along ethnic lines of Islamic warring clans. In the arena of jihad, new subjects of holy war appear in the face of opposition political parties (Tajikistan and Afghanistan) and of state interests (Bosnia and Chechenya).

In the traditional interpretation of holy war, jihad constitutes a system of relations between the mujahedin and their Lord. With the introduction of a jihad of warring political interests into the system (among which are those of the state), the given relationship between the Muslim and Allah is, in a specific way, mediated by parties or the government, modernizing both ideology and the military political organization of holy war. As it was shown in an earlier publication (see «The Ethnic Politics of Holy War, the Example of Afghanistan» in Haikakan Banak, 1995, no 4, and others), in conditions of the ethnic mosaic of warring Muslim societal groupings—«umma»; tribes, clans and tribal unions step forward in the modern jihad as the active subjects of military ethnic policy. In each case this occurs according to the fundamentals presented in the Koranic and modernized characteristics of the contemporary jihad. In the Afghan model of jihad, through their organized structures, the Islamic parties, which opposed the central authorities of the DRA, dynamized and unified the traditional Afghan military and political religious activities of the mujahedin and irregular forces, which were until the recent past segmented by strictly agreed upon tribal boundaries.

In the Afghan case, the war unfolded according to emerging pattern from initial religious lines to a synthesis of irregular and regular forms of organization in the space of extended family, tribal and allied territories (called «kadm»). In the case of Chechenya, the state political self definition of the Chechen nation, concluded by the creation of Dudayev's national Islamic state, defined the specifics of the participation of family tribal subjects of this ethnic political regime in units and in support of the regime and authority, including by means of the formation of regular armed forces and armed irregular reserve. With the commencement of military operations by Russian federal troops, the subjects of the military ethnic political regime of Ichkeria rallied around the idea of jihad with the specific involvement of reg

* Given that special references (which should not be changed or summarized) are quoted in the article an authentic translation from the Armenian is provided (Editors).

** The author expresses recognition for the scientific consultations, received in those times from the leader of the Council of Ulami (learned theologians) of Afghanistan, Said Afghani, from the President of the Academy of Sciences and the Minister of Nationalities and Tribes of DRA, Dr. Suleiman Laiek, and from Professor M. F. Slinkin.

ular forms of armed struggle with modernized elements of traditional Caucasian «gazavat» (jihad).

The experience of the sufficiently effective counteraction by the mujahedin against regular armies in Afghanistan, Tajikistan, Chechenya and Bosnia; and their practice of cooperating with military and religious circles of the Islamic world around the idea of jihad demand the very best study, distanced, if possible, from political prejudice.

The recorded propaganda speeches, of which the unadulterated text is cited below, were spread among the population of Afghanistan for the purpose of raising combat morale, supporting their moral psychological unity, recruiting mujahedin, and, finally, creating a single front for the holy war¹.

In practice, it was demonstrated that military failures in Afghanistan were significantly caused by high handed disregard by several Soviet political and military actors toward the necessity of studying the distinctive features of the enemy, and his ability to synthesize traditional and modern forms for conducting an armed struggle for national liberation.

After the death of L. I. Brezhnev similar material was presented to the Central Committee of the CPSU of as an enclosure to analyzed tapes. According to the opinion of several specialists, this should have served to build a foundation for overcoming this insufficiency in information about the enemy, including his specific moral psychological resources.

As it is well known, the Afghani mujahedin, in the recent past, actively participated in combat operations of the armed forces of the Azerbaijani Republic. Contrary to this, Azerbaijan, in its constitution and in numerous announcements by the leaders of the state, demonstrates adherence to the principles of secularism in the spheres of state structure, administration of power and rights. Regardless of the public announcements of the authorities about their distance from fundamentalist orientation, the Armed Forces of Azerbaijan, as one of the main institutions of state, (according to non governmental channels) closely cooperates with the warrior fundamentalist circles of Afghanistan, Iran, Chechenya, and others. Actually, elements of Muslim holy war are being brought into the regular activity of the Azerbaijani army, purposefully and on a massive scale. These elements can be seen in converted forms, through the recruitment of foreign mujahedin into their ranks as instructors and as warriors in irregular units, and also through the manipulation of mass consciousness by means of the military political propaganda of jihad. The image of the mujahedin, the values and the terminology of jihad are actively being used in the moral psychological training of personnel in the Azerbaijani army.

For an objective evaluation of the possibilities of an opponent of using the essence of fundamentalist Islamic values of jihad and the forms of their propaganda in the formation and support of the combat morale of military servicemen and the population of Azerbaijan, it is useful to consider an evaluation of their effectiveness on individual and group behavior of the mujahedin in the Afghan war. The lessons of this war bear witness to the experience of successful resistance by the mujahedin to the combat operations of a numerically superior, regularly organized opponent, armed with highly effective weaponry.

The military political leadership of jihad is created in accordance with the Koranic principle «Allah is with those who suffer»; and is distinguished by being aimed at victory, not only in battle, but at victory in war for the triumph of Islam, for the achievement of independence and for the establishment of a national Islamic state. The activity of field commanders was directed at permanently increasing the level of modern weaponry and practical knowl-

¹ H. S. Kotanjian, «Counterrevolutionary Parties and Organizations, Conducting the Struggle Against the National Authorities in DRA, and Their Ideological and Political Platforms,» Kabul, March 1983.

The name of the analytical memorandum below, and also «the Word of the Jihad» coming from the requirements of the scientific genre of a scientific article. Presented without modification with the unaltered military-political terminology of the Afghan War years.

edge about its employment in the irregular units, at improving the combat skills of personnel, and at supporting the combat readiness of the mujahedin to inflict the maximum losses in personnel and equipment on the enemy.

We believe that the publication of «The Word of the Jihad» will help to better understand the psychology of the mujahedin, now fighting in Bosnia, Tajikistan and in the Caucasus. The original material, provided below, uncovers valuable fundamentals of the steadfast motivation of the mujahedin. Motivation which is seen in their display of the durable morale and military astuteness in persistent pursuit, exhaustion and demoralization of the enemy; in the inevitability of their retribution; in their seizure and possession of the initiative in the struggle with the enemy in any conditions, even those very unprofitable for the war of Allah. The attitudes of the mujahedin are fundamentally different from the attitudes of the soldier in a regular modern army, who fights for the objective of defeating the opponent while preserving his own life and health. One should understand, as a real factor in the effectiveness of combat behavior of the mujahedin, the psychological fixation, in the presence of all noted ideological attitudes, on death in battle for the glory of Allah; and for whom, in order to become «shahid» (a sacred hero of the jihad, killed in the name of the triumph of Islam), he will offer up his family, his extended family, and his tribe.

The effectiveness of the influence of materials, similar to the publicized «Word», was in a significant measure determined by the active participation of authoritative theologians in the development of propaganda methodology for the jihad. These theologians are the carriers and supporters of the God given scientific truth about the values of the righteous life of a man fighting under the banner of Prophet Mohammad. One should consider that the texts, the ideological basis of which are developed by the intellectuals of Islam, were heard most often on this theme or by some improvisations on the theme from the lips of the Muslim authorities, making use of their irreproachable reputation among the Muslim flock. As a result of similar systematic and multi echeloned influences, the practical moral psychological unity of the Islamic belligerency was maintained among the majority of the believing population in Afghanistan. Taking into account the ethnic social peculiarities of the Muslim population in Afghanistan, practically an «armed nation» was mobilized. (In our view one, must not exclude a similar perspective on the development of the military political situation in Chechenya and Tajikistan.)

It seems to us that the publication of the following text without any contemporary changes can give food for thought even to our specialists, who are studying the moral psychological preparation of personnel, in the Armed Forces of Armenia and the Republic of Nagorno Karabakh, for a comparative analysis of propaganda and educational practice in the interests of the armed forces.

THE WORD OF THE JIHAD*

A TRANSLATION

Propaganda speech, recorded on tape. (Source not established. The cassette was found on one of the dead members of the band of Ashraf the Islamic Society of Afghanistan, 8 OCT 1982.) Unedited version.

If two Muslim fight between themselves, or if two groups war between themselves, you must reconcile them. If they are not reconciled, they continue to fight, they disarm each other. The attacking group becomes the aggressor, and you must destroy it. This is the will

* This text was selected by the author, in cooperation with a group of political analysts, who had been working at that time in the DRA, from a multitude of material prepared by translators permanently assigned to the group (Miskin, Pulat, Saifutdin, Haiot). The deciphered cassette, which was included as an enclosure to a memorandum for

of Allah. He loves the just, and reconciliation of the feuding groups becomes the will of Allah. This is the law if two groups are warring, you must reconcile them.

Why do you fight among yourselves, when there is an enemy present? The enemy encroached on the honor of the Motherland, the enemy wants to dishonor us, the enemy stands on the side, while you fight for the throne. The enemy has the throne, you did not yet fight him, but you kill each other for the throne.

If one Muslim kills another, Allah will damn him and he will be subjected to the worst punishment, he will remain in hell for eternity.

Think about it, brother. For those who order you to kill each other, who direct the Islamic Party of Afghanistan (IPA) against Jamiyate, Jamiyate against Harakate, Harakate against IPA or against Makhoz, even if the commanders order you they are unbelievers (kafirs). There are two types of unbelievers: one is mustached, the other is bearded. If a man wears a beard, dresses in white and wears a headdress, but orders you to kill Muslim be he even Gulbeddin, Geillani, Burkhanuddin, Mojaddadi he believes neither in hell, nor in paradise, nor in Allah. He deceives Muslims. Therefore, you must kill him, who violates the law, because he is on the enemy's side. Because he himself is an enemy, a kafir, a parchamist, a halkist**, and he sows enmity among our people. Now have you understood? I will tell you this. When you take up weapons and go into battle, but someone is against our struggle, do not give him a weapon because he is a Russian. Every Muslim, taking up arms, defends the Motherland. He, who interferes with this, although he is a Mohammedan, is a kafir. Direct your weapons against him. If you perish it is for the righteous cause. If he dies his place is in hell. Any of their attacks against other Muslims this is a crime. We need to strike them, we need to shoot at them and never lay our weapons down. If someone interferes with you and says «Surrender your weapons!», be sure that he is not a shuravi (Soviet)***. Don't believe them, they are halkists or parchamists. Should a Muslim really order you to kill Muslim? Should a Muslim really kill a Muslim? In the name of Allah, what is this?!?! In the North the real enemy is everywhere, but they war among themselves! If a man defends himself and perishes during it he becomes a «shahid». Is it really necessary for Muslims to kill each other? Isn't this a mistake? These Muslims (after all they consider themselves as such), although they wear beards and white headdresses, they have black hearts. These people are not the children of Muslim, but the children of Shaitan. The children of Muslims, those who lead the struggle for the righteous cause, make war on the kafirs. Those who set Muslims against each other, who fight for the throne or for someone's benefit and there are such people they are kafirs. Hey, unbeliever, what are you trying to achieve in this struggle for the throne? Nothing, you fool. Is it or is it not so?*

If a Muslim raises a weapon against another, disarm him. We are saying that we support Jamiyate or IPA or Harakate, but if one of these would carry out aggression destroy them! This is the order. You know, each group, which slanders Muslim, which little love for them, they are the offspring of the shuravi, although they may say that they are for Islam. If two Muslims are fighting, the elders must reconcile them. If this is not successful, then arm the Muslims and destroy the guilty group.

If someone climbs onto your roof, shoot him. If someone enters your garden through

the Central Committee of the CPSU, was supposed to have presented the significance of the Jihad propaganda in Afghanistan.

* A number of short names for the basic Islamic parties in opposition to the DRA regime are enumerated here. Then follows the names of the leaders.

** «Parcham» (Banner) and «Halk» (Nation); names of fractions inside the procommunist National Democratic Party of Afghanistan, then in power in the DRA.

*** The word «shuravi» in Dari signifies «Soviet». During the Afghan War this term had a negative meaning of «conquerer» in the mass consciousness of the Afghan population.

the doorway, gouge out his eyes! And if someone comes into your home, and you, Muslim, have taken up arms if there is time to choose, choose death for him.

Oh madman! How can you agree to eternal hell, if there is faith inside you? If you all would just go on like you have done, you dogs, it is doubtful that there is any faith. Although you have a good beard, a white headdress, and consider yourself a commander of Islam you are far from Islam. If he is a Muslim, would he really kill his brother? You, Muslim, should spread peace among brothers. If two brothers are quarrelling, what do you do? You try to reconcile them. Why is it thus? For example, there is a student who was a halkist, now he cut off his beard and calls himself a Muslim. But can he be Muslim? He betrayed both, and is just a parchamist. What has he done? He cut off his beard in order to play with the Muslims, to sow enmity and hostility, and to kill Muslims so that the Muslims are not united. Isn't he really the child of the shuravi? For what has he done this? So that his father would rule Afghanistan. But you and I do not believe these beards. Each one, who slanders Mohammad, is the child of the shuravi. If you are a Muslim, a warrior for the righteous cause, if your heart is aflame, would you act this way? A pauper has a home far away in the hills, he lives on the street, but he fights for the throne. What is he doing, the unbeliever? There is an order to create a special group, in order to execute such people. Fear Allah for fighting thus. If you are fighting for him from here but you're from there, you are like this but he's like that this is not Islam. Each must respect himself, each is happy to have his own story. Each type which you see has its place in the world. He has strength, but times change. Therefore if we are strong today, we must not consider another to be without strength, because in his time he will be strong. Do not laugh at him, because he will laugh at you tomorrow. If you laugh at him, he will take revenge on you. Do you understand? Allah says that Muslim must guard their honor. If IPA thinks that Jamiyate is bad, thinking that Jamiyate is for America; or if Jamiyate thinks that IPA is bad, that they are for the Russians or for someone else; you must protect yourself from such words because it is no good.

When we lead a jihad against the enemy, we must remember Allah, pray to Him and request His help in accomplishing our goal. If we do not do this, we will achieve nothing. But if we remember Allah, then we will succeed. Fortune and success are in the hands of Allah, and only He can make us fortunate. Only He can help us. What will we be able to do against tanks and helicopters without Allah? Therefore, on the battlefield we must always think of Allah.

You must bow to Allah, pray, be true to the faith, and do no harm to Muslims. Irrelevant penalties for trifles 10, 20, 30 thousand are not needed. If you offend a Muslim; if you expel him from his Motherland without having committed any transgression; in reality, you are not a Muslim. He, who penalizes you, who does you harm, he blackens the Islamic ethic in front of the people he is not a Muslim. He does this for those people who have taken over national authority. We heard from many people that they want to surrender to the shuravi. The shuravi are better than such Muslims. Here are those commanders and those who have beards themselves Russians or representatives of the Russians who want to destroy Islam. Muslims should not without reason punish, penalize, and, as I told you earlier, kill. Should a Muslim really kill a Muslim? Jamiyate lures you in, Harakate lures you in, Makhos lures you in, and the others lure you in. These scoundrels have betrayed their Motherland, they betrayed their 1350 year old Motherland. They brought in 100,000 Russian soldiers and 10,000 tanks, and surrendered themselves as slaves to the shuravi. Think about it. Who took out Zahir, the Russians or others? Who took out Daoud, Taraki? Who took out Amin, the Russians or others? Who will take out Babrak? He will be taken out by the shuravi. But, I swear, they will not stop you. Do you think that they want the Afghans: halkists or parchamists? No, they need the Afghan lands, they are in love with the land. They want to make it to the sea; and

then to fight with Pakistan, India and the Arab states; and to exploit you and me. This is the goal of the shuravi. The shuravi want neither halk nor parcham. Was there any instigation for the Russians to kill Taraki? Or to kill Hafizulla*? Will they strike Babrak or others? You are just chicken! Are they really keeping you alive? Have they given up your youth in Afghanistan? Have they abandoned our respected people? They annihilated everyone. You consider yourselves to be smart. Eh, you, ignorant asses, think it over, why are you forcing the people to suffer?

If you are Muslim, you must unite and drive the enemy out of the Motherland! Intelligent people are saying: we must live under clear skies, but not be the slaves of a foreign nation. Never allow a foreign soldier to drag your mother through the mud. And if smart ones say differently, then a thousand curses on such scientists. Think it over, although once a poor Muslim in Afghanistan reached for Islam, now we are divided into 50 parts: one Hezbe Islami, Jamiyate Islami, Harakate Enkelobe Islami, Fedayeen, Hezbe Ansori Islami and they became enemies of each other. You fiends! Where have the Muslims in Afghanistan disappeared to? Your Motherland is Afghanistan. Your religion is Islam. But you, Muslim groups, Muslim but not Muslims, you just want to betray the Motherland. If you all unite, strongly take up the Koran, you will not be divided into parts. If you are Afghanis, and are Muslims, and are for the liberation of Afghanistan then unite under a single banner. You will annihilate the enemy! But if you want the throne, take the wages of the shuravi, take the money of the enemies; it means that you want to shatter Afghanistan into pieces.

Brother Muslims! Don't fight among yourselves, this way you are weakening yourselves. Brother Muslims! We must be strong against the enemy and know our enemy. Know that every group, which orders Muslims to be killed, is for the shuravi and is the enemy of Afghanistan. You must be united, be a single entity, destroy the enemy, and not show any weakness. Do not kill your brothers in different groups, aim your fire at the enemy. If you kill Muslims, eternal hell awaits you for this. Is this really your wisdom, your vigilance? No, you are not Muslim. A Muslim is the brother of Muslims, he must not do them harm. Why do you harm the poor nation of Afghanistan? Why do you kill your brother Muslims in divisive groups? Think about this a little, what happened to Bukhara because of the hostility between Turks and Tajiks? But the Russians instigated the hostility. Then the shuravi calmly seized Bukhara. So, brothers, those shuravi are working in this way, instigating hostility between groups, but there are people among the groups who don't want to be united with other Muslims. So, brothers, all of those who do not want to be united, sow hostility between groups. These are the «children of the shuravi». Don't believe them and don't come under their guile. If he is a Mullah, or an elder, or a youth everybody who instigates hostility they are not Muslims, they are enemies. If they are for Muslims, they must be with those who are victorious and rise up under their leadership. The groups must be united everywhere and strike the enemy. Muslims must be thus. I say this to you, because, if it would be thus, if there would be unification, our government and our Motherland would be ours. Otherwise the shuravi will take our Motherland like they did in Bukhara. This is because such hostility between groups in the Motherland plays into the hands of shuravi. After which, we would lose our Motherland, our religion, our wives and children. And those households which brought us these torments they are the households of Zahir** and Nadir, those household which invited the shuravi and brought us all of this strife. You will see: if these households return, on the one hand, there will be cooperation with the Russians, and on the other hand, with America. But not with their religion or their nation. This is what these people desire.

Hey, divisive groups! Hey, groups who call themselves Muslims! If you believe in

* Referring to Hafizulla Amin.

** The given names of the former rulers of Afghanistan.

Allah, do not provoke harm on yourself. You want the throne, but Allah will never seat you on this throne. He will make of you such, that you will never recover your senses. He will punish you with his own severity because you caused poor people to be killed in the name of a throne. If you believe in Allah, you will never act this way. If someone acts this way, you must kill him. If Allah is with us, will a force be found which can break us? We will be crushed if Allah is not with us. If we are separated from you, then on Monday and Thursday our prayers will not be accepted until all are reconciled. We have such a situation, that IPA against Jamiyate, Harakate against Makhoz, or some other against another. But together, we should oppose the group which is with the kafirs. There are separate talks with those who invite us to become kafirs. If this would not be, there would not be this curse of Allah.

Allah says that you will become weak and not retain strength. Be patient, because Allah is with the patient. Brothers, don't be relax, don't be upset. You are above such quarrels, you are Muslims. If you are Muslims and your faith in Allah is sincere, you will never degrade yourselves and you will never be defeated. But if there will be a struggle for possession of the throne or for local power, our faith will become weak and we will degrade ourselves. If your righteous cause will not be accepted by Allah, you will never be in paradise. Everyone wants to go to paradise. Did you help the fighters for justice materially or otherwise? No! Is there paradise for those people? Paradise is for him who gives everything, even his life for the righteous cause whether he is a Mullah, a Khan or a simple person.

The enemy of Afghanistan the enemy of Islamic religion has come to our Motherland. Those who do not want to fight him will be damned by Allah. But if one of you is for parcham, halk or for somebody else, this one is our very first enemy. Do you think that you can get to paradise free of charge? For this you must pass an examination. You must fight, help, and, if necessary, die. We must not fear death, because if it not fated, there will be no death. But if there is another fate, you won't live. Those, who are at home, are not in the cemetery; and those, who are in the cemetery, are not at home. Remember: if it is fated for one, it will never happen to another. Therefore everyone must give up fear of death. No one will die unless it is the will of Allah. All people die with the permission of Allah, and Allah gives permission only when the proper time arrives. Where ever you are, death will always find you. You cannot run from death. Brother, is your life good in slavery? Are the lives of your wives and daughters good in the service of the Russians? It is better to die. The death is a hundred times better than this life. We must fight for liberation of our Motherland from death itself. But if we are frightened of death, then the Russians will entice our wives, and will exploit our daughters. Let such life be damned, if we can call this life.

But the poor people of Afghanistan accepted death. I say: be damned, divisive groups! Everyone who wants Islam, who wants Afghanistan, who wants right let Allah bless him. Those who want Afghanistan as it is now, Allah will punish him. There are such people who do not want freedom for Afghanistan at all. Because before he was hungry, and now he is warm, he has a car, and he does not think of us. Does he really want it to get better in Afghanistan? These are shameless people and they always instigate discord. Several of our scoundrels are supporting such people and are killing their brother Muslims. Where is your reason, Muslims? Why do you accept hell? We were not afraid of Zahir, Daoud, or Taraki; and we are not afraid of the rest. We ought to tell the truth to our brother Muslims.

Muslims, unite,

Join and smash the enemy!

Hey, young, brave people

Fight like lions and smash the enemy.

From here follows the prayer: «Allah, we are your helpless children, save our poor Afghanistan. You brought the damned Russians because of our own faults, because of our

leaders, judges betrayed us. Our elders betrayed the Koran and none of us served our religion. Therefore you struck us down with harm. We beg you, forgive us, so that we can reform ourselves. On that day you, yourself, will remove the enemy. Free our Motherland, free us from this shame, spare the orphans and widows. These Muslims cannot pity the orphans and widows, they pity themselves. If they would have compassion, they would have united and smashed the enemy. Because they do not have compassion, they don't unite. They have no compassion, so you must pity the orphans and widows yourself. We are guilty, but do not punish us. Save the nation from the enemy.

You always helped us, smashed the enemy many times, but we weren't grateful to you. Save our motherland, make the Koran law, make the Koran the ruler. Give the victory and give the whole Afghanistan to everyone who loves Afghanistan, who feels pity for the nation of Afghanistan, who are in «jihad» for Islamic religion.

Help those who are fighting for the Freedom of Afghanistan!»

Brothers! This tape is recorded by a man who is clean before heaven, who is fighting for the triumph of Islam, who isn't leaning toward to any side, and who wants only one thing that Islam triumph in our Motherland. Duplicate this tape and listen everywhere during gatherings!

In the author's opinion in the near future the traditional «jihad» (in its fundamentalist form), and also the modernized «jihad» (in its conversion into military or military political forms) are threatening to become one of the most effective means for opposing regular armies, for supporting the stability or instability of regimes and governmental power.

The modernized «jihad» can be used as an instrument of geostrategic change in the arrangement of military forces and in the control of resources and markets by instigating and manipulating regional armed conflicts².

The above material is addressed to the military reader for the purpose of deepening his understanding of the phenomena of modern jihad, and considers the reality of the threat to the national and international security of Republic of Armenia, the countries of the CIS and other states who are pursuing their interests in Caucasian region.

² See: *George W. Gawrytch, «Jihad in the 20th Century»* in *Military Review* (Vol. LXXV, no. 5); US ARMY Command and General Staff College, Ft Leavenworth, Kansas (Sep-Oct 1995); pp. 33-39, and *Ralph Peters, «The Culture of Future Conflict»* in *Parameters* (Vol. xxv, no. 4); US Army War College, Carlisle Barracks, Pennsylvania (Winter 1995-1996); pp. 18-27.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ – ЛИТЕРАТУРА – BIBLIOGRAPHY

1. *Бурхануддин Раббани. Какая борьба? О борьбе и джихаде.* – Без места и года издания, (пер. с дари).
2. *Гульбегдин Хекматияр. Требования веры и ее защиты. Текст выступления в лагере N 2 Исламской партии Афганистана, 28. 08 1360 г. Хиджры* (расшифровка и перевод кассетной записи с пушту).
3. *Требование времени: 150 вопросов и ответов о партизанской войне.* – Пешавар: Изд. военного комитета Исламского общества Афганистана, б. г. (пер. с дари).
4. *Г. С. Котанджян. Приложение к монографии «Этнополитология консенсуса-конфликта». Цивилизационный аспект национальной безопасности.* – М., Луч, 1992, сс. 206-211.
5. *David G. Kibble. Understanding Islamic Fundamentalism. //Military Review. The Professional Journal of the United States Army. US Army Command and General Staff College, Vol. LXXV-Sept.-Oct. 1995, N 5, pp. 40-45.*

ՄՊԱՌԱԶԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՁԵՆՔԻ ՈՉ ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ՀԵՌԱՆԿԱՐԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

Ռ. Ա. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, ՀՀ ԳԱՍ ակադեմիկոս

ԱՄՆ-ի ավելի քան 100 գիտնականներ և ճարտարագետների Պենտագոնի պատվերով մեկ տարվա ընթացքում (սկսած 1988 թվականից) մշակում էին առաջիկա 30 տարվա համար առավել հեռանկարային տեխնոլոգիաների ռազմավարությունը: Համաձայն նրանց եզրակացությունների, հիմնական ջանքերը պետք է կենտրոնացվեն մարտի պայմաններում պիսվորի գործողությունների արդյունավետության բարձրացման վրա, որին պետք է հասնել զենքի կատարելագործման, պիսվորի մաներուսակության բարձրացման, պաշտպանվածության աստիճանի մեծացման և պատշաճ տեղեկությանի ապահովման միջոցով: Հիմնական ուշադրությունը դարձվում է զենքի ոչ մահաբեր տեսակների ստեղծման վրա, ավելի նվազ չափով՝ ոչընչացման և որ եղանակների մշակման վրա: Ոչ մահաբեր զենքը, չոչնչացնելով մարդկանց, պետք է շարքից հանի հեռախոսները, համակարգիչները, նշանայությունները, տեխնիկան, ռադիոտեղորոշիչները և այլն: Արդեն 1992 թ. վերջում ԱՄՆ-ի լաբորատորիաներում հետազոտման առարկա դարձավ ավելի քան երկու տասնյակ այդպիսի տեխնոլոգիաների մշակումը: Գրանց թվին են դասվում լավերային զենքը, օրգանիզմի վրա ներգործության ինֆրաձայնային եղանակները և ռադիոեղանակները, սովորականից միլիոնավոր անգամ ուժեղ գերկաուստիկները, ծանր սպառազինության օպտիկան կամ այլ բաղադրիչ մասերը քայքայող օքսիդիչները, հակալցորդման տեխնոլոգիան՝ ճանապարհների վրա տեխնոնանման քառյուղների տարածումը կամ դրանց պատումը կախություններով (օրինակ՝ բանախի տրո-

ված կեղևի հիմքի վրա), որոնք որոշ ժամանակով կանցնում են տեխնիկայի տեղաշարժը, այնուհետև՝ տեխնիկան կանգնած տեղին գամող սոսնձող պոլիմերները, ներքին այրման շարժիչների վառելանյութերի մածուցիկությունը փոփոխող քիմիական համախառնուղաները (կոմպաունդները), հրաձգության համակարգը կամ տվյալների հաղորդմանը խաթարող համակարգչային վիրուսների տեխնոլոգիան և այլն: Մեծ ուշադրություն է դարձվում նաև ռոբոտացմանը և կենսատեխնոլոգիային:

Բանակի թվաքանակի անխուսափելի կրճատման պայմաններում (1994 թ. վերջում 18 դիվիզիաներից մնացել էր 10-ը) ԱՄՆ-ը ձգտում է պահպանելու պիսված ուժերի հզորությունը: Դա խըթանում է այն հետապոտությունները, որոնց նպատակն է մարտական պայմաններում պիսվորի գործառույթային հնարավորությունների կատարելագործումը և բավապատկումը նրան օգնական ռոբոտներով, ամեն տեսակի զգայակներով (սենսոր), շարժական և նշանառվական տեխնիկան կառավարող միկրոհամակարգիչներով օժտելու միջոցով:

Չինվորի նման ունիվերսալացումը հանգեցնում է նրա արժեքի աճմանը և, հետևաբար, նրա պաշտպանման համակարգի կատարելագործման և կենսունակության բարձրացման անհրաժեշտությանը:

Անշուշտ, մարդու փոխարեն մարտընչող ռոբոտները դեռ երկար ժամանակ կմնան որպես գիտական ֆանտաստիկայի նյութ: Բայց շարունակվող տեխնոլոգիական առաջընթացի պայմաններում էլ մարդը մտնում է որպես սպառազինության ցանկացած բարդու-

թյան համակարգի տվյալների մեկնաբանման և վերահսկման անհրաժեշտ օղակ, լինի դա հեռակառավարման կամ հետախուզման, թե նշանառու կրակի վարման համակարգ:

Նոր տեխնոլոգիաներով նախատեսվում է անմիջականորեն հպորայնել պիւլվորին՝ նրան օժտելով կրողի մկանային իմպուլսներով կառավարվող ռոբոտացված արտակամախոյ, որը բազում անգամ գերապահանջում է մարդու օրգանիզմի հնարավորությունները: Հետագայում ենթադրվում է մարդու նյարդային համակարգի միավորումը բիոնիկական կամ մեխանիկական սարքերի հետ, որոնք կվերահսկվեն մարտիկի նյարդային իմպուլսների միջոցով: Այդպիսի «պիւլվոր—մեքենա» համակարգը ենթադրվում է ստեղծել մինչև 2030 թ.:

Կենսատեխնոլոգիան ի վիճակի է ամրացնելու պիւլվորի օրգանիզմը, բարձրացնելու նրա դիմադրողականությունը բնական հիվանդություններին: Այսպես՝ ենթադրվում է արյան սպիտակ գնդիկների վրա ներգործությամբ մինչև 2020 թիվը բարձրացնել օրգանիզմի դիմադրողականությունը որոշ հիվանդություններին և քիմիականսաքանակական ազդակների նկատմամբ:

Օրագրված են հետազոտություններ պիւլվորին «հմուտ» սաղավարտով օժտելու ուղղությամբ: Նման սաղավարտը, բացի պիւլվորի գլուխը գնդակից և կոտորակից պաշտպանելուց, օպտիկական ազդանշանների և ռադիոազդանշանների զգայակների համակարգի միջոցով կստեղծի ցերեկային և գիշերային դիտման հնարավորություն՝ միաժամանակ պաշտպանելով լավերային ճառագայթումից. դրանով իսկ պիւլվորը կըմիակցվի մարտի կառավարման և կողմնորոշման կապի համակարգին: Ձգայակները ի վիճակի կլինեն մարտիկի հայացքին հետևելու և օգնելու նրան ավելի արագ և ճշգրիտ, քան ձեռքով, լուծելու նշանառման խնդիրը:

Հնարավոր է, որ ապագա պիւլվոր ստանա բարձր տեխնոլոգիական «ասպետական գրահ»՝ հարմարավետ, ճկու-

նակ, տաքացվող և սառեցվող, ինչպես նաև քիմիական և կենսաբանական զենքից պաշտպանող կենսատեխնոլոգիական սարքավորանքով օժտված հագուստ: Արդեն փորձարկվում են այնպիսի կենսակոմպոզիտներ, որոնք թուլացնում են պայթման և ձայնային ալիքների ներգործությունը մարդու օրգանիզմի վրա:

Կենսատեխնոլոգիան նպաստում է նաև օդում քիմիական ու կենսաբանական ազդակները հայտնաբերող և դրանց հակազդող պաշտպանական համախառնուրդների (կենսամոլեկուլների) և մաշկին քսվող պաշտպանական քրտուկների ստեղծմանը: Հետազոտություններ են նախատեսվում նաև այնպիսի կենսամթերքի կատարելագործման ուղղությամբ, որը, ներարկված լինելով արյան մեջ, կարող է դառնալ նախորդ պաշտպանական միջոցների դիմադրությունը հնդկախառած ապակենքից պաշտպանվելու վերջին «գիծը»:

Պաշտպանական միջոցներին պուգահեռ ուսումնասիրվում են նաև (թեև զգալիորեն սակավ չափով) կենսատեխնոլոգիական հարձակողական միջոցները, ինչպիսիք են «մեղմ սպանության» հականյութերը (մետաղ քայքայող մանրէներ և աղն), որոնք խաթարում են բռնկման համակարգի աշխատանքը, փոխում են հողի և բանջարեղենի հատկությունները, փչացնում են պիւստոթերը և պիւստոթերը, տեղանքը դարձնում են անանցանելի: Նախատեսվում է այդպիսի նյութեր ստեղծել մինչև 2010 թվականը:

Որոշակի ուշադրություն է դարձվում զենքի ավանդական տեսակների (ՁՍ), հատկապես ականների և դրանց հայտնաբերման համակարգերի, կատարելագործմանը: Ձգայակների մանրաչափացումը (մինիատյուրացումը), պուգակցվելով ավելի հզոր պայթուցիկ նյութերի կիրառման հետ, հնարավորություն է տալիս էպես փոքրացնելու հակաակորդի շարժական տեխնիկան շարքից հանող ականների չափերը: Հիշատակվում են նաև «ցատկոդ» ականները,

որոնք նախատեսվում են ցածր թռչող առարկաների (ուղղաթիռների) ոչնչացման համար, «խորամանկ» ականները, որոնք հնարավոր չէ վնասակերթել, և այլն: Աշխատանքներ են տարվում նաև այնպիսի ականների ստեղծման ուղղությամբ, որոնք սակավ վտանգավոր կլինեն մարտական գործողություններին անմիջական մասնակցություն չունեցող բնակչության համար (էլեկտրասուղման աղբյուրներ՝ գործողության ժամկետի սահմանափակումով, ռադիոտվիչներով օժտված ականներ, որոնք հնարավոր է պայթեցնել կամ վնասակերթել հեռավորության վրա և այլն): Ականները կարող են օժտվել նաև այնպիսի զգայակներով, որոնք ունակ լինեն արձագանքելու յուրայիններին և թշնամիներին: Անուշադրության չին մատնվել նաև հարահոգեբանության և հեռազգայության հնարավորությունները (մտային ներշնչում): Հայտնի է, որ այդ ուղղությամբ աշխատանքներ վարող հետազոտական խումբ է ստեղծված Լոս-Ալամոսի լաբորատորիայում: Կարևոր տեղ է հատկացվում նաև նոր բժշկական տեխնոլոգիային (կենսապրոթեկներ, արհեստական մաշկ ու արյուն և այլն):

Փոքր-ինչ ավելի մանրամասնորեն քննենք զենքի ոչ ավանդական որոշ տեսակների առանձնահատկությունները:

Էլեկտրամագնիսական զենք: Գրա տեսակներից են գերբարձր հաճախականային (ԳԲՀ) ռադիոճառագայթումը (կարճ իմպուլսներով կամ անընդհատ), ինչպես նաև ռադիոէլեկտրոնային պայքարի (ՌԷՊ) միջոցները: Մինչ վերջին ժամանակներս ՌԷՊ-ի եղանակները հիմնականում կիրառվում էին նշանառման նպատակով: Այսօր արդեն ձեռք է բերվել հարուստ փորձ, որը վկայում է, որ ՌԷՊ-ի միջոցները հնարավորություն են տալիս խաթարելու մարտի ղեկավարման համակարգերը: Այդ նպատակին կարելի է հասնել հակառակորդին սխալ տեղեկությոնները յուրայինների համար հարմար հունով տանելու եղանակով: Նախատեսվում է նաև ՌԷՊ-ի միջոցների կիրառմամբ զենքի ոչ ավանդական տեսակների (ՋՈՍՏ) անկորուստ հասցնելը նշանակելու: ՌԷՊ-ի միջոցներից է նաև հզոր ԳԲՀ ճառագայթումը, որը հնարավորություն է տալիս շարքից հանելու («տապակելու») հակառակորդի կապի համակարգը և էլեկտրոնային այլ սարքավորումներ, պայթեցնելու նրա զինանոցները: Սակայն ոչ բարդ էկրանավորմամբ կարելի է գործնականորեն բացառել նրա ազդեցությունը: Ավելի արդյունավետ միջոց կարող է դառնալ ուժեղ ռադիոխանգարումների ստեղծումը գերհզոր ԳԲՀ դաշտերի միջոցով: Պատահական չէ, որ ԱՄՆ-ում սրանից 10-15 տարի առաջ լույս տեսան անհանգրստություն արտահայտող հրապարակումներ, որոնցում կոչ էր արվում շուտափույթ կերպով վերացնելու այդ բնագավառում ԱՄՆ-ի զգալի հետ ընկնելը ԽՍՀՄ-ից:

Երկար տարիներ հետազոտություններ են կատարվում կենդանի օրգանիզմների վրա հզոր ԳԲՀ ճառագայթման ազդեցության բնագավառում: Հաճախականությունից և հզորությունից կախված՝ այդ ճառագայթումը (հակվ տանելի սուլոցներ և աղմուկ) բացասաբար է ազդում կենսորնական նյարդային համակարգի աշխատանքի վրա ընդհուպ մինչև նրան ժամանակավորապես անգործության մատնելը: Դեռ ավելին. հզոր միկրոալիք ճառագայթումը կարող է խցել («տապակել») ներքին օրգանները՝ դրանով իսկ մահ բերելով դրանց «տիրոջը»:

Սակայն պետք է նշել, որ գերհզոր միկրոալիք գնեղառոտները (մագնետրոնները) չափազանց թանկ ստացիոնար կայանքներ են, որոնց գործարկման համար անհրաժեշտ է նաև բարդ տեխնոլոգիական բազա:

Ռադիոէլեկտրոնային և ԳԲՀ զենքին սերտորեն լծորդված է *տեղեկությունից «զենքը»*, որը, ռավական տեխնիկայում համակարգիչների լայն կիրառման հետևանքով վարզանալով, դարձավ պայքարի ինքնուրույն տեսակ: Նման զենքի թվին են դասվում, նախ և

առաջ, էՀՄ-ների նորմալ աշխատանքը խաթարող և լայն տարածում ստացած համակարգչային վիրուսները, տեղեկուլթի ջնջումը հզոր ԳԲՀ իմպուլսներով, կապուղիներով կեղծ տեղեկուլթի մուտքագրումը և այլն:

Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ ժամանակակից մարտի կառավարումը իրագործվում է հիմնականում ռադիոմիջոցների կիրառմամբ (այսպես, օրինակ՝ Պարսից ծոցում ծավալված մարտական գործողությունների ժամանակ դաշնակիցների կողմից օգտագործվել են 35.000 ռադիոհաճախակալային կապուղիներ), ապա կարող ենք պատկերացնել, թե հակառակորդի համար ինչ կործանարար հետևանքներ կարող է ունենալ պայքարի տեղեկատվական նդանակների կիրառումը:

Ինֆրաձայնային զենք: Ինֆրաձայնը (ԻԶ) զենքի ոչ ավանդական տեսակներ մշակողների սենտուն ուշադրությունը գրավեց, ըստ երևույթին, ֆրանսիացի գիտնական Գավրոյի կողմից կատարված հայտնի հետազոտություններից հետո: Գավրոն հայտնագործեց, որ տատանման 4—8 Հց հաճախականությամբ ինֆրաձայնային (անլսելի) ալիքները մարդկանց մեջ առաջացնում են հիվանդագին զգացումներ, իսկ զգալի հզորությունների դեպքում (130 դԲ և ավելի) կարող են հանգեցնել լուրջ հետևանքների (ընդհուպ մինչև մահ):

ԻԶ-ի հետ աշխատանքի հիմնական բարդությունը պայմանավորված է ԻԶ տատանումների ալիքի մեծ երկարությամբ: Այսպես, օրինակ՝ 5 Հց հաճախականության դեպքում ալիքի երկարությունը հավասար է մոտ 70 մետրի: Թեև դրա հետևանքով ԻԶ-ն ունի մեծ թափանցելիություն խոչընդոտների բազմաթիվ տեսակների նկատմամբ, սակայն ալիքների տարածման անսուղունից հայտնի է, որ էլեկտրամագնիսական կամ ձայնային ալիքների առավել արդյունավետ ճառագայթման համար ճառագայթիչը (ալեհավաքը) իր չափերով պետք է առադրելի լինի առաքվող ալիքի երկարության հետ: Դա հանգեցնում է

հսկայական չափերի (մի քանի մետր բալկադրով) «սուլիչներին» ստեղծման անհրաժեշտությանը: Անհամեմատ ավելի բարդ է ԻԶ-ի ուղղորդված ճառագայթման ստեղծման խնդիրը (դա անհրաժեշտ է օպերատորների և ամփոփական շրջապատի անվտանգության ապահովման համար): Այդ դեպքում ալեհավաքի (ճառագայթող խողովակի) տրամագիծը պետք է էապես գերազանցի ալիքի երկարությանը, կամ պետք է ունենալ փուլաբերված ալեհավաքների համակարգ: ՈՒՍտի ԻԶ զենքի մշակման հիմնական բարդությունը որքան հնարավոր է փոքրաչափ սարքերով ԻԶ ուղղորդված հզոր դաշտերի ստեղծումն է: Այս խնդիրը, ըստ երևույթին, կարող է լուծվել ոչ գծային ձայնագիտության մեթոդներով:

Այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ-ում վերջին 10-15 տարիներին դադարել են այս հարյի վերաբերյալ հրապարակումները, իսկ, մյուս կողմից, 1992 թ. ԻԶ զենքի ստեղծման ուղղությամբ հետազոտումների համար մրցույթ է հայտարարվել, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ մի շարք առաջատար երկրներում այս հարյին լուրջ ուշադրություն է դարձվում:

Լազերային զենք: ԱՄՆ-ում և ԽՍՀՄ-ում միլիարդավոր դոլլարներ են ծախսվել այնպիսի հզոր լազերային զենք ստեղծելու համար, որը հնարավորություն տար ոչնչացնելու իրթիռներ և մարտական ինքնաթիռներ: Ժամանակին լայնորեն գովապղծված այս մրցարշավը գործնականում սպառվեց սառը պատերազմի ավարտից հետո: Գրա փոխարեն վերջին տասնամյակում ակտիվացան նոր սերնդի փոքրաչափ կոմպակտ լազերային զենքի մշակումները: Այս զենքն արդեն նախատեսվում էր նշանապույման և նշանառման համակարգերի լուսազգայուն ընդունիչների, ինչպես նաև տեսողությունը խոցելու համար: Առաջին նմուշները բավականաչափ մեծածավալ ու ծանրաշարժ էին:

Սակայն ավելի արդյունավետ (բարձր ՕԳԳ-ով) լազերների կիրառումը հնարավորություն տվեց ստեղծելու

վինվորի կողմից կրվող «լազերային հրապաններ»։ Պենտագոնի 1992 թ. հաշվետրվության մեջ («Ռազմավարական տեխնոլոգիաներ 21-րդ դարի բանակի համար») հակազգայակային լազերները որակվում են որպես հեռանկարային ոչ մահաբեր զենք։ Չենքի այս տեսակի գրավիչ հատկությունները անհանգրստություն են պատճառում մասնագետներին, որոնք կանխագուշակում են նրա վանգվածային կիրառությունը ապագա պատերազմներում կենդանի ուժի կուրացման նպատակով (մասնավորապես Անդերբերգի և Վոլբարշտի գրքում¹)։

Մարտական պայմաններում լազերներն առաջին անգամ կիրառվեցին Վիետնամում ռումբերի և հրթիռների նշանացուցման համար։ Լազերային հեռաչափները մինչև նշանակետ հեռավորությունը չափում էին գերկարճ (նանովայրկյանային) լազերային իմպուլսի առաքման և նշանակետից անդրադարձած ալիքի ընդունման միջև ժամանակահատվածի չափման միջոցով։ Լազերային նշանացուցիչները թիրախը «նըշում» էին կողավորված իմպուլսների շարանով, այն հաշվով, որ լուսազգայուն տվիչները, որոնք տեղադրվում էին հրթիռի վրա, ապահովեն այդ հրթիռի ուղղումը դեպի նշանակետը։ Համարվում է, որ լազերային նշանացուցիչներով օժտված ռումբերը, որոնք ապահովում էին գետնին գտնվող կամ դանդաղ թռչող օբյեկտների խոցման մինչ այդ անհասանելի ճշգրտություն, կանխորոշեցին Պարսից ծոցում ծավալված պատերազմի արագ ավարտը²։ Այսօր արդեն լազերային հեռաչափները և նշանացուցիչները շատ ու շատ ազգային վինանոցներում դարձել են դրանց անհրաժեշտ ստանդարտ մասը։ Քանի որ աչքի ցանցաթաղանթի համար առավել վտանգավոր է ալիքի 0,35—1,4 մկմ երկարության ճառագայթումը, ուստի

այդ սարքերը փոքր հեռավորությունների դեպքում վտանգ են ներկայացնում ապասարկող աշխատակազմի համար (հատկապես վարժանքի ժամանակ), ապա ներկայումս այդ նպատակով կիրառում են երկարալիք (1,5 մկմ-ից ավելի) լազերներ։

Տարբեր ժամանակներում մամուլում հաղորդումներ (և մեղադրանքներ) հրապարակվեցին, թե իբր խորհրդային բանակը չինացի վինվորների դեմ Վիետնամում և Աֆղանստանում կիրառել է կուրացնող լազերներ, սակայն դրա համար փաստական ապացույցներ չկան։ Խորհրդային ռազմանավի վրա տեղակայված լազերով ամերիկյան օդաչուի կարճատև կուրացման հետ կապված փաստարկված միջադեպը (1987 թ.) հանգեցրեց խաղաղ ժամանակ լազերների կիրառության արգելման մասին երկկողմ համաձայնության կնքմանը։ Միևնույն ժամանակ միջազգային օրենքներով լազերների կիրառումը ռազմական նպատակներով արգելված չէ։

Ենթադրվում է, որ ֆոլկլենդյան միջադեպի ժամանակ արգենտինական երեք ինքնաթիռ ադելի ենթարկվեցին բրիտանական ռազմանավերի վրա տեղակայված լազերներով դրանց օդաչուների կուրացման պատճառով։ Ամենայն հավանականությամբ բրիտանական կայանքը կառուցվել էր արգոնային (կանաչ գույնի ճառագայթում) լազերի հիմքի վրա, որի ՕԳԳ-ն ցածր է՝ 0,1 %-ի կարգի, ուստի անհրաժեշտ էր սնուցման հզոր աղբյուր, և այդ նկատառումով կայանքը չէր կարող դուրս բերվել ռազմադաշտ։

Հակազգայակային լազերի առաջին պատվերը Պենտագոնի կողմից չեղյալ հայտարարվեց (1983 թ.) այն բանից հետո, երբ պարզ դարձավ, որ կայանքի կշիռը կազմում է մոտ 1,5 տոննա։ Այնուամենայնիվ, 1982 թ. տանկերի և ուղղաթիռների զգայակների ոչնչացման համար նախատեսված «Ստինգրեյ» հակազգայակային լազերների ստեղծման համար հատկացվեց 250 միլիոն դոլլար գումար. (մի քանի տարում մշակման հաշվով)։ Երկու այդպիսի «Ստինգրեյ»

¹ B. Anderberg, M. Wolbarsht. «Laser Weapons: The down of a New Military Age». Plenum New York, NY, 1992, այդ մասին տես նաև New Scientist, 8, August, 1992.

² Shu «N-Y Times», 26. 2. 1991.

բարձվեցին նավերի վրա և ուղարկվեցին Իրաք, սակայն պատերազմն ավարտվեց դրանց տեղ հասնելուց առաջ: «Ստինգրեյնները» (160 կգ քաշով) կառուցված են պնդամարմին նեոդիմային լազերների հիմքի վրա: Այդ լազերներում ակտիվ տարրը ոչ թե գլանաձև է, այլ մշակված սալիկների ձևով, ինչի հետևանքով էապես բարձրացավ դրանց ՕԳԳ-ն, հնարավոր դարձավ նեղ փնջի ստացումը, և, որպես հետևանք, պզալի չափով աճեց դրանց արդյունավետությունը: «Ստինգրեյնը» ի վիճակի է լայն փնջով «վննելու» տեղանքի պզալի հատվածներ հակառակորդի տեխնիկան գրտնելու նպատակով կամ էլ նեղ փնջով խոցել պզալակները և կենդանի ուժի տեսողությունը:

Նոր սերնդի կրովի լազերները թեև հպորությունը պիջում են «Ստինգրեյներին», սակայն կշռում են ընդամենը 10 կգ: Կան նաև ավելի թեթև մշակումներ՝ նախատեսված հրացանների կամ ատրճանակների վրա տեղադրման համար:

Կրովի հիբրիդային լազերների առանձնահատկությունն է կիսահաղորդչային և բյուրեղային լազերների առավելությունների պուզակցումը: Կիսահաղորդչային (դիոդային) լազերը սնուցող էլեկտրական էներգիայի համարյա կեսը փոխակերպում է օպտիկական ճառագայթման՝ համեմատաբար նեղ տիրույթում՝ սպեկտրի այն հատվածում, որը արդյունավետ կերպով կրանվում է բյուրեղային լազերի կողմից այնպես, որ գումարային ՕԳԳ-ն հասնում է 10 %-ի (նախատեսվում է այն հասցնել 30 %-ի): Allied Signal ֆիրմայի մշակած՝ ուսակրովի լազերը («Դապեր»), որի չափերը չեն գերազանցում ձեռքի գնդացրի չափերին, կշռում է ընդամենը 10 կգ և սնվում է նիկել-կադմիումական մարտկոցից: Հնարավոր է, որ դրա տարբերակներից մեկում կիրառվում է ոսկեբյուրեղից (ալեքսանդրիտ) պատրաստված ակտիվ տարր՝ կարմիր լույս (0,67 մկմ) ճառագայթող դիոդային լազերի հետ պուզակցումով: Մի այլ՝ Mc Donnell Douglas ֆիրմայի կողմից մշակված, լազերում

(«Կորբա»), ըստ երևույթին, ակտիվ տարր է հանդիսանում նեոդիմով լցոնված նոնաքարը: Այս լազերների հնարավոր կիրառություններից են էլեկտրաօպտիկական պզալակների խոցումը և մարտադաշտի գիշերային գաղտնի (ինֆրակարմիր) լուսավորումը: 1992 թ. տվյալներով ԱՄՆ-ի բանակը գնել է այդ պինատեսակից 10 և ծրագրել է գնել ևս 300 հատ: Վերջին տվյալների համաձայն ԱՄՆ-ում արդեն դաշտային փորձարկումներ են անցել 1100 լազեր-հրացաններ:

1992 թ. կեսերին Լիվերմորի պզալի լաբորատորիան հայտարարեց 1000 վատանոց լազերի ստեղծման մասին: Այդ հպորությունը համարյա եռակի գերազանցում է մինչ այդ եղած ռեկորդային արժեքը: Լազերը պատրաստված է 15x15x10 սմ³ չափերի բյուրեղասալի հիմքի վրա: Նեոդիմային (նոնաքարի հիմքի վրա) լազերի սալը սնուցվում է կիսահաղորդչային լազերների ցանցով, որոնք հովաքվում են հոսող հեղուկով: Մշակումը գտնվում է կատարելագործման փուլում:

Բավականին հեշտ է լուծվում աչքերի պաշտպանման հարցը (նեղ տիրույթում աշխատող օպտիկական ցուխ) ինֆրակարմիր ճառագայթման դեպքում: Ավելի բարդ է տեսանելի տիրույթում աչքերը ճառագայթումից պաշտպանելու խնդիրը: Այդ ճառագայթումն ավելի հաճախ ստացվում է ԻԿ ճառագայթման հաճախականության կրկնապատկման եղանակով: Այս դեպքում արդեն ցուխը սահմանափակում է նաև պինվորի համար տեսանելիությունը: Տեսողության պաշտպանման խնդիրը ավելի է բարդանում վերալարվող (ըստ ճառագայթվող ալիքի երկարության) կամ միաժամանակ 2—3 հարմոնիկներ ճառագայթող լազերների կիրառման դեպքում: Ոսկեբյուրեղային լազերը կարող է վերակառուցվել 0,7—0,82 մկմ տիրույթում, իսկ նեոդիմային լազերը կարող է ճառագայթել 2-րդ և 3-րդ հարմոնիկները: Մինչև այսօր ԱՄՆ-ի բանակը գնել է արդեն 100.000 հատ պլաստիկ ակնոցներ, որոնք նախատեսված են աչքը

կարմիր և մոտիկ ԻԿ ճառագայթուններից պաշտպանելու համար:

Վերը հիշատակված գրքի հեղինակների կարծիքով, հակապգայակային և կուրացնող լազերները սակավ արդյունավետ են մերձամարտում և 1 կմ-ը գերազանցող հեռավորությունների դեպքում (մթնոլորտում ցրման հետևանքով): Նրանք ենթադրում են, որ այդ վիճակում առավել արդյունավետ կլինի միջին հեռավորությունների դեպքում՝ որպես ահաբեկչության, բարոյական և հոգեբանական ներգործման պնք, որի լայն կիրառումը բուժկապմի առջև կդնի լուրջ խնդիրներ՝ կապված բարդ վիրահատությունների անհապաղ կատարման անհրաժեշտության հետ:

Հվոր լազերներից այսօր առավել հեռանկարային են համարվում գազային ածխաթթվային լազերները, որոնք ճառագայթում են ԻԿ տիրույթում՝ 10,6 մկմ երկարության ալիքներ, և պնդամարմին (սովորաբար՝ նեոդիմային) լազերներից կապված ցանցերը: Որպեսզի պատկերացում կազմենք այն մասին, թե ինչ պահանջների պետք է բավարարեն այդ լազերները, բերենք օրինակներ: Այսպես, 1 կմ հեռավորության վրա մի ծառ հրկիպելու համար անհրաժեշտ է ճառագայթել 1 սմ²-ում 80—100 Ջ խտությամբ մոտ 10 կՋ էներգիայի ճառագայթում, այսինքն՝ դրա համար 1 կիրվատտ հզորությամբ լազերին կպահանջվի 10 վրկ: Նույն հեռավորության վրա նշանակետի մակերևույթին 300° C կարգի ջերմաստի-

ճան առաջ բերելու համար պետք է ավելի քան 1000 Ջ/սմ² խտությամբ մոտ 100 կՋ էներգիա: Այդպիսի հսկայական խտություններ ապահովելու համար անհրաժեշտ է թանկարժեք և մեծածավալ հեռադիտակային օպտիկա, և սակայն այդ դեպքում էլ նույնիսկ ջինջ մթնոլորտը մրրկայնությունների վրա ցրման պատճառով կապակիզակետի ճառագայթները: Նման լազերների սուուցման համար անհրաժեշտ են աղբյուրներ, որոնք իրենց հզորությամբ տասնյակ անգամ գերազանցեն լազերի էլքային հզորությունը: Այսպես՝ 50 կՎտ հզորությամբ լազերը սնուցելու համար պետք է այնպիսի դիպել-գններատոր, որի հզորությունը լինի մեզավատտի կարգի: Այդ պատճառով կայանքն ամբողջությամբ կունենա բավականին պատկառելի չափեր և մի քանի տոննա քաշ:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ ռազմական առումով վարձապած երկրները, թեև մեծ մասամբ ստորագրել են քիմիական, կենսաբանական և այլ ոչ ավանդական պնքերի մշակումն ու վանգվածային ոչնչացման նպատակով կիրառումը արգելող կամ սահմանափակող համաձայնագրեր, բայց շարունակում են գաղտնի հետազոտություններ վարել դրանց ստեղծման ուղղությամբ: ՌԽտի մեր հանրապետությունը իր ազգային և պետական անվտանգությունն ապահովելու համար պետք է պատրաստ լինի հնարավոր հակառակորդների կողմից նման պնքերի կիրառմանը դիմակայելու:

ВООРУЖЕНИЕ

КРАТКИЙ ОБЗОР ПЕРСПЕКТИВНЫХ РАЗРАБОТОК НЕТРАДИЦИОННЫХ ВИДОВ ОРУЖИЯ

Р. А. КАЗАРЯН, академик НАН РА

РЕЗЮМЕ

Более 100 ученых и инженеров США по заказу Пентагона в течение года (с 1988 г.) разрабатывали военную стратегию по перспективным технологиям на ближайшие 30 лет. Согласно их выводам, усилия должны быть

сконцентрированы на повышении эффективности бойца в бою путем усовершенствования его оружия, повышения мобильности и защищенности, а также необходимой информативной обеспеченности. Основное внимание должно уделяться разработкам несмертельных видов оружия, предназначенных для выведения из строя телефонов, радаров, компьютеров, целенаводящей техники. К концу 1992 г. разработки более двух десятков таких технологий стали предметом исследования в лабораториях США. К их числу относятся разработки в области лазерного оружия; инфразвуковых и радио- методов воздействия на организм; суперкаустиков; окислителей, разрушающих оптику; антицепляющей технологии (разбрасывание по дорогам тефлоноподобных смазочных материалов или нанесение суспензий (например, на основе растертой банановой корки), на время исключаящих передвижение техники, клеящих полимеров, удерживающих технику на месте, и химических средств, изменяющих вязкость топлива двигателей внутреннего сгорания; технологии компьютерного вируса, нарушающего систему контроля огня или передачи данных).

В условиях сокращения численности армии (к концу 1994 года от 18 дивизий осталось 10) США пытаются сохранить ее мощь посредством усиления функциональных возможностей солдата в боевых условиях. Это достигается путем его снабжения роботами-помощниками, всевозможными микрокомпьютерами, управляющими подвижной и прицельной техникой. Такая универсализация бойца рассчитана на усовершенствование системы защиты и усиления воина. Предсказывается к 2030-му году образовать систему «солдат — машина» путем объединения нервной системы организма с бионическими или механическими устройствами, контролируемые нервными импульсами бойца. К 2020 году предполагают с помощью биотехнологии повысить сопротивляемость человеческого организма к известным болезням. Планируется также разработка нового — «ловкого» шлема для защиты головы солдата от пуль и шрапнели. Шлем будет снабжен системой оптических радиосигналов и сенсоров, обеспечивающих ночной обзор и защиту от лазерного луча, а также включение солдата в систему связи по управлению боем и его ориентирования. Будущий солдат, возможно, получит высокотехнологические нательные «госпехи» с обогревом и охлаждением, а также биотехническое оборудование, защищающее его от химического и биологического оружия. В стадии испытания находятся биокомпозиты, ослабляющие воздействие взрывной и звуковой волн.

К 2010 году предполагается создать биотехнологические наступательные средства, портящие боеприпасы и превращающие местность в непроходимую.

Традиционные виды оружия в перспективе будут развиваться в направлении миниатюризации мин и их оснащения более мощной взрывчаткой для борьбы с подвижной техникой. Создаются «прыгающие» мины против низколетящих объектов (вертолетов), а также неразминированные мины, мины с радиодатчиками, позволяющими подрывать или дезактивировать их дистанционно.

В лабораториях Лос-Аламоса исследуются возможности парапсихологии и телепатии (ментальные внушения). Важное место отводится также новой медицинской технологии (биопротезы, искусственная кожа и кровь).

Совершенствуются такие нетрадиционные виды оружия (НВО), как

электромагнитное, представляющее собой сверхвысокочастотное (СВЧ) радиоизлучение непрерывными и короткими импульсами, а также методы радиоэлектронной борьбы (РЭБ). Последние имеют целью дезорганизацию управления боем со стороны противника, т. е. ложной информацией вынудить его действовать выгодным для себя способом. Следует отметить, что сверхмощные микроволновые генераторы являются довольно громоздким и дорогостоящим оборудованием.

В последнее десятилетие активизировались разработки нового поколения малогабаритного компактного лазерного оружия для выведения из строя светочувствительных приемников в системах наведения и целеуказания, а также поражения зрения.

В области военного дела лазеры впервые были применены во Вьетнаме для целенаведения бомб и ракет. Лазерные дальномеры устанавливали расстояние до цели путем измерения интервала времени между посылкой и приемом отраженного от мишени сверхкороткого лазерного импульса.

Считают, что бомбы с лазерным наведением, обеспечивающие небывалую точность попадания в наземные и медленно летящие объекты, предопределили быстрое завершение войны в Персидском заливе. В настоящее время лазерные дальномеры и целеуказатели стали стандартными компонентами многих национальных arsenалов. В печати отмечалось, что во время фолклендских событий три аргентинских самолета разбились из-за ослепления летчиков лазерами, установленными на британских судах, а в 1987 г. произошло временное ослепление американского летчика лазером, установленным на советском корабле. Последнее событие привело к заключению США и СССР двустороннего соглашения о неиспользовании лазеров в мирное время.

В США уже прошли полевые испытания 1100 лазеров-ружей.

В настоящее время из мощных лазеров наиболее перспективными считаются газовые углекислотные лазеры ИК-излучения (длина волны 10,6 микрон).

К перспективным видам НВО относится также инфразвуковое оружие. Инфразвук (ИЗ) привлек внимание разработчиков военной техники после известных исследований французского ученого Гавро. В результате этих исследований было установлено, что ИЗ частотой 4—8 Гц вызывает у людей болезненные ощущения, чувство тревоги, страха и пр. При значительной мощности (130 дВ и более) последствия могут быть довольно серьезными (вплоть до летальных). Однако создание мощных ИЗ установок связано с определенными техническими и энергетическими трудностями, из которых следует упомянуть проблему получения направленного излучения посредством сравнительно компактных (по сравнению с длиной волны) устройств.

ARMAMENT

BRIEF REVIEW OF PERSPECTIVE DESIGNS OF NON-TRADITIONAL WEAPON TYPES

R. A. KAZARIAN, *Academician of the National Academy of Sciences of RA*

SUMMARY

For every year since 1988, the Pentagon has asked more than one hundred US scientists and engineers to develop a military strategy on perspective technologies which will be needed for the next thirty years. According to their conclusions, these efforts ought to be concentrated on increasing a soldier's effectiveness in combat. This includes improving weapons, increasing mobility and personal protection, and also by way of ensuring essential information.

Most attention will focus on the development of non-lethal types of weapon, intended for the destruction of telephones, radar systems, computers, and guidance equipment. By the end of 1992, more than twenty such a technologies were developed as subjects of research in US laboratories. These projects deal with the fields of laser- weaponry, the influence of infra-sound and radio energy on the human organism, super-caustics; oxidizers to destroy optic systems, anti-adhesion technologies (the spreading of Teflon-like lubricants or suspensions based on ground banana peels on roads to temporarily stop the movement of vehicles), the production of polymers with glue-like properties which likewise hinder vehicular movement, chemicals to alter the viscosity of fuels used in internal combustion engines, computer virus technology to influence fire-control systems or data transmission.

Despite conditions of force reduction where only ten out of eighteen divisions remained by the end of 1994, the USA tried to retain its strength through improving the combat effectiveness of the individual soldier. It achieved this goal by supplying him (or her) with robots to assist in some tasks and various computers which manage mobile and sighting equipment. Making the soldier more eclectic aims to better protect him/her while increasing his/her strength. It is predicted that by 2030, a soldier-machine system may be created. This would allow an integration of the human nervous system with bionic or mechanical equipment to enable direct and complete functional control. By 2020, the resistance to the human organism to well-known diseases will be increased by means of bio-technology. Furthermore, one can foresee the development of a «smart» helmet to protect a soldier's head from bullets and shrapnel. This helmet would be equipped with systems of optical radio-signals, sensors which can provide night-vision and protection from laser beams, the integration of the individual in the combat-control communication system, and help in orientation. The soldier of the future may have a high-technology based body-armor (with heating and cooling systems) designed to protect from chemical and biological weapons. Bio-composites which a designed to reduce the influence of blast and sound waves are now in the testing stages. It is planned to create, by 2010, bio-technological assault means which destroy ammunition and make surfaces impassable. It is thought to be able to reduce the size of mines while making them more potent: thereby making them effective against mobile equipment. «Jump» mines are being developed so as to destroy low-flying objects such as helicopters. Mines which cannot be neutralized are also being developed. Another type of mine is equipped with radio-sensors which allow it to be exploded or neutralized at a distance. In the Los Alamos laboratory, research is carried out on the possible uses of para-psychology and telepathy. New medical technologies (bio-prosthetic devises, artificial blood and skin) are given a great role.

Non-traditional types of weapons are being improved. Electro-magnetic weapons have

super-high frequency radio emissions with intermittent and short impulses as well as the methods of radio-electronic warfare. These are designed to disrupt combat controls by forcing the enemy to act in an unplanned beneficial way through disinformation. It is worthy to note that super high-powered micro-wave generators are large, difficult to use and expensive. In the last ten years, the development of a new generation of miniature laser weaponry to disrupt light-sensitive devices in guidance and targeting systems has been accelerated. These weapons may also blind enemy soldiers.

The first military use of lasers was in Vietnam for bomb and missile guidance. Lasers were also used in telemetry by bouncing super-short laser impulses off enemy targets and measuring their travel times. It was thought that the great accuracy of such hard-ware against surface targets and slow-flying objects contributed to the rapid end of the Gulf War.

Currently, such telemetric devices are standard issue in many national arsenals. In the media, it was reported during the Falkland War, that three Argentinean planes crashed because their pilots were blinded by laser beams which originated from British ships. In 1987, American pilots were temporarily blinded by Soviet warships which used laser technology. The last incident encouraged the signing of the bi-lateral agreement between the USA and the USSR on the prohibition of the use of lasers in peace-time. Field tests have taken place in the USA on 1100 laser rifles.

Presently, the most promising prospects for super-power lasers are considered the carbonic acid gas laser with infra-red radiation. (wave-length of 10.6 microns). Infra-sound technology may also be considered in this category of promising, non-traditional weapons. This captured the attention of weapons' developers after the research of the well-known French scientist, Gavreau. As a result of these developments, it was shown the infra-sounds with a frequency of from 4 to 8 Hz has deleterious effects on humans (fear, anxiety, etc.) If more than 130 dB, the results may even be lethal. The creation of the equipment used to produce such electro-magnetic radiation are hampered by technical and energy difficulties. It is especially difficult to focus such radiation by means of compact equipment (considering the wave-length).

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄ

ՉՄԵՌԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ՏԵԽՆԻԿԱՅԻ ՇԱՀԱԳՈՐԾՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Շ. Ա. ԹԱՓԱՅՅԱՆ, գնդապետ

Մեր հանրապետության տարածքի մեծ մասում կլիման խիստ ցամաքային է՝ չորային, շոգ ամառով և ցուրտ, քամոտ ձմեռով: Ռազմական տեխնիկայի աշխատանքի վրա կլիմայական պայմանների բացասական ներգործությունը սաստկացնում է լեռնային լանդշաֆտը, որտեղ գերիշխում է պոռթկուն քամին: Այդպիսի պայմաններում ինքնազնայ տեխնիկայի և շարժիչներ ունեցող այլ սարքերի շահագործումը խիստ դժվարանում է, փոքրանում է նրանց հնարավորությունների օգտագործման գործակիցը:

Այդ նկատառումով էլ մեզ մոտ ձմեռային պայմաններում մեքենաների մարտական և տեխնիկական հնարավորությունների լրիվ օգտագործման համար պահանջվում է հատուկ տեխնիկական և կազմակերպական միջոցառումների անցկացում: Անցումը ձմեռային շրջանին կատարվում է օդի 5° C-ից ցածրը ջերմաստիճանի դեպքում: Մեքենաները շահագործման ձմեռային շրջանին նախապատրաստելիս կատարում են հերթական տեխնիկական սպասարկում՝ SU—1-ի կամ SU—2-ի ծավալով, ինչպես նաև մեխանիզմների, սպառաչինության համակարգերի, կապի միջոցների սպասարկման հետ կապված որոշ հատուկ աշխատանքներ, որոնք նշված են յուրաքանչյուր մակնիշի մեքենաների շահագործման հրահանգներում: Ձմեռային շրջանի յուրահատկություններն են շրջապատի օդի ցածր ջերմաստիճանները, ձյունածածկույթի առկայությունը և ուժեղ քամիները:

Օդի ցածր ջերմաստիճանները ազդում են՝

— վառելիքի, յուղանյութերի, սանեցնող հեղուկի ֆիզիկական հատկու-

թյունների վրա, ինչն առաջ է բերում շարժիչում խառնուրդագոյացման, բուրբակման և այրման գործընթացների դանդաղում, կցորդների յուղվածքի որակի վատթարացում և մեխանիզմների մաշվածքի աճում,

— մեքենաների, ագրեգատների և կցորդների ջերմային վիճակի վրա,

— ուժակուտակիչ մարտկոցների էլեկտրական հատկությունների վրա,

— մետաղների և ռետինի մեխանիկական հատկությունների վրա:

Սառը շարժիչներում աշխատանքային ընթացքը վատթարանում է այրման գործընթացի տևողության կտրուկ մեծացման և նրա արդյունավետության նվազման հետևանքով: Սեղման և ընդարձակման ընթացքում ջերմային կորուստները, մանավանդ ծնկաձև լիսեռի առաջին պտույտների ժամանակ, ավելանում են:

Ծնկաձև լիսեռի պտտման այնպիսի արագությունների հասնելը, որոնց դեպքում տեղի է ունենում բավարար խառնուրդագոյացում, դժվարանում է դիմադրության մոմենտի մեծացման հետևանքով, ինչը կապված է յուղի մածուցիկության աճման հետ: Օրինակ՝ 0° C-ից մինչև -20° C օդի ջերմաստիճանի նվազման դեպքում ՄՏ—16Պ յուղի մածուցիկությունն աճում է ավելի քան 450 անգամ: Դա դժվարություններ է առաջացնում շարժիչները գործարկելիս, ընդ որում առավել մեծ դժվարություններ՝ դիզելային շարժիչների դեպքում: Գիպելային վառելիքի վատ խառնուրդագոյացման պատճառներն են, նախ՝ դիզելային վառելիքի մածուցիկության աճումը շրջապատի օդի ջերմաստիճանի նվազման համեմատ, երկրորդ՝ վառելիքի

բոցավառումն ապահովելու համար սեղմման տակտի վերջում 350° C-ից ոչ ցածր ջերմաստիճան ստանալու անհրաժեշտությունը: Սեղմման տակտի T_u ջերմաստիճանը որոշվում է ըստ հետևյալ բանաձևի՝

$$T_u = \frac{T_d (P_u)}{P_d} \frac{(n-1)}{n}$$

որտեղ T_d -ն ներքաշվող օդի ջերմաստիճանն է՝ °C,

P_u -ն՝ ճնշումը տակտի վերջում՝ կգու/սմ²,

P_d -ն՝ օդի ճնշումը ներքաշման ժամանակ՝ կգու/սմ²,

n -ը՝ սեղմման պոլիտրոպի ցուցիչը:

Որքան փոքր են ծնկաձև լիսեռի պտտման արագությունը և ներքաշվող օդի ջերմաստիճանը, այնքան փոքր է n մեծությունը:

Ներքաշվող օդի ջերմաստիճանի բարձրացման համար անհրաժեշտ է շարժիչի տաքացում, քանի որ ինչքան մեծ է ծնկաձև լիսեռի պտտման արագությունը, այնքան սեղմման տակտի վերջում բարձր է օդի ջերմաստիճանը, և հետևաբար ավելի հեշտ է կատարվում շարժիչի գործարկումը: Սակայն յուրի մածուցիկության աճումը և տարբեր մետաղների գծային ընդարձակման գործակիցների արժեքների տարբերության պատճառով առանցքակալներում բացակների փոքրացումը հանգեցնում են այն բանին, որ ծնկաձև լիսեռի պտտման ժամանակ դիմադրության մոմենտը մեծանում է, ինչի հետևանքով գործարկային պտույտները նվազում են:

Հայտնի է, որ

$$M_u = M_n + M_f + M_2,$$

որտեղ M_u -ն սեղմման հետևանքով ստացվող մոմենտն է՝ կգու.սմ,

M_n -ն՝ դիմադրության մոմենտը՝ կգու.սմ,

M_f -ն՝ իներցիայի մոմենտը՝ կգու.սմ,

M_2 -ն՝ շփման ուժերի հաղթահարման համար անհրաժեշտ մոմենտը՝ կգու.սմ:

M_n -ի և M_f -ի արժեքները մեծ չեն, իսկ M_2 -ն խիստ մեծանում է ջերմաստիճանի նվազման համեմատ: Օրինակ՝ -20° C-ի դեպքում $B-2$ շարժիչի ծնկաձև լիսեռի պտտման համար անհրաժեշտ է հաղթահարել դիմադրության այնպիսի մոմենտ, որի մեծությունը մոտ է շարժիչի կողմից ստեղծվող մոմենտի մեծությանը:

Շարժիչի օգտագործման հիմնական միջոցը ընթացարկիչն է (ստարտեր): $B-2$ շարժիչի գործարկումն ապահովելու համար ծնկաձև լիսեռի պտտման անհրաժեշտ արագությունը մեկ րոպեում 100—120 պտույտ է: Հայտնի է, որ խարսխիկի պտտման արագությունը փոքրանում է ծանրաբեռնվածության աճման համեմատ: Այդ պատճառով, երբ ջերմաստիճանն իջնում է, փոքրանում են ընթացարկիչի և, համապատասխանաբար, ծնկաձև լիսեռի պտտման արագությունները: Բացի դրանից, ջերմաստիճանի նվազման համեմատ փոխվում են ուժակուտակիչ մարտկոցների էլեկտրական հատկությունները, աճում է էլեկտրոլիտի մածուցիկությունը: Մարտկոցների ունակության նրվազումը հանգեցնում է ընթացարկիչի ստեղծած պտտման մոմենտի նվազմանը: Այսպիսով՝ ուժակուտակիչ մարտկոցները դառնում են նվազ գործունակ հենց այն ժամանակ, երբ գործարկման համար էլեկտրաէներգիայի պահանջարկը առավելագույնն է:

Տարվա ցուրտ շրջանում շատ կարևոր է նաև շարժիչի առավել նպատակահարմար ջերմակարգի պահպանումը. շարժիչների հաճախակի գերսառեցումը, երբեմն մինչև 40—50° C, մանրակների մաշվածության աստիճանի՝ մեծացման և ծառայության ժամկետի կրճատման գլխավոր պատճառներից մեկն է: Հարկ է նշել շարժիչների մանրակների մաշվածության մեծացման հետևյալ պատճառները.

ա) Դիպելային վառելիքում պարունակվում են մինչև 0,2 % ծծմբային միացություններ: Այրման ժամանակ դրանք վերածվում են ծծումբի օքսիդի, որը, միանալով ջրի գոլորշիների հետ, առա-

ջայնում է ծծմբաթթու, իսկ վերջինս առաջայնում է կոռոզիա, սաստկացնում է գլանների պարկուճների մաշումը:

բ) Վառելիքի խտացումը և յուղվածքի նոսրացումը հանգեցնում են յուղաթաղանթի ամրության անկման, չոր շփման մասնաբաժնի մեծացման, քերաման և ջերմային մաշվածքների աճման:

գ) Ջերմակարգի բարձրացումը նույնպես մեծացնում է շարժիչի մաշվածքները. յուղը նոսրանում և այրվում է, այսինքն՝ ավելանում է քերման մաշվածքը: Փոխվում է մխոցի և գլանի պատի միջև բացակը, հետևաբար փոքրանում է շարժիչի հպորությունը, և ավելանում է վառելիքի ծախսը:

դ) Ցածր ջերմակարգերում երկարատև աշխատանքը հանգեցնում է դիվելային շարժիչների ձյութապատման. չայրված վառելիքի և այրման խցիկները ներթափանցող յուղի քայքայման ու օքսիդացման հետևանքով ձյութապատվում են գլանների օղակները, կափույրները և պատերը: Խիստ ձյութապատման դեպքում հնարավոր են մխոցների լրամխում և կափույրների կախվածություն ուղղորդիչ ականոցներում:

ե) Միջավայրի ցածր ջերմաստիճանները դժվարացնում են ուժային փոխանցման մեխանիզմի, ընթացային մասի և կառավարման հաղորդակների բընականոն աշխատանքը, յուղի մեծ մածուցիկության պատճառով վատթարանում է մեխանիզմների շփման մակերևութային յուղումը, ինչն առաջ է բերում մանրակների մաշվածության մեծացում:

Տեխնիկայի նախապատրաստումը օդի ցածր ջերմաստիճաններում շահագործման՝ կազմակերպվում է հատուկ ծրագրով, որի մեջ ներառվում են հետևյալ միջոցառումները՝

— անձնական կազմի պատրաստում՝ կապված ձմեռային շրջանում տեխնիկայի շահագործման առանձնահատկությունների, տեխնիկայի ու սպասարկման միջոցների նախապատրաստման կարգի հետ,

— աշխատատեղերի կազմակերպում,

— աշխատակիտերի լրակազմում

աշխատակազմով, սարքավորումներով և գործիքներով,

— տեխնիկական սպասարկման և մասնագիտացված աշխատանքների կետերում կատարվող աշխատանքի բովանդակության որոշում,

— աշխատանքների սկզբի և ավարտի ժամկետների որոշում,

— շահագործման նյութերով ապահովման կարգի որոշում, տեխնիկայի լրակազմում մեքենաների անցունակության բարձրացման, ջերմացման և տաքացման միջոցներով,

— հավաքակալային տարրերի և հավաքակալային-մեքենակալային սարքավորումների նախապատրաստում,

— անվտանգության տեխնիկայի պահանջների կատարման ապահովում:

Անձնական կազմի պատրաստումը կազմակերպվում է այն հաշվով, որ անձնակազմերը ձեռք բերեն մեքենաները շահագործման ձմեռային շրջանին փոխադրելու աշխատանքների ճիշտ կատարման, մեքենաները արագորեն մարտական պատրաստության բերելու գործնական հմտություններ, անձնական կազմին սովորեցվի տեխնիկայի գրագետ կերպով օգտագործել ու սպասարկել մեքենաները և այլ դիվելային տեխնիկա օդի ցածր ջերմաստիճաններում:

Հավաքների վերջում անձնական կազմից ստուգարք է ընդունվում ձմեռային շրջանում մեքենաների շահագործման կանոններից, և զորամասում մեքենաների վարման թույլտվության վերաբերյալ հրաման է տրվում:

Մուցման համակարգը ձմեռային շահագործման նախապատրաստելիս, բացի SU—1-ի կամ SU—2-ի կատարումից, լրացուցիչ կարգով իրագործվում են հետևյալ միջոցառումները. բացվում են օդափոխ բերանակալները, ստուգվում է տաքացուցիչի գործունակությունը, վառելիքը փոխադրվում է ձմեռային տեսակներով:

Ամենից առաջ անհրաժեշտ է թափել մնացուկը կոպիտ և նուրբ մաքրման սրտիչների պատյաններից, լվանալ կոպիտ մաքրման սրտիչը, իսկ վառելիքի

նուրբ մաքրման փոփոխություններում փոխել վրտող տարրերը: Ամառային վառելիքը լցնում են վաթորոք նախապատրաստված մաքուր ամանների մեջ: Բաքերը ձրմեռային վառելիքով լցնելուց հետո գործարկում են շարժիչը և թողնում, որ այն 10-15 րոպե աշխատի պարապ ընթացքով (որպեսզի փոփոխները, փոփոխակները և վառելիքային սարքերը մաքրվեն ամառային վառելիքի մնացորդներից):

Մուուցման համակարգի, հետևաբար և շարժիչի բնականոն աշխատանքի հիմնական պայմաններից մեկը վառելիքի մաքրությունն է: Նրա վիճակը ստուգելու համար վերցնում են փորձանմուշ վառելիքը լցնում են 40-45 մմ տրամագծով ապակյա գլանի մեջ: Այն պիտի թափանցիկ լինի և չպարունակի կողմնակի կախություններ և նստվածքային խառնուրդներ, հատկապես ջուր: Մեխանիկական խառնուրդներն ստաջ են բերում վառելիքային պոմպերի սուլպակային փուլերի մեծ մաշվածք, իսկ ջուրը՝ մանրակների կոռոզիա: Բացի դրանից, ջուրը քայքայում է նուրբ մաքրման փոփոխների ստվարաթղթե վտող սալիկները: Ձմռանը հնարավոր են շարժիչի աշխատանքի խափանումներ՝ վառելիքատարներում և փոփոխներում սառչել խցանումների պատճառով:

Պետք է նկատի ունենալ, որ եթե բաքերը լցված են ոչ լրիվ, ապա ցուրտ ժամանակ նրանց ներքին պատերին կոնդենսատ է առաջանում: Լիքը բաքերում դա բացառված է:

Սառնցման համակարգի մեջ լցնում են ցածր ջերմաստիճաններում սառչող հեղուկ: Հեղուկը լցնում են ընդարձակման բաքի չափիչ սանդղակի ստորին աստիճանից ցածր մակարդակով (ջեռուցիչների անջատման ծորակի բաց դիր-

քով): Գործարկելով շարժիչը՝ թողնում են, որ այն 3—5 րոպե աշխատի ծնկաձև լիսեռի պտտման 13,3—16,6 վրկ.⁻¹ հաճախականությամբ (800—1000 պտույտ/ր), ապա շարժիչը կանգնեցնում են և ըստուգում հեղուկի մակարդակը: Անհրաժեշտության դեպքում համակարգի մեջ հեղուկ են լցնում մինչև նորման:

Բացառիկ դեպքերում թույլատրվում է ձմռանը սառնցման համակարգի մեջ ջուր լցնել: Դրանից անմիջապես հետո անջատում են ջեռուցիչները և գործարկում շարժիչը: Օդի մինչև -30° C ջերմաստիճանի դեպքում նախ բացում են արտահոսման ծորակներն ու կափույրը և համակարգի մեջ տաք ջուր լցնում այնքան, մինչև որ այն սկսի դուրս հոսել կափույրից: Ապա փակում են արտահոսման ծորակներն ու կափույրը և համակարգի մեջ դարձյալ տաք ջուր լցնում: Շարժիչի գործարկումից հետո բացում են ջեռուցիչների ծորակը և լրացնում համակարգը:

Ցածր ջերմաստիճանները դժվարացնում են ուժային փոխանցման, ընթացային մասի և կառավարման հարդակների բնականոն աշխատանքը: Մեխանիզմներում յուղի մեծ մածուցիկությունը ոչ միայն մեծացնում է դիմադրությունը պտտմանը, այլև մանրակների մաշվածքի աճման պատճառ է դառնում, քանի որ վատթարանում է շփման մակերևութների յուղվածքը: Այդ պատճառով չպետք է շարժվել բարձր փոխանցումներով, քանի դեռ յուղը մեխանիզմներում չի տաքացել:

Հոդվածում շարադրված հանձնարարականները փորձով ստուգված են մարտական տեխնիկական ձմեռային պայմաններում շահագործման նախապատրաստելու և շահագործելու ընթացքում:

БОЕВАЯ ПОДГОТОВКА

ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЛУАТАЦИИ ТЕХНИКИ В ЗИМНИХ УСЛОВИЯХ

Մ. Ա. ԿԱՊԱԼՅԱՆ, ՍՈՒՄԱՐՍԿ

РЕЗЮМЕ

Климат на большей части нашей республики резко континентальный, с сухим жарким летом и холодной ветреной зимой. Отрицательное воздействие климатических условий на работу боевой техники усугубляется горным ландшафтом с преобладающим порывистым ветром. В подобных условиях эксплуатация самоходной техники и других устройств, оснащенных двигателями, сильно затруднена, снижается коэффициент использования их возможностей.

Для полного использования высоких боевых и технических возможностей машин в зимних условиях требуется проведение специальных технических и организационных мероприятий. Переход на зимний период осуществляется при температурах воздуха ниже 5°C . При подготовке техники к зимнему периоду эксплуатации проводят очередное техническое обслуживание в объеме ТО-1 или ТО-2. Необходимо также проведение некоторых специальных работ по обслуживанию механизмов, систем вооружения, средств связи. Эти работы указаны в руководствах по эксплуатации машин каждой марки.

Особенностями зимнего периода являются низкая температура окружающего воздуха, наличие снежного покрова и сильные ветры.

Низкая температура воздуха влияет на:

— физические свойства топлива, смазочных материалов, охлаждающей жидкости;

— тепловое состояние агрегатов и сопряжений машин;

— электрические характеристики аккумуляторных батарей;

— механические качества металлов и резин.

Изменение физических свойств топлива приводит к резкому увеличению длительности процесса горения в холодных двигателях и снижению его эффективности. Ухудшается также смесеобразование и воспламенение. Тепловые потери при сжатии и расширении, особенно при первых оборотах коленчатого вала, возрастают. Достижение таких скоростей вращения коленчатого вала, при которых происходит удовлетворительное смесеобразование, затрудняется из-за возрастания момента сопротивления. Последнее обстоятельство связано с увеличением вязкости смазочных материалов при низких температурах. Возрастание момента сопротивления особенно сильно сказывается при запуске двигателей, особенно — дизельных. Ухудшение смесеобразования происходит по двум причинам: из-за увеличения вязкости дизельного топлива с понижением температуры окружающего воздуха и вследствие необходимости достижения в конце такта сжатия значений температуры не ниже 350°C для обеспечения воспламенения топлива.

Для повышения температуры всасываемого воздуха необходим разогрев

двигателя, так как чем больше скорость вращения коленчатого вала, тем выше в конце такта сжатия температура воздуха. Следовательно, легче осуществляется запуск двигателя. В то же время, из-за различия в значениях коэффициента линейного расширения для разных металлов, зазоры в подшипниках уменьшаются. Если учесть, что при низких температурах сильно возрастает вязкость масла, то понятно, что два последних обстоятельства способствуют резкому возрастанию момента сопротивления при проворачивании коленчатого вала. Вследствие этого пусковые обороты снижаются. Например, для двигателя В-2 при -20°C для вращения коленчатого вала необходимо преодолеть момент сопротивления, по величине близкий к создаваемому самим двигателем моменту.

Основным средством для запуска двигателя является стартер. Известно, однако, что с увеличением нагрузки скорость вращения якоря, а следовательно и коленчатого вала, снижается. Кроме того, с понижением температуры уменьшается емкость аккумуляторных батарей, а следовательно, снижается вращающий момент, создаваемый стартером. Таким образом, аккумуляторные батареи оказываются менее работоспособными именно тогда, когда потребность в электроэнергии для запуска двигателя наибольшая.

Следует подчеркнуть, что частые переохлаждения двигателей приводят к повышению износа его деталей и сокращению срока службы. Одной из основных причин повышенного износа является коррозия. Она вызывается серной кислотой, получающейся в результате соединения с парами воды оксидов серы, образующихся при сгорании сернистых соединений, содержащихся в дизельном топливе (их концентрация достигает 0,2%). Другой важной причиной является возрастание абразивного и теплового износа вследствие конденсации топлива и разжижения смазки, приводящих к снижению прочности масляной пленки и увеличению сухого трения.

Повышение теплового режима также увеличивает износ двигателей из-за разжижения масла. Зазор между поршнем и стенкой цилиндра возрастает, следовательно, падает мощность двигателя и увеличивается расход топлива.

Длительная работа при пониженном тепловом режиме приводит к осмолению дизельных двигателей в результате разложения и окисления несгоревшего топлива и попавшего в камеру сгорания масла. При сильном осмолении возможно заклинивание поршней в цилиндрах и зависание клапанов в направляющих втулках.

Низкие температуры среды затрудняют нормальную работу механизма силовой передачи, ходовой части и приводов управления, приводят к повышению износа деталей из-за ухудшения качества их смазки.

Подготовка техники к эксплуатации при низких температурах воздуха организуется по специальному плану. Из необходимых мероприятий, включаемых в него, отметим следующие:

— подготовка личного состава по вопросам особенностей эксплуатации техники в зимний период и порядка подготовки техники и средств обслуживания;

— подготовка рабочих мест;

— определение содержания работы постов техобслуживания и специальных работ;

— *определение порядка обеспечения эксплуатационными материалами, укомплектование техники средствами повышения проходимости, утепления и обогрева;*

— *обеспечение выполнения требований техники безопасности.*

Подготовка личного состава организуется с таким расчетом, чтобы экипажам привить практические навыки в правильном выполнении работ по переводу техники на зимний период эксплуатации, в быстром приведении техники в боевую готовность, научить личный состав технически грамотно использовать и обслуживать технику при низких температурах среды.

При подготовке системы питания к эксплуатации в зимних условиях, кроме ТО—1 или ТО—2, необходимо дополнительно провести следующие мероприятия: открывание заслонок воздухоочистителя, проверка работоспособности подогревателя, замена топлива на зимние сорта.

При замене топлива необходимо слить отстой из корпусов фильтров грубой и тонкой очистки. Фильтр грубой очистки промыть, а в фильтрах тонкой очистки заменить фильтрующие элементы. Прежде чем в систему залить зимнее топливо, необходимо проверить его качество. Для проверки его состояния необходимо взять пробу и убедиться в отсутствии посторонних примесей, особенно — воды. После заправки баков топливом необходимо запустить двигатель и дать ему проработать на холостом ходу минут 10-15. При этом остатки летнего топлива удаляются из фильтров, трубопроводов и топливной аппаратуры.

Следует учесть, что если в холодное время баки заправлены не полностью, то на их стенах образуется конденсат. В полных баках это исключено.

Систему охлаждения заливают жидкостью, замерзающей при низких температурах. В исключительных случаях допускается зимой систему охлаждения заправлять водой. При этом необходимо принять соответствующие меры.

Необходимо учесть, что в зимних условиях для обеспечения правильной эксплуатации техники нельзя двигаться на высоких передачах до тех пор, пока масло не разогреется.

Грамотная эксплуатация техники и вооружения, их содержание в исправном состоянии, постоянно готовыми к боевому применению и обеспечению выполнения плана боевой подготовки являются главной задачей всего личного состава ВС.

COMBAT TRAINING

PECULIARITIES OF USING MACHINERY UNDER WINTER CONDITIONS

SH. A. TAPALTSIAN, Colonel

SUMMARY

Most parts of Armenia have a severe continental climate with hot, dry summers and cold, windy winters. The negative influence of climatic conditions on combat equipment is made worse by a rugged, wind-swept, mountainous landscape. Under such conditions, the

use of self-propelled vehicles and other equipment powered by engines, is very difficult. The efficiency of their performance is compromised.

In order to fully use the high combat and technical capabilities of vehicles under winter conditions, special technical and maintenance arrangements must be made. The transition to winter operations occurs when the air temperature falls below $+5^{\circ}\text{C}$. During the preparation of equipment for winter, a regular technical maintenance (TM) at the first or second level is carried out. It is necessary to do this work on mechanisms, machinery, weapon systems, and communications equipment. These procedures are found in the specific vehicle manuals.

The peculiarities of winter include low air temperature, snow cover, and strong winds.

Low temperatures affect:

- the physical characteristics of fuels, lubricants, anti-freeze liquids;
- the thermal condition of machine groups and machine linkages;
- the mechanical characteristics of metals and rubbers.

Alterations in the physical characteristics of fuels cause a sharp increase in the time of the burning process in cold engines, and a reduction of efficiency. The air-fuel mixture is worse — as is the ignition process. The thermal losses during compression and expansion, especially during the first few revolutions of the crankshaft, are increased. Achieving the correct crankshaft RPM for a satisfactory mixture is made more difficult because of the increased moment of resistance. This resistance is linked to the increase of the viscosity of lubricants at low temperatures and influences the start-up of engines, especially diesel engines. The worsening mixture characteristics is caused by two reasons: the increase of the viscosity of diesel fuel in inverse proportion with the temperature of the ambient air, as well as by the necessity (at the end of the compression cycle) of having a temperature of at least $+350^{\circ}\text{C}$ in order to provide for fuel ignition.

To increase the temperature of the intake air, the engine needs to be warm because the greater rate of rotation of the crankshaft means a higher air temperature at the end of the pressure cycle. Thus, the engine start is easier. In that time, because of the differences in the values of linear expansion coefficients for different metals, the bearing clearances are diminished. If we take into account that low temperatures increase the viscosity of oil, it is clear that these last two circumstances promote a sharp increase of the moment of resistance during the rotation of the crankshaft. Owing to this, the starting RPM's are lower. For the B-2 engine, for example, at a temperature of -20°C , the value of the rotation of the crankshaft is close to the moment of the engine.

The usual way to start an engine is with a starter. It is known, however, that with increasing loads, the rotational velocity of the windings, and thus of the crankshaft, is lowered. Furthermore lower temperatures diminish batteries' output, and this lowers the moment of rotation produced by the starter. Thus, batteries are least efficient when electrical output is most required.

It is necessary to underline, that frequent freezing of engine parts increases their wear and tear and diminishes their life-expectancy. One of the reasons of increased wear and tear is corrosion. It is provoked by sulfuric acid, which is formed as a result of combining sulfur oxides with atmospheric water. These oxides are created during the burning process of sulfuric compounds found in diesel fuel (their concentration may reach 0,2 %). The other important reason is the increase of abrasive and thermal wear and tear through fuel condensation and dilution of lubricants. This lowers the integrity of the oil film and increases dry friction.

Heating also increases the wear and tear of engines because of oil dilution. The clearance between pistons and cylinder walls widens — engine power decreases and fuel consumption increases.

The long-term effect of working under lower thermal regimes is the deposit of tar in

diesel engines. This is a result of the decomposition and oxidation of non-burnt fuel and oil contamination in the burn-chamber. Severe tarring may jam the pistons and seize the valves in the guide bushings.

Cold weather makes the use of power transmission mechanisms more difficult. Moving parts such as gears and drives are under greater stress thereby increasing wear and tear of components caused by deteriorating lubricant quality.

Preparing such equipment for use under severe conditions is implemented according to a special schedule which includes:

- personnel training for the peculiarities of the equipment as used in winter and the procedures to prepare the equipment and servicing tools;*
- preparation of the work-place;*
- determination of the issues related to service centers and locales for special services;*
- determination of the procedures to supply operational materiel;*
- preparation of vehicles for operation in rugged terrain and cold weather;*
- providing for technical security requirements.*

The intent of personnel training is to inculcate practical skills in crew members to implement correctly the transfer of equipment from summer to winter use. They must also rapidly bring the equipment to a combat readiness status. They must also be trained to use and service equipment in cold weather.

During the preparation of the fuel system for use in winter, whether at the first or second level of TM, the following need to be done:

- opening the air filter dampers,*
- checking the proper functioning of the heater,*
- replacing with winter fuel types.*

During the fuel replacement, it is necessary to pour out the sediment from the filters - both coarse and fine types. The coarse filter must be washed and the cartridge of the fine filter must be replaced. Before refueling with winter grade fuel in the system, it is necessary to check fuel quality. One must check for the absence of foreign materials, especially water. After refueling, the engine must be started and idled for filters, tubes and other fuel devices.

Unless tanks are completely filled in winter, condensation may form.

Anti-freeze is used in the cooling system. In exceptional cases, it may be appropriate to use plain water in the system but it is necessary to take proper precautions.

Under winter conditions, it is prohibited to drive in high gear before ensuring that the transmission oil has heated sufficiently.

The proper use of equipment and arms, their maintenance in good condition and permanent combat readiness, and the implementation of combat training plans is the main task of all personnel in the Armed Forces.

ՀՕՊ-Ի ԶՈՐՔԵՐՈՒՄ

ՀՕՊ-Ի ԶՈՐՔԵՐԻ ՏԵՍՈՂԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՄԱՆ ՊԱՀԱԿԱԿԵՏԵՐՈՒՄ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՀԵՐԹԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Ռ. Վ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, գնդապետ

Իր գոյության առաջին օրերից Հայաստանի Հանրապետությունն անշեղորեն հետևում է խաղաղ գոյակցության ՄԱԿ-ի հռչակած սկզբունքներին ու նորմերին: Դրանից ելնելով՝ Հայաստանը գործունե կերպով մասնակցում է ամբողջ աշխարհի և մասնավորապես մեր տարածաշրջանի բոլոր խաղաղարար գործընթացներին, հարում է միջազգային անվտանգության ապահովման տարբեր համակարգերին: Սակայն տարածաշրջանում առկա բարդ աշխարհաքաղաքական պայմաններում, երբ պետք է հաշվի առնել հարևան Ադրբեջանի Հանրապետության ագրեսիվ նկրտումները, Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ապահովման համար նրա ՁՈՒ-ից այս առումով պահանջվում է ցուցաբերել սովորականից մեծ պոտենցիալ և մշտապես գտնվել բարձր մարտական պատրաստության վիճակում: Թեև սա վերաբերում է ՀՀ-ի ՁՈՒ-ի կազմի մեջ մտնող բոլոր պորատեսակներին, սակայն հատուկ պահանջներ են ներկայացվում ՀՕՊ-ի պորքերին: Ամագրում «ՀՕՊ-ի պորքերում» խորագրով նախորդ հրապարակումներից ընթերցողին արդեն հայտնի է, որ ՀՕՊ-ի պորքերի ռադիոտեխնիկական ստորաբաժանումները պարտավոր են իրենց պորքերին՝ և ազգաբնակչությանը ժամանակին իրապնելի հակառակորդի հարձակման առավել շարժուն միջոցների՝ օդային հարձակման միջոցների մասին¹: Ուստի ՀՕՊ-ի պորքերում մարտական հերթապահության կազմակերպմանն ու կատարմանը ներկայացվող հիմնական պահանջների խմբությունը օգտակար

կլինի ոչ միայն ՀՕՊ-ի, այլև ընդհանրապես ՀՀ-ի ՁՈՒ-ի բոլոր սինժանայողների համար:

Տեսողական դիտարկման պահակակետերում (ՏԴՊ) հերթապահությունը մարտական առաջադրանքի կատարում է: Այն իրականացվում է օդային (գետնի վրայի) իրադրության անընդհատ տեսողական դիտարկման և հայտնաբերված օդային օբյեկտների ու գետնի վրայի իրադրության մեջ փոփոխությունների վերաբերյալ տվյալները ժամանակին ՀԿ (ԿԿ) հաղորդելու նպատակով:

Տեսողական դիտարկման պահակակետերը սարքավորվում են պորամասերի և ստորաբաժանումների հրամանատարական կետերին և կառավարման կետերին կից և օդային իրադրության մասին տեղեկության լրացույցիչ աղբյուրներ են:

Տեսողական դիտարկման պահակակետերի դիրքը պետք է ապահովի օդային տարածության դիտելիությունը բոլոր ուղղություններով և հնարավորին չափ հեռու լինի կողմնակի աղմուկների աղբյուրներից:

Տեսողական դիտարկման պահակակետերում մարտական հերթապահություն կատարելու համար նշանակվում են հերթապահ դիտորդներ, որոնք մտնում են ստորաբաժանման, հրամանատարական կետի մարտական (կրճատված մարտական) անձնախմբի կազմի մեջ:

Հերթապահություն կատարել թույլատրվում է այն սինժաններին և սերժանտներին, որոնք ունեն բարձր բարոյագործական հատկություններ, լավ տեսողություն և լսողություն, հանձնել են ստուգարքներ տեսողական դիտարկում կատարելու և դիտարկման սարքերի ճիշտ շահագործումը, խնամքը և

¹ Տես «Հայկական բանակ», 1995, N 4, N 5-6:

պահպանումն իրականացնելու իմացություննից ու կարողություննից:

Հերթապահ դիտորդը պատասխանատու է թռչող օբյեկտները (ապարատները), ինչպես նաև գետնի վրայի իրադրության փոփոխությունները ժամանակին հայտնաբերելու և դրանց մասին տվյալներն անմիջապես ՀԿ (ԿԿ) հաղորդելու համար:

Մարտական հերթապահությունն ընդունելու ժամանակ դիտորդը պարտավոր է՝

— պարզորոշել ՀԿ-ի օպերատիվ հերթապահի (ԿԿ-ի հերթապահի, կրճատված մարտական անձնախմբի պետի) տված կարգադրությունները,

— ստուգել դիտարկման սարքերի, ՀԿ-ի (ԿԿ-ի) հետ կապի գծերի և պահակախմբի մյուս սարքավորումների առփնտությունը,

— հերթապահությունն ընդունելու մասին վեկուցել ՀԿ-ի օպերատիվ հերթապահին (ԿԿ-ի հերթապահին, կրճատված մարտական անձնախմբի պետին):

Հերթապահության ընթացքում դիտորդը պարտավոր է՝

— կատարել օդային իրադրության դիտարկում, տեսողաբար հայտնաբերել թռչող օբյեկտները, կողմնորոշիչների գծապատկերով որոշել դրանց ապիմուտը, տեղի անկյունը, մինչև դրանք երթած հեռավորությունը, թռչող ապարատների քանակը և տեսակը, թռիչքի կուրսը, բարձրությունը,

— կատարել դիրքի (ՀԿ-ի) շրջանում գետնի վրայի իրադրության դիտարկում,

— թռչող օբյեկտների հայտնաբերման, գետնի վրայի իրադրության փոփոխությունների մասին սահմանված ձևով անմիջապես վեկուցել ՀԿ-ի օպերատիվ հերթապահին (ԿԿ-ի հերթապահին, կրճատված մարտական անձնախմբի պետին),

— հոգատարությամբ վարվել դիտարկման սարքերի հետ:

Հերթապահ դիտորդը օդային իրադրության դիտարկում է իրականացնում օդային տարածության անընդհատ շուրջանակի դիտման միջոցով: Մի

անկտորում դիտումն իրականացվում է ՀԿ-ի օպերատիվ հերթապահի (ԿԿ-ի հերթապահի, կրճատված մարտական անձնախմբի պետի) հրամանով:

Օդային իրադրության դիտարկումը բոլոր դեպքերում կատարվում է օդային տարածությունը շերտ առ շերտ հաջորդաբար դիտելով, ընդ որում առաջին շերտը՝ աչքից հորիզոն, երկրորդը՝ հորիզոնի նկատմամբ 45° անկյան տակ, երրորդը՝ 60—80° անկյան տակ:

Թռչող օբյեկտների հայտնաբերման և գետնի վրայի իրադրության փոփոխությունների մասին տվյալների անհատակությունը կամ թերիությունը չեն կարող հիմք ծառայել դրանց վերաբերյալ տեղեկության հաղորդումն ուղայնելու համար: Դիտորդը բոլոր դեպքերում նախ երթած տեղեկությունը հաղորդում է ՀԿ (ԿԿ), ապա ճշգրտում է կասկած հարուցող տվյալները: Ըջգրտված տվյալները հաղորդվում են անհապաղ:

ՏԴՊ-ն մարտական աշխատանքի կատարման վիճակի բերելու ժամանակը չպիտի գերազանցի ստորաբաժանումը, հրամանատարական կետը հմ. 1 պատրաստության բերելու ժամանակը:

Դիտորդների մեկ հերթափոխի անընդհատ հերթապահության տևողությունը սահմանում է պորամասի հրամանատարը:

Տեսողական դիտարկման ծառայությունը կազմակերպելու և տեսողական դիտարկման պահակակետերի ապահովման համար պատասխանատվությունը դրվում է պորամասի շտաբի պետի վրա:

Դիտարկման անմիջական կազմակերպման, դիտորդների պատրաստման և պահակակետերի սարքավորման համար պատասխանատու են այն ստորաբաժանումների հրամանատարները, ՀԿ-երի պետերը, որոնց կից սարքավորված են պահակակետերը:

ՏԵՍՈՂԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՄԱՆ ՊԱՀԱԿԱԿԵՏԻ
ՍԱՐՔԱՎՈՐՈՒՄԸ

Տեսողական դիտարկման պահակակետը օժտվում է՝

- կուրսային պլանշետով,
- կապի միջոցներով,
- դիտարկման օպտիկական սարքերով,
- վայրկյանացույց-ժամացույցով,
- կողմնորոշիչների գծապատկերներով,
- թռչող ապարատների ուրվագր-ծերը, տարբերիչ նշանները և հիմնական մարտավարատեխնիկական բնութագր-ծերը պարունակող ալբոմով,
- նշանակետի անկյունային մեծությամբ հեռավորության որոշման աղյուսակներով (գրաֆիկներով),
- հերթապահ դիտորդին տրվող հրահանգով:

Կուրսային պլանշետը նախատեսված է թռչող օբյեկտների թռիչքի կուրսը և ալիմուտը որոշելու համար: Այն կապված է մինչև 40 սմ տրամագծով հորիզոնական մետաղե սկավառակից (ալիմուտային շրջանից) և սկավառակի կենտրոնում առանցքի վրա ամրացված պտըտվող կուրսային քանոնից: Ալիմուտային շրջանի արտաքին եզրին արվում են 10° հեռավորությամբ բաժանումներ: Ալիմուտային շրջանն ուղղորդվում է ըստ աշխարհի կողմերի և անշարժ ամրակայվում է եռոտանու կամ կանգնակի վրա: Կուրսային պլանշետը պիտի լուսավորում ունենա գիշերային պայմաններում աշխատանքի համար:

Կուրսային պլանշետի փոխարեն կարող են օգտագործվել անկյունաչափական հարմարանքներ ունեցող օպտիկական սարքեր:

ԱԳՊ-ի կապի միջոցները պիտի ապահովեն կապը ՀԿ-ի (ԿԿ-ի) ՋԱԿ-ի (ՓՁՀՀ-ի) կրակային դիրքի հետ: ՀԿ-ի (ԿԿ-ի) և ՏԳՊ-ի միջև հաստատվում է, որպես կանոն, բարձրախոսային կապ:

Դիտարկման օպտիկական սարքերը նախատեսված են օդային օբյեկտները հայտնաբերելու և ճանաչելու, ալիմուտը, տեղի անկյունը և մինչև դրանք եղած հեռավորությունը որոշելու, ինչպես նաև գետնի վրայի իրադրությունը դիտարկելու համար:

Վայրկյանացույց-ժամացույցը օգ-

տագործվում է դիտարկվող իրադարձությունների ժամանակը և տևողությունը որոշելու համար:

Կողմնորոշիչների գծապատկերը ծառայում է փոքր (ծայրագույն փոքր) բարձրությամբ թռչող օբյեկտի հեռավորությունն ու բարձրությունը և մինչև գետնի վրայի նշանակետերը եղած հեռավորությունները որոշելու համար:

Թռչող ապարատների ուրվագծերը պարունակող ալբոմները նախատեսված են օդային նշանակետերի տեսակը և պետական պատկանելությունը ճիշտ որարագ որոշելու համար:

Հեռավորության որոշման աղյուսակները (գրաֆիկները) կիրառվում են մինչև նշանակետը եղած հեռավորությունը այդ նշանակետի հայտնի երկրաչափական չափերի և օպտիկական սարքով չափված անկյունային մեծության հիման վրա հաշվարկելու համար:

Հերթապահ դիտորդին տրվող հրահանգը որոշում է նրա խնդիրներն ու պարտականությունները մարտական հերթապահություն կատարելիս: Այն մըշակում է ստորաբաժանման հրամանատարը ընդհանուր հրահանգի հիման վրա՝ հաշվի առնելով կոնկրետ պայմանները, և հաստատում է վորամասի հրամանատարը:

ԴԻՏՈՐԳՆԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏԱՆԸ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՎՈՂ ՊԱՀԱՆՁՆԵՐԸ

Տեսողական դիտարկման պահակակետերի դիտորդները պետք է գիտենան՝

—թռչող օբյեկտների հայտնաբերման և նրանց մասին տվյալների որոշման եղանակները,

—այն ապարատների ուրվագծերը, տարբերիչ նշանները և հիմնական մարտավարատեխնիկական բնութագծերը (առավելագույն արագությունը գետնին մոտ, մարտական կիրառման նվազագույն բարձրությունը, թևերի լայնությունը, ֆյուլելաժի երկարությունը), որոնց գործողությունները հնարավոր են ՏԳՊ-ի շրջանում,

—կողմնորոշիչների գծապատկերը,
—օդային և շահակետների մասին ՏԳՊ-ից ՀԿ (ԿԿ) հաղորդվող պնկուլյների ձևը,

—դիտարկման սարքերի կիրառման կանոնները:

Նրանք պետք է կարողանան՝

—կատարել դիրքի, հրամանատարական կետի շրջանում օդային և գետնի վրայի իրադրության դիտարկում,

—հայտնաբերել թռչող օբյեկտները, որոշել նրանց ազիմուտը, տեղի անկյունը, մինչև դրանք եղած հեռավորությունը, թռչող ապարատների քանակը և տեսակը, թռիչքի կուրսը, թռիչքի բարձրությունն ըստ կողմնորոշիչների գծապատկերի,

—օգտվել դիտարկման սարքերից և կապի միջոցներից:

Գիտորդների պատրաստման և ներանց մեջ կայուն հմտությունների ձևավորման համար պետք է անցկացվեն վարժանքներ տեսողական դիտարկման կատարումից, պնկուլյներ կազմելուց և դրանք ՀԿ (ԿԿ) հաղորդելուց, դիտարկման սարքերի շահագործման կանոններին:

ԹՈՉՈՂ ՕԲՅԵԿՏՆԵՐԻ ՀԱՅՏԱՄԵՐՄԱՆ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՏԿՅԱԼՆԵՐԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ԵՎԱՆԱԿՆԵՐԸ

Հերթապահ դիտորդը հայտնաբերում և ճանաչում է ինքնաթիռներն ու շարժիչներ ունեցող ուրիշ թռչող ապարատները տեսողաբար և շարժիչների ձայնի հիման վրա:

Աերոստատները, օդապարիկները, ճախրասավառակները, դելտապլանները և շարժիչներ չունեցող մյուս թռչող ապարատները հայտնաբերվում և ճանաչվում են տեսողաբար:

Ցերեկը վատ տեսանելիության պայմաններում (մառախուղ և այլն), ինչպես նաև ամպերի հետևում թռիչքի դեպքում և գիշերը հայտնաբերումը կատարվում է ձայնի հիման վրա: Գիշերը թռչող ապարատները կարող են հայտնաբերվել տեսողաբար ըստ իրենց կողային ուղեվարական լայտերների և ցրվափարոսների:

Թռչող ապարատների հայտնաբերումը տեսողությամբ՝ կախված է օրվա պահից, օդերևութաբանական պայմաններից, օպտիկական սարքերի տեսակից, դիտորդի տեսողության սրությունից և վարժվածությունից:

Պարզ եղանակին լավ տեսանելիության պայմաններում առանձին ինքնաթիռը անվեն աչքով կարող է հայտնաբերվել, բարձրությունից կախված, մինչև 25 կմ հեռավորությունից ըստ ինվիսիտն հետքի, մինչև 18 կմ՝ ըստ ուրվագծի:

Կողային օդաուղեվարական լայտերների տեսանելիության հեռավորությունը 8—15 կմ է, իսկ իմպուլսային և ցողային լուսափարոսներինը՝ 9—18 կմ ցերեկը և 30—60 կմ գիշերը:

Ձայնի հիման վրա հայտնաբերումը կախված է թռչող ապարատների տեսակից և քանակից, նրանց թռիչքի բարձրությունից, տեղանքի բնույթից, մթնոլորտային պայմաններից, դիտորդի վարժվածությունից:

Շարժիչներ ունեցող թռչող ապարատները բարենպաստ մթնոլորտային պայմանների դեպքում ձայնի հիման վրա հայտնաբերվում են 8—12 կմ հեռավորությունից: Ձայնի հիման վրա հայտնաբերումը հարկավոր է պուզակցել օպտիկական սարքերի միջոցով տեսողական դիտարկման հետ:

Թռչող ապարատի ապիմուտը որոշվում է կուրսային պլանշետով (օպտիկական սարքի անկյունաչափական հարմարանքով): Դրա համար դիտորդը կուրսային քանոնը (դիտարկողը) ուղղում է դեպի հայտնաբերված ապարատը և պլանշետի սանդղակի վրա (օպտիկական սարքի հորիզոնական անկյունների սանդղակի վրա) կարդում ապիմուտի արժեքը:

Նշանակետի տեղի անկյունը որոշվում է օպտիկական սարքի ուղղաձիգ անկյունների սանդղակով՝ ապիմուտի չափման նման:

Այն դեպքում, երբ օպտիկական սարքերը անկյունաչափական հարմարանք չունեն, դիտորդը նշանակետի տեղի անկյունը որոշում է մոտավորու-

թյամբ: Ցածր թռչող նշանակետերի տեղի անկյունը որոշելու համար օգտագործում են օպտիկական սարքի դիտանկյան հայտնի արժեքը: Հեռադիտակի դնալքում այն հավասար է 6—8°-ի:

Հեռավորությունը (հեռավորությունը թեքությանը) որոշվում է օպտիկական սարքերի միջոցով, տեղանքի կողմնորոշիչներով, թռչող ապարատների և նրանց կառուցվածքային տարրերի տարբերակելիության հիման վրա:

Լազերային սարքերը թույլ են տալիս հեռավորությունը չափել արագ և մեծ ճշգրտությամբ:

Մյուս օպտիկական սարքերը (հեռադիտակներ, դիտափողեր) հնարավորություն են տալիս հեռավորությունը որոշելու ըստ ապարատի թևերի հայտնի չափերի (ֆյուլերաժի հայտնի երկարության) և դրանց չափված անկյունային մեծությամբ: Դրա համար օգտագործվում է հետևյալ կախումը՝

$$\angle = \frac{L}{U},$$

որտեղ \angle -ն մինչև նշանակետը եղած հեռավորությունն է՝ կմ,

L-ն՝ թևերի լայնությունը կամ ֆյուլերաժի երկարությունը՝ մ,

U-ն՝ դիտորդից դեպի թևերի կամ ֆյուլերաժի ծայրակետերը տանող ուղղություններով կապված անկյունը՝ հեռադիտակի (դիտափողի) անկյունաչափիչ ցանցի բաժանումներով:

Պետք է նկատի ունենալ, որ օպտիկական սարքերի անկյունաչափիչ ցանցի մեկ մեծ բաժանումը հավասար է անկյունաչափի 10 բաժանման, այսինքն՝ համապատասխանում է հեռավորության 10:1000-ին, իսկ մեկ փոքրը հավասար է անկյունաչափի 5 բաժանման կամ համապատասխանում է հեռավորության 5:1000-ին:

Հաշվարկների պարզեցման համար թռչող ապարատների գծային չափերը վերցվում են միջին արժեքներով, այն է՝ ուժբալոնի թևերի լայնությունը համարվում է հավասար 40 մ-ի, կործանիչինը՝ 10 մ-ի, թևավոր հրթիռինը՝ 4 մ-ի, ռըմ-

բալոնիչի ֆյուլերաժի երկարությունը համարվում է հավասար 40 մ-ի, կործանիչինը՝ 18 մ-ի, թևավոր հրթիռինը՝ 6 մ-ի, ուղղաթիռինը՝ 10 մ-ի:

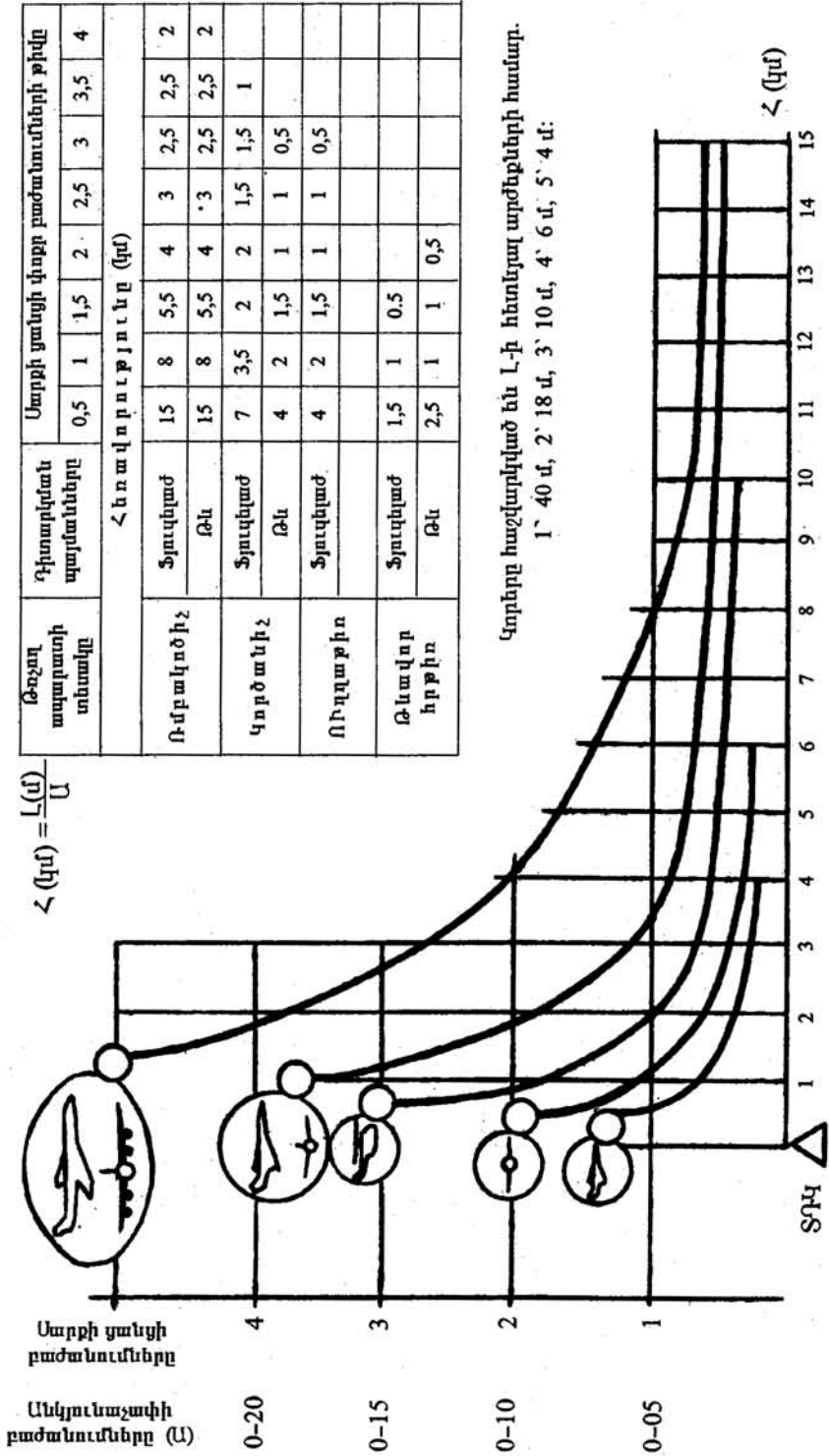
Այդ տվյալների հիման վրա կապվում են հեռավորության որոշման աղյուսակները և գրաֆիկները: Գրաֆիկում ուղղաձիգ առանցքի վրա նշվում են նշանակետի անկյունային չափերը, իսկ հորիզոնական առանցքի վրա՝ մինչև նշանակետը եղած հեռավորությունը (նկ. 1):

Դիտորդը մինչև նշանակետը եղած հեռավորությունը հեռադիտակով (դիտափողով) որոշում է հետևյալ հաջորդականությամբ. որոշում է ապարատի տեսակը, սարքի (հեռադիտակի, դիտափողի) անկյունաչափիչ ցանցի բաժանումները համատեղում է դիտարկվող նշանակետի ուրվագծի հետ և որոշում այն բաժանումների քանակը, որոնց մեջ տեղավորվում է թևերի լայնությունը կամ ֆյուլերաժի երկարությունը, ապա որոշում է մինչև նշանակետը եղած հեռավորությունը ըստ աղյուսակի (գրաֆիկի):

Բերենք մի օրինակ: Ինքնաթիռի ֆյուլերաժը տեղավորվել է ցանցի մեկ փոքր բաժանման մեջ, որ հավասար է անկյունաչափի 5 բաժանումների: Ինքնաթիռը կործանիչ է, նրա ֆյուլերաժի երկարությունը 18 մ է: Հեռավորության աղյուսակով (գրաֆիկով) որոշում ենք, որ մինչև ինքնաթիռը եղած հեռավորությունը 3,6 կմ է:

Փոքր բարձրությամբ թռչչի դեպքում, երբ կարելի է որոշել, թե օդային նշանակետը տեղանքի ո՞ր կետի վերևում է գտնվում, մինչև նշանակետը եղած հեռավորությունը որոշվում է տեղանքի կողմնորոշիչների միջոցով:

Դրա համար տեղանքում ընտրում են 10—12 կողմնորոշիչ, չափում են մինչև դրանք եղած հեռավորությունները, դրանց բարձրությունը ռելիեֆից և կապմում են կողմնորոշիչների գծապատկեր: Նշանակետ հայտնաբերելու դեպքում դիտորդը որոշում է, թե տեղանքի ո՞ր կետի վերևում է այն գտնվում, և, համեմատելով մինչև այդ կետը եղած հեռավորությունը մինչև նրան մոտ կողմնորո-

Կորերը հաշվարկված են L-ի հետևյալ արժեքների համար.
 1՝ 40 մ, 2՝ 18 մ, 3՝ 10 մ, 4՝ 6 մ, 5՝ 4 մ:

Նկ. 1 Հեռավորության արժեքի աղյուսակը և գրաֆիկը

շիչը եղած հայտնի հեռավորության հետ, որոշում է մինչև նշանակետը եղած հեռավորությունը: Այս եղանակն օգտագործվում է նաև մինչև գետնի վրայի նըշանակետը եղած հեռավորությունը որոշելու համար:

Թռչող ապարատների և նրանց մասերի տարբերակելիության հիման վրա հեռավորության որոշումը առավել նվազ ճշգրտություն ունեցող արդյունքներ է տալիս: Օդային նշանակետերը 8—10 կմ հեռավորությունից անվեն աչքով երեվում են որպես կետեր, նրանց առանձին մասերը չեն տարբերակվում: 3—4 կմ հեռավորությունից տարբերակվում են թեվերի և ֆյուլեիլաժի ուրվագծերը, շարժիչները: 1—2 կմ և պակաս հեռավորությունից տարբերակվում են մանր մասերը (պոչային փետրավորանքը, կախովի բաքերը) և տարբերիչ նշանները:

Թռչող սարքերի քանակը տեսողական դիտարկման դեպքում որոշվում է նրանց սովորական հաշվումով: Այն դեպքերում, երբ նրանք տեսողությամբ չեն դիտարկվում, նրանց քանակը որոշվում է լսողությամբ՝ շարժիչների աղմուկի հիման վրա՝ հաշվի առնելով, որ առանձին ապարատի աղմուկը լսվում է որպես մեկ կետից եկող, իսկ խմբի աղմուկը՝ հզոր և անհավասար, լսվում է որպես տարածության մի քանի մտտիկ կետերից եկող:

Թռչող ապարատների տեսակի (ռմբակոծիչ, կործանիչ, ուղղաթիռ, թևավոր հրթիռ, ճախրասավառակ, օդապարիկ) որոշումը (ճանաչումը) կատարվում է տեսողությամբ՝ դրանց ուրվագծերի, կառուցվածքային առանձնահատկությունների հիման վրա, ինչպես նաև ըստ ձայնի: Ըստ որում դիտորդը հատուկ ուշադրություն է դարձնում թևի ձևին և ֆյուլեիլաժի նկատմամբ նրա դիրքին, պոչային փետրավորանքին և ֆյուլեիլաժի նկատմամբ նրա դիրքին, շարժիչների օղակլանիչների ուրվագծին, շարժիչների քանակին և դասավորությանը:

Թռչող ապարատների տեսակի որոշումն ըստ շարժիչների աղմուկի կատարվում է թռչիչի ժամանակ արձակվող

ձայների տոնի և ձայներանգի հիման վրա:

Ռմբակոծիչների մեծ մասի համար բնորոշ են ցածր, հավասար, խոր տոները: Կործանիչներն արձակում են մեծ ուժգնություն ունեցող կտրուկ ձայն: Թևավոր հրթիռները և մյուս անօդաչու անրոդինամիկական միջոցները, երբ մոտենում են դիտորդին, արձակում են ցածր տոնով թրթռալուց գվվոց, որ դիտարկման պահակետին անցնելուց հետո վերածվում է թանձրահունչ շոփնդի:

Թռիչքի կուրսը որոշվում է կուրսային պլանշետի կամ օպտիկական սարքի անկյունաչափական հարմարանքի միջոցով: Դրա համար դիտորդը պլանշետի կուրսային քանոնը (սարքի դիտափողը) ուղղում է նշանակետի թռիչքի գծին (ձայնի տեղաշարժման գծին) վուգահեռ, ցույցիչը՝ նրա շարժման ուղղությամբ, և, պլանշետի սանդղակի վրա (սարքի հորիզոնական անկյունների սանդղակի վրա) կարդալով համապատասխան տվյալները, որոշում է կուրսը:

Գիշերը նշանակետի թռիչքի կուրսը կարող է որոշվել ըստ կողային օդաուղեվարական լապտերների:

Նշանակետի թռիչքի բարձրությունը որոշում է ՀԿ-ի օպերատիվ հերթապահը (ԿԿ-ի հերթապահը) դիտորդի չափած հեռավորության և տեղի անկյան արժեքների հիման վրա: Դրա համար օգտագործվում է բարձրության որոշման աղյուսակը, որում հաշվարկներն արված են հետևյալ բանաձևով.

$$H = \angle \sin \theta \cdot 10,$$

որտեղ Հ-ն մինչև օդային նշանակետը եղած հեռավորությունն է՝ կմ,

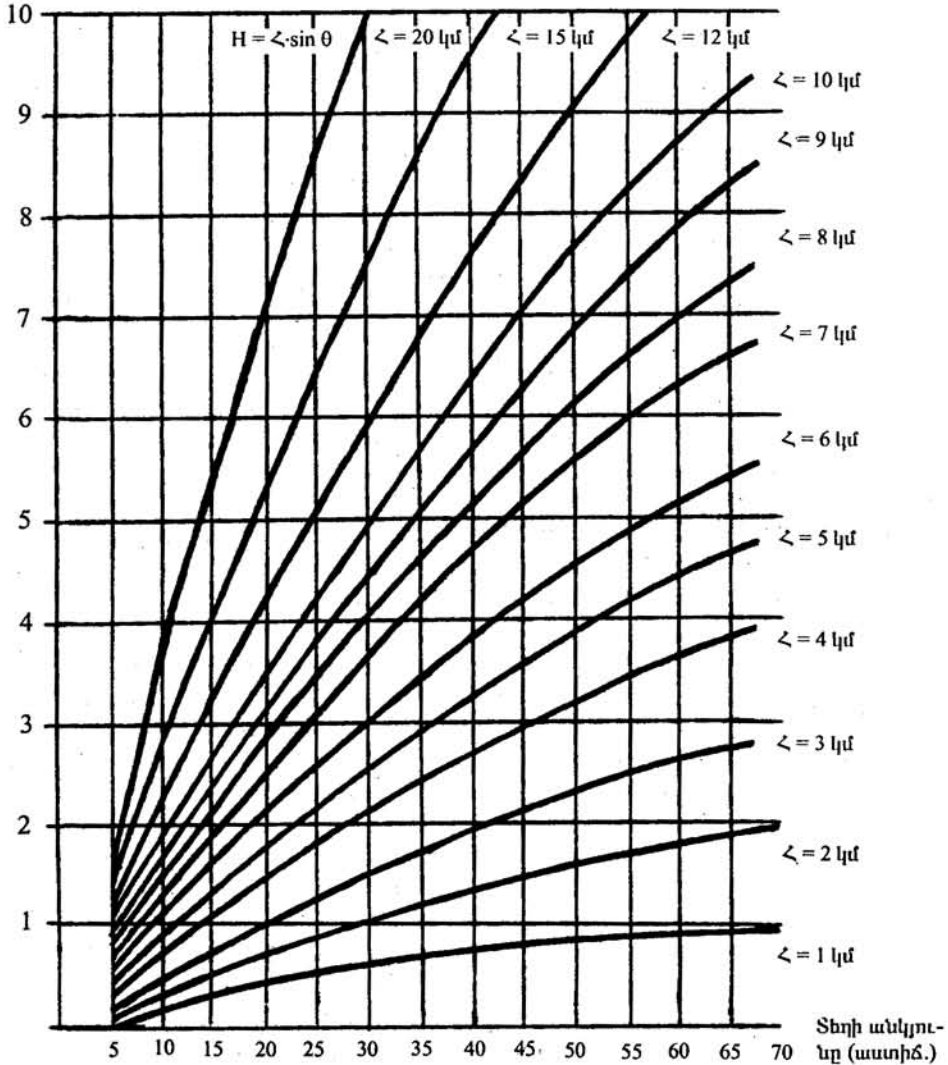
θ-ն՝ նշանակետի տեղի անկյունը՝ աստիճան,

Н-ը՝ նշանակետի բարձրությունը՝ հմ:

Աղյուսակը հաշվարկված է մինչև 20 կմ հեռավորությունների և 5°-ի բավապատիկ տեղի անկյունների համար: Այն պահվում է ՀԿ-ի օպերատիվ հերթապահի (ԿԿ-ի հերթապահի) աշխատատեղում: Աղյուսակի փոխարեն կա-

Նշանակեալի տեղի անկյունը	Հեռավորությունը մինչև նշանակեալ (կմ)						
	1	2	3	4	5	6	7
Նշանակեալի բարձրությունը (մ)							
5°	100	150	250	300	400	500	600
10°	150	300	500	700	800	1000	1200
15°	250	500	800	1000	1300	1600	2000
20°	350	700	1000	1400	1700	2000	2400
25°	400	800	1300	1700	2000	2500	3000
30°	500	1000	1500	2000	2500	3000	3500

Բարձրությունը (կմ)

Նկ. 2 Բարձրության որոշման աղյուսակը և գրաֆիկը

րող է օգտագործվել գրաֆիկը (սկ. 2):

Ռելիեֆի վրայով փոքր և ծայրագույն փոքր բարձրությունների թռչող նշանակետների թռիչքի բարձրությունը որոշում է ՏԴՊ-ի դիտորդը՝ օգտագործելով կողմնորոշիչների գծապատկերը: Օդային նշանակետի թռիչքի բարձրոթ-

յան չափումը կատարվում է կողմնորոշիչների բարձրությունների հետ այն համեմատելու միջոցով:

Դիտարկման ժամանակը որոշում է ՀԿ-ի օպերատիվ հերթապահը (ԿԿ-ի հերթապահը) հերթապահ դիտորդիս զնկույց ստանալու պահին:

В ВОЙСКАХ ПВО

ОРГАНИЗАЦИЯ БОЕВОГО ДЕЖУРСТВА НА ПОСТАХ ВИЗУАЛЬНОГО НАБЛЮДЕНИЯ ВОЙСК ПВО

Р. В. МАРГАРЯН, полковник

РЕЗЮМЕ

С первых дней своего существования Республика Армения твердо придерживается принципов и норм мирного сосуществования, провозглашенных ООН. Исходя из этого, Армения активно участвует во всех миротворческих процессах в мире и, в частности, в регионе, примыкает к различным системам обеспечения международной безопасности. Однако в условиях сложной геополитической обстановки в регионе, с учетом агрессивных устремлений Аз. Р, для обеспечения национальной безопасности Республики Армения от ее ВС требуются повышенная бдительность и постоянное пребывание в состоянии высокой боеготовности. Хотя это относится ко всем родам войск, входящим в состав ВС РА, однако особые требования предъявляются к войскам ПВО. Войска ПВО обязаны своевременно оповещать свои войска и население о наиболее мобильных средствах агрессии — средствах воздушного нападения противника. Следовательно, знание основных требований к организации и несению боевого дежурства в войсках ПВО, по нашему мнению, будет полезно для всех военнослужащих ВС РА.

Данная статья освещает основные требования к организации визуального наблюдения за воздушной и наземной обстановкой, осуществляемого на постах визуального наблюдения.

Боевое дежурство на постах визуального наблюдения (ПВН) является выполнением боевой задачи. Оно осуществляется с целью непрерывного наблюдения за воздушной и наземной обстановкой и своевременной передачи данных на КП (ПУ). ПВН являются дополнительными источниками информации о воздушной обстановке.

Расположение ПВН должно обеспечивать обзор воздушного пространства во всех направлениях и, по возможности, быть удаленным от источников посторонних шумов. Для несения боевого дежурства на ПВН назначаются дежурные наблюдатели, входящие в состав боевого (сокращенного боевого) расчета подразделения, командного пункта.

Следует обращать особое внимание на то, чтобы к дежурству допускались лишь те военнослужащие, которые обладают хорошим зрением и слухом, высокими морально-психологическими качествами, а также сдали заче-

ты по ведению визуального наблюдения и правильной эксплуатации приборов наблюдения.

Дежурный наблюдатель несет ответственность за своевременное обнаружение воздушных объектов, изменений наземной обстановки и немедленную передачу данных о них на КП (ПУ).

Наблюдатель обязан: вести наблюдение за воздушной обстановкой, визуально обнаруживать летательные аппараты, определять их азимут, угол места, дальность (расстояние) до них, их количество и тип, курс и высоту полета по схеме ориентиров. Он также обязан вести наблюдение за наземной обстановкой в районе позиции. При обнаружении воздушных объектов и изменении наземной обстановки дежурный наблюдатель обязан немедленно докладывать об этом оперативному дежурному по установленной форме.

Наблюдение осуществляется путем непрерывного кругового просмотра воздушного пространства. По команде оперативного дежурного наблюдение может осуществляться и в заданном секторе. Во всех случаях наблюдение за воздушной обстановкой ведется последовательным просмотром воздушного пространства по 3-м полосам. Первая полоса соответствует уровню горизонта (глаз наблюдателя), вторая находится под углом 45° к поверхности, а третья — $60-80^\circ$.

При наличии неясности или неполноты данных об обнаруженных летательных аппаратах или изменениях наземной обстановки дежурный наблюдатель обязан передавать имеющуюся информацию на КП и лишь потом уточнять вызывающие сомнения данные.

Командирам следует тренировками добиваться того, чтобы время приведения ПВН в готовность к ведению боевой работы не превышало время приведения в готовность N 1 подразделения или КП.

ПВН в обязательном порядке должен быть оснащен курсовым планшетом, средствами связи, оптическими приборами наблюдения, часами-секундомерами для фиксации времени обнаружения воздушного объекта, схемой ориентиров для определения дальности и высоты полета летательного аппарата на малых или предельно малых высотах полета, а также расстояний до наземных целей. На ПВН должны иметься также альбом с силуэтами, опознавательными знаками и техническими характеристиками летательных аппаратов, таблицами (графиками) определения дальности по угловой величине цели.

В ночное время курс полета цели может определяться по бортовым аэронавигационным огням.

В случае плохой видимости или в ночное время обнаружение воздушных объектов может производиться методом слухового наблюдения.

При подготовке наблюдателей следует особое внимание уделять их тренировкам для выработки устойчивых навыков по ведению визуального наблюдения, составлению и передаче донесений на КП (ПУ), по правилам эксплуатации приборов наблюдения.

TROOPS OF ANTI-AIRCRAFT DEFENSE

THE MANAGEMENT OF THE COMBAT ON DUTY AT THE VISUAL
OBSERVATION POINTS OF ANTI-AIRCRAFT TROOPS

R. V. MARGARIAN, Colonel

SUMMARY

From the first days of its existence, the Republic of Armenia closely followed the principles and standards of peaceful co-existence as proclaimed by the United Nations. Thus, Armenia actively participated in all peace-keeping processes in the world, and, in particular, in our region. It joined various systems which provide international security. In the complex geopolitical conditions of the region, however, faced with the aggressive intentions of the Azerbaijani Republic, Armenia expects a high level of vigilance and permanent combat-readiness from its Armed Forces so as to guarantee its national security. Though all Armed Services of Armenia are concerned with this issue, the particular demands on Anti-aircraft Troops are presented. These troops must inform and give adequate warning to other services and the civilian population about the most mobile means of aggression: enemy aerial attack. Knowledge of the main demands on the management and implementation of combat duty in anti-aircraft troops may be useful for all servicemen of the Armed Forces of the Republic of Armenia.

The article describes the main demands on the management of visual observation of the sky and the ground as carried out through visual observation points (VOP).

The combat duty of the VOP is the accomplishment of a combat mission. It is implemented with the purpose of providing uninterrupted surveillance of the situation in the sky and on land. Later, it must transmit information to control and command points (CCP). The VOP is an additional source of information about the aerial situation.

The disposition of the VOP should provide a clear view of the sky in all directions. If possible, it should be moved away from sources of outside noise. Duty observers are appointed for combat duty at VOP's from teams (full or reduced) of units or CCP's.

It is necessary to pay special attention to criteria for admission to duty. Servicemen must have good visual and auditive abilities, as well as high morale and psychological characteristics. They also must pass tests to show the proper completion of observation tasks and the correct use of observation devices.

The duty observer bears the responsibility for promptly discovering flying targets, or any changes of the situation on land, and immediately transferring data about it to CCP's.

The duty observer must survey the aerial situation, determinate the azimuth of flying targets, their angle of inclination, their distance, their number, type, course and flight altitude according to the schematics of reference points. He must also observe the situation on the ground in the area of combat. On discovering an air target, he should immediately report this fact, as well as any observed changes in the situation on land to the operative duty officer according to standing orders.

Surveillance is carrying out by means of an uninterrupted circular observation of aerial space. By order of the duty observer, the observation might be carrying out in the mission sector. In all cases, the observation of an aerial situation is carried out by means of three consecutive surveys of adjacent aerial space. The first strip corresponds to the horizon, and the second one is at an angle of 45 degrees to the horizon, and the third is set at 60 to 80 degrees.

If there are questionable or incomplete data on flying targets, or if there is a change in

the ground situation, the duty observer must give the current information to the CCP, and only afterwards specify the doubtful data.

Commanders through training, should be able to place the VOP in combat readiness in less time than it would take to place the unit of CCP in the first level of combat readiness.

The VOP must be equipped with a course-plane table, means of communication, optical observation devices, watches with a second hand to determine the discovery time of the target, by a map with reference-points for the determination of distance, altitude of the air target at minimal or low altitudes, as well as the distance to ground targets. The VOP must also have an album of aircraft silhouettes, land marks and technical characteristics of air targets. Distance tables are to be used with the determination of the angle encompassing the target.

At night, the course of a target may be determined by on-board aero-navigation lights.

In case of poor visibility or at night, the identification of air targets may be carried out by aural means. During the observer's training, special attention must be paid to ensure strong visual skills, as well as the drawing up and passing of reports to the CCP. They must also be instructed in the use of visual devices.

ՀԱՄԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Վ. Խ. ԲԱՂԿԱՍԱՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
«Հայկական բանակ» հանդեսի հայերեն տեքստի խմբագիր

Այս համարից սկսած հայ-ռուսերեն և ռուս-հայերեն բառարանների հետ մեկտեղ հրատարակում ենք նաև հայ-անգլիերեն և անգլիերեն-հայերեն բառարանները: Կարծում ենք՝ աշխարհի առավել տարածված լեզուների ռազմագիտական տերմինաբանության հետ հայերենի ռազմագիտական տերմինաբանության հարաբերակցումը կնպաստի, մանավանդ հեռանկարում, մեր ազգային տերմինաբանության ճշգրտմանը և կատարելագործմանը:

◆◆◆

С этого номера наряду с армянско-русским и русско-армянским словарями начинаем публикацию также армянско-английского и англо-армянского словарей. По нашему мнению, соотнесение армянской военной терминологии с военной терминологией наиболее распространенных в мире языков будет способствовать, особенно в перспективе, уточнению и совершенствованию нашей национальной терминологии.

◆◆◆

Starting with this issue we present Armenian-English and English-Armenian dictionaries in addition to Armenian-Russian and Russian-Armenian dictionaries. The correlation of Armenian military terminology with the military terminology of the wide-spread languages of the world will be promoted. In our opinion, this will foster the accurate definition and improvement of our national terminology.

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

աշխարհամարտ — мировая война
գոյամարտ — битва за существование (выживание)
գործողություն — действие
— մարտական գործողություններ — боевые действия
— ռազմական գործողություններ — военные действия
գրոհ — атака, штурм
— գրոհի դիմել — տես գրոհ ձեռնարկել
— գրոհ ձեռնարկել — предпринять атаку
գրոհել — атаковать, штурмовать
— գրոհել հակառակորդի դիրքերի վրա — атаковать позиции противника
դիրք — позиция
— առաջավոր դիրք — передовая позиция
— դիրք գրավել — занять позицию
— պաշտպանական դիրք — оборонительная

позиция
դիրքավորվել — տես դիրք գրավել
դյուցազնամարտ — битва богатырей
երթուղի* — маршрут
— գորքերի երթուղի — маршрут движения войск
զգայակ — сенсор
զգայակային — сенсорный
զինք — оружие
— ավանդական զինք — традиционное оружие
— լազերային զինք — лазерное оружие
— մահաբեր զինք — смертельное (смертоносное) оружие
— ոչ ավանդական զինք — нетрадиционное оружие

* Կիսան տառատեսակով շարված տերմինների վերաբերյալ բառարաններից հետո տրվում են պարզաբանումներ:

—նշ մահաբեր զինք—несмертельное (не-
смертоносное) оружие
—տեղեկություն զինք—информацион-
ное оружие
—ուլտրաձայնային զինք—ультразвуковое
оружие

զինվորագրում — տես *հավաքագրում*
լազեր — лазер
—կրողի լազեր—портативный лазер
—հակազգայնացիկ լազեր—антисенсор-
ный лазер
—նեոդիմային լազեր—неодимовый лазер
լազերային — лазерный
—լազերային սարք—лазерная установка
լեգիոն — легион
—Հայկական լեգիոն—Армянский легион
—հին հռոմեական լեգիոն—древнерим-
ский легион
լեգիոնական — легионер
լեգիոններ — տես *լեգեոնական*
ծովամարտ — морской бой
կամավոր — 1. добровольный, 2. доброво-
лец
—կամավոր զինվորագրում—доброволь-
ная вербовка
—կամավորների հավաքագրում—набор
(вербовка) добровольцев
կամավորական — добровольческий
—կամավորական շարժում—доброволь-
ческое движение
—կամավորական ջոկատ—добровольчес-
кий отряд
հակազրոհ — контратака
հակահարձակում — контрнаступление
հակահարված — контрудар
հակահետախույզություն — контрразведка
հակահետախույզ — контрразведчик
համագործակցություն — взаимодействие
—սրատեսակների համագործակցություն—
взаимодействие родов войск
համագործակցում — տես *համագործակցու-
թյուն*
համակարգչային վիրուս — компьютерный
вирус
հավաքագրում — набор, вербовка
հետախույզական — разведывательный
հետախույզություն — разведка, разведы-
вание

—ԱՄՆ-ի հետախույզություն—разведка
США
հետախույզում — տես *հետախույզություն*
—հակառակորդի դիրքերի հետախույզում—
разведывание (разведка) позиций про-
тивника
հետախույզ — разведчик
հերթափոխ դիտորդ — дежурный наблюда-
тель
հերոսամարտ — героическая битва (сра-
жение)
հրաձգություն — стрельба
հրանետ — огнемёт
ձեռնամարտ — рукопашный бой
ճակատամարտ — сражение, битва
ճեղքում — прорыв
մարտ — бой
մարտադաշտ — поле боя (сражения, битвы)
մարտի դաշտ — տես *մարտադաշտ*
մերձամարտ — ближний бой
մեքենա — машина
—հետևազորի մարտական մեքենա—боевая
машина пехоты
—մեքենայի մարտական հնարավորությու-
ններ—боевые возможности машины
—մեքենայի շահագործում—эксплуатация
машины
—մեքենայի սպասարկում—обслуживание
машины
մոջահեդ — моджахед
շահիդ — шахид
շուրջանակի դիտում — круговой просмотр
ջիհադ — джихад
—ջիհադի արդիականացում—модерниза-
ция джихада
նավական սպարադրականություն — во-
енная этнополитика
սարք — прибор, установка
—լազերային սարք—лазерная установка
—օպտիկական սարք—оптический при-
бор
սրբազան պատերազմ — священная война
տեսողական դիտարկում — визуальное на-
блюдение
—տեսողական դիտարկման սահմանափակ-
ված визуального наблюдения
օդային հարձակման միջոցներ — средства
воздушного нападения

РУССКО-АРМЯНСКИЙ СЛОВАРЬ

- атака — գրոհ
 — предпринять атаку — գրոհի դիմել, գրոհ ձեռնարկել
 атаковать — գրոհել
 — атаковать позиции противника — գրոհել հակառակորդի դիրքերի վրա
 битва — *см. сражение*
 — поле битвы — *см. поле боя*
 бой — մարտ
 — ближний бой — մերձամարտ
 — морской бой — ծովամարտ
 — поле боя — մարտադաշտ, մարտի դաշտ
 — рукопашный бой — ձեռնամարտ
 вербовка — *см. набор*
 взаимодействие — 1. համագործակցություն, համագործակցում, 2. փոխներգործություն
 — взаимодействие родов войск — զորատեսակների համագործակցություն
 визуальное наблюдение — տեսողական դիտարկում
 — пост визуального наблюдения — տեսողական դիտարկման պահակակետ
 военная этнополитика — ռազմական սպառաշարակալություն
 дежурный наблюдатель — հերթապահ դիտորդ
 действие — 1. գործողություն, 2. ներգործություն
 — боевые действия — մարտական գործողություններ
 — военные действия — ռազմական գործողություններ
 джихад — ջիհադ
 — модернизация джихада — ջիհադի արդիականացում
 доброволец — կամավոր
 — вербовка добровольцев — *см. набор добровольцев*
 — набор добровольцев — կամավորների հավաքում
 добровольный — կամավոր
 — добровольная вербовка — կամավոր զինվորագրում
 добровольческий — կամավորական
 — добровольческий отряд — կամավորական ջոկատ
 — добровольческое движение — կամավորական շարժում
 компьютерный вирус — համակարգչային վիրուս
 контратака — հակագրոհ
 контрнаступление — հակահարձակում
 контрразведка — հակահետախույզություն
 контрразведчик — հակահետախույզ
 контрудар — հակահարված
 круговой просмотр — շուրջանակի դիտում
 лазер — լազեր
 — антисенсорный лазер — հակապայթյալային լազեր
 — неодимовый лазер — նեոդիմային լազեր
 — портативный лазер — կրողի լազեր
 лазерный — լազերային
 — лазерная установка — լազերային սարք
 легион — լեգիոն
 — Армянский легион — Հայկական լեգիոն
 — Древнеримский легион — հին հռոմեական լեգիոն
 легионер — լեգիոնական, լեգիոններ
 маршрут — նրթուղի
 — маршрут движения войск — զորքերի նրթուղի
 машина — մեքենա
 — боевая машина пехоты — հետևազորի մարտական մեքենա
 — боевые возможности машины — մեքենայի մարտական հնարավորություններ
 — обслуживание машины — մեքենայի սպասարկում
 — эксплуатация машины — մեքենայի շահագործում
 моджахед — մոջահեդ
 набор — հավաքագրում, զինվորագրում
 огнемёт — հրանետ
 оптический прибор — օպտիկական սարք
 оружие — զենք
 — информационное оружие — տեղեկութային զենք
 — лазерное оружие — լազերային զենք
 — не смертельное оружие — ոչ մահաբեր զենք
 — не смертоносное оружие — *см. не смертельное оружие*
 — нетрадиционное оружие — ոչ ավանդական զենք
 — смертельное оружие — մահաբեր զենք
 — смертоносное оружие — *см. смертельное оружие*
 — традиционное оружие — ավանդական զենք
 — ультразвуковое оружие — ուլտրաձայնային զենք
 позиция — դիրք
 — занять позицию — դիրք գրավել, դիրքա-

փորվել
 — оборонительная позиция — պաշտպանական դիրք
 — передовая позиция — առաջավոր դիրք
 прорыв — ճեղքում
 разведка — հետախույզություն, հետախույզում
 — разведка США — ԱՄՆ-ի հետախույզություն
 разведчик — հետախույզ
 разведывание — *см. разведка*
 — разведывание (разведка) позиций про-

тивника — հակառակորդի դիրքերի հետախույզում (հետախույզություն)
 разведывательный — հետախույզական
 священная война — սրբական պատերազմ
 сенсор — զգայակ
 сенсорный — զգայակային
 сражение — ճակատամարտ
 средства воздушного нападения — օդային հարձակման միջոցներ
 стрельба — հրաձգություն
 шахид — շահիդ
 штурм — *см. атака*

ՀԱՅ-ԱՆՊԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

աշխարհամարտ — world war
 գոյամարտ — straggle for survival
 գործողություն — action
 — մարտական գործողություններ — combat action
 — ռազմական գործողություններ — military action
 գրոհ — attack, assault
 — գրոհի դիմել — տես *գրոհ ձեռնարկել*
 — գրոհ ձեռնարկել — launch an attack
 գրոհել — to attack, to assault
 — գրոհել հակառակորդի դիրքերի վրա — to attack the enemy's position
 դիրք — position
 — առաջավոր դիրք — frontline position
 — դիրք գրավել — to occupy a position
 — պաշտպանական դիրք — defensive position
 դիրքավորվել — to deploy troops
 դյուցապետամարտ — Titan's battle
 երթուղի — route
 — զորքերի երթուղի — Forces route
 զգայակ — sensor
 զգայակային — sensory
 զենք — weapon
 — ավանդական զենք — traditional weapon
 — լազերային զենք — laser weapon
 — մահաբեր զենք — lethal weapon
 — ոչ ավանդական զենք — non-traditional weapon
 — ոչ մահաբեր զենք — non-lethal weapon
 — տեղեկության զենք — information weapon
 — ուլտրաձայնային զենք — ultra-sound weapon
 փնտրագրում — տես *հավաքագրում*
 լազեր — laser
 — կրողի լազեր — portable laser

— հակազգայակային լազեր — anti-sensory laser
 — նեոդիմային լազեր — neodium laser
 լազերային — laser
 — լազերային սարք — laser device
 լեգիոն — legion
 — Հայկական լեգիոն — Armenian Legion
 — հին հռոմեական լեգիոն — Roman legion
 լեգիոնական — legionnaire
 լեգիոններ — տես *լեգիոնական*
 ծովամարտ — sea battle
 կամավոր — 1. voluntary, 2. volunteer
 — կամավոր փնտրագրում — voluntary recruiting
 — կամավորների հավաքագրում — registration of volunteers
 կամավորական — voluntary
 — կամավորական շարժում — voluntary movement
 — կամավորական ջոկատ — voluntary detachment
 հակազրոհ — counter-attack
 հակահարձակում — counter-offensive
 հակահարված — counter-stroke, counter-blow
 հակահետախույզություն — counter-intelligence
 հակահետախույզ — counter-intelligence officer
 համագործակցություն — coordination
 — զորատեսակների համագործակցություն — coordination of Armed Services
 համագործակցում — տես *համագործակցություն*
 համակարգչային վիրուս — computer virus
 հավաքագրում — recruiting
 հետախույզական — intelligence, reconnaissance
 հետախույզություն — intelligence, reconnaissance
 — ԱՄՆ-ի հետախույզություն — US intelligence

service	ներ—vehicle combat capabilities
հետախուզում—տես <i>հետախուզություն</i>	—մեքենայի շահագործում—vehicle exploitation (use)
—հակառակորդի դիրքերի հետախուզում—	—մեքենայի սպասարկում—vehicle maintenance
enemy's position reconnaissance	
հետախույզ—secret service man (spy)	մոջահեդ—mojahed
հերթապահ դիտորդ—duty (on-duty) observer	շահիդ—shahid
officer	շուրջանակի դիտում—round observation
հերոսամարտ—heroic battle	ջիհադ—Jihad
հրաձգություն—shooting	—ջիհադի թրդիակալանացում—modernization of Jihad
հրանետ—flame-thrower	նավական ազգաբարձրականություն—military ethnic policy
ձեռնամարտ—hand-to-hand combat, hand-to-hand fighting	սարք—device
ճակատամարտ—battle	—լազերային սարք—laser device
ճեղքում—break-through, breach	—օպտիկական սարք—optic device
մարտ—combat	սրբապան պատերազմ—Holy War
մարտադաշտ—battle field	տեսողական դիտարկում—visual surveillance
մարտի դաշտ—տես <i>մարտադաշտ</i>	—տեսողական դիտարկման պահակակետ—visual surveillance point
մերձամարտ—close combat	օդային հարձակման միջոցներ—means of aerial attack
մեքենա—vehicle, machine	
—հետևազորի մարտական մեքենա—infantry fighting vehicle (IFV)	
—մեքենայի մարտական հնարավորություն—	

ENGLISH—ARMENIAN DICTIONARY

action—գործողություն	counter-offensive—հակահարձակում
—combat action—մարտական գործողություններ	counter-stroke—հակահարված
—military action—նավական գործողություններ	coordination—համագործակցություն
assault—see <i>attack</i>	—coordination of Armed Services—վորատեսակների համագործակցություն
attack—գրոհ	device—սարք
—launch an attack—գրոհի դիմել, գրոհ ձեռնարկել	—laser device—լազերային սարք
—to attack—գրոհել	—optic device—օպտիկական սարք
—to attack the enemy's position—գրոհել հակառակորդի դիրքերի վրա	duty (on-duty) observer officer—հերթապահ դիտորդ
battle—ճակատամարտ	flame-thrower—հրանետ
—battle field—մարտադաշտ, մարտի դաշտ	Holy War—սրբապան պատերազմ
—sea battle—ծովամարտ	intelligence—1. հետախուզություն, հետախուզում, 2. հետախուզական
breach—see <i>break-through</i>	—US intelligence service—ԱՄՆ-ի հետախուզություն
break-through—ճեղքում	Jihad—ջիհադ
combat—մարտ	—modernization of Jihad—ջիհադի արդիականացում
—close combat—մերձամարտ	laser—1. լազեր, 2. լազերային
—hand-to-hand combat—ձեռնամարտ	—anti-sensory laser—հակազգայակային լազեր
—hand-to-hand fighting—see <i>hand-to-hand combat</i>	—laser device—լազերային սարք
computer virus—համակարգչային վիրուս	—neodium laser—նեոդիմային լազեր
counter-attack—հակազրոհ	—portable laser—կրողի լազեր
counter-blow—see <i>counter-stroke</i>	legion—լեգիոն
counter-intelligence—հակահետախուզություն	—Armenian Legion—Հայկական լեգիոն
counter-intelligence officer—հակահետախույզ	—Roman legion—հին հռոմեական լեգիոն

legionnaire—լեգիոնական, լեգիոներ
 machine—see *vehicle*
 means of aerial attack—օդային հարձակման միջոցներ
 military ethnic policy—նավական ազգաբաղաբանականություն
 mojahed—մոջահեդ
 position—դիրք
 —defensive position—պաշտպանական դիրք
 —frontline position—առաջավոր դիրք
 —to deploy a position—դիրք գրավել, դիրքավորվել
 —to occupy a position—դիրք գրավել
 reconnaissance—see *intelligence*
 —enemy's position reconnaissance—հակառակորդի դիրքերի հետախուզում (հետախուզություն)
 recruiting—հավաքագրում, փնկորագրում
 round observation—շուրջանակի դիտում
 route—երթուղի
 —Forces' route—պորքերի երթուղի
 sensor—զգայակ
 sensory—զգայակային
 secret service man—հետախույզ
 shahid—շահիդ
 shooting—հրաձգություն
 spy—see *secret service man*
 vehicle—մեքենա
 —infantry fighting vehicle (IFV)—հետևապորտի մարտական մեքենա

—vehicle combat capabilities—մեքենայի մարտական հնարավորություններ
 —vehicle exploitation—մեքենայի շահագործում
 —vehicle maintenance—մեքենայի սպասարկում
 —vehicle use—see *vehicle exploitation*
 visual surveillance—տեսողական դիտարկում
 —visual surveillance point—տեսողական դիտարկման պահակակետ
 volunteer—կամավոր
 —registration of volunteers—կամավորների հավաքագրում
 voluntary—1. կամավոր, 2. կամավորական
 —voluntary detachment—կամավորական ջոկատ
 —voluntary movement—կամավորական շարժում
 —voluntary recruiting—կամավոր փնկորագրում
 weapon—զենք
 —information weapon—տեղեկության զենք
 —laser weapon—լազերային զենք
 —lethal weapon—մահաբեր զենք
 —non-lethal weapon—ոչ մահաբեր զենք
 —non-traditional weapon—ոչ ավանդական զենք
 —traditional weapon—ավանդական զենք
 —ultra-sound weapon—ուլտրաձայնային զենք

Պ Ա Ր Զ Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

«ԵՐԹՈՒՂԻ»

Տրանսպորտի բնագավառի այս տերմինը, որ *машина* տերմինի թարգմանությունն է, հաճախ է հանդես գալիս բաղադրյալ ռավագիտական տերմինների կազմում՝ «պորքի երթուղի», «գնդի երթուղի» և այլն: Այս բարդ բառը, ինչպես պարզ երևում է, բաղկացած է «երթ» և «ուղի» բաղադրիչներից: Եվ ահա՝ մի հավաղեցիկ և հետաքրքիր երևույթ. կատրանսպորտի բնագավառի ևս մի տերմին, որը նույնպես բաղկացած է այս բաղադրիչներից, բայց՝ հակառակ դասավորությամբ: Դա «ուղերթ» (*рейс*) բառն է: Ինչպես տեսնում ենք, այս երկու տերմինները մոտ են իրար ոչ միայն կազմությամբ, այլև իմաստով, հետևաբար և՛ կիրառության ոլորտով (ահա մի սովորական նախադասություն. «Մարտա-

կան մեքենան տարբեր երթուղիներով կատարում է օրական մի քանի ուղերթ»): Այս հանգամանքները հավանական են դարձնում տվյալ տերմինների շփոթումը (մասնավորապես հայերենի ոչ խոր իմացության դեպքում): Ուստի պետք է ուշադիր լինել դրանք գործածելիս:

Ավելորդ չէ նշել նաև, որ հայերենի կանոններով «ուղերթ» բառի հոգնակին ստանում է «եր» վերջավորությունը՝ «ուղերթեր», և ոչ թե «ուղերթներ», ինչպես երբեմն հանդիպում է:

«ԶԻՆՎՈՐԱԳՐՈՒՄ»

Այս բառը համանիշ է «հավաքագրում»՝ *вербовка*, տերմինին: «Զինվորագրում»-ն ունի մի իմաստային երանգ, որը չունեն «հավաքագրում» և *вербовка* տերմինները: «Զինվորագրում» նշանա-

կում է հավաքագրում, բայց որոշակի առումով՝ կամավոր, սրտի կանչով, ոչ ըստ օրենքի կատարվող հավաքագրում (թեև կա նաև «կամավոր պիկտորագրում» արտահայտությունը): Ավելի գործածական է բայը՝ «պիկտորագրվեք». «Նա պիկտորագրվեց հայրենիքի պաշտպանությանը»: Բառն ունի բարոյահուպական շունչ: Ներքա տերմինային արժեքը փոքր է:

«ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ»

Այս բառը ևս հաճախ է հանդես գալիս բաղադրյալ ռազմագիտական տերմինների կազմում՝ «վորատեսակների համագործակցություն», «ստորաբաժանումների համագործակցություն» և այլն: Այստեղ ուզում ենք ուշադրություն հրավիրել «համագործակցություն» տերմինի սխալ կազմված մի համանիշի վրա, որը դժբախտաբար որոշակի տարածում է ստացել և նույնիսկ տեղ է գտել բառարաններում: Դա «փոխգործողություն» բառն է: Սա մերժելի ռուսաբանություն է, взаимодѣйствие տերմինի անհաջող բառացի թարգմանություն: Բանն այն է, որ деѣйствие բառը նշանակում է ոչ միայն գործողություն, այլև՝ ներգործություն, և այս երկրորդ իմաստի դեպքում взаимодѣйствие-ն թարգմանվում է ոչ թե «փոխգործողություն», այլ՝ «փոխներգործություն», որն արդեն նշանակում է փոխազդեցություն և «համագործակցություն» տերմինի համանիշը չէ: Գործողությունը չի կարող փոխադարձ լինել, ուրեմն «փոխգործողություն» բառը սխալ է կազմված և անիմաստ է, արհեստական է:

Նշենք նաև, որ «համ» և взаимо նախածանցները ոչ լիովին են համընկնում իրենց իմաստներով: Դա այստեղ դրսևորվում է նրանով, որ «համագործակցություն» բառը, ինչպես տեսնում ենք, կազմվում է ոչ թե «գործողություն», այլ «գործակցություն» բառով: Դրա հետևանքով այն իր ընդհանուր իմաստով դառնում է առաջին հերթին сотрудничество բառի համարժեքը, իսկ ռազմագիտության մեջ դրսևորվող իմաստով՝ взаимодѣйствие տերմինի համարժեքը:

«ՀԵՏԱԽԽՈՒԿՑՈՒՆ»

Այստեղ հետաքրքիր է «հետախուզություն» (разведка) և «հետախուզում» (разведывание) բառերի իմաստային հարաբերակցությունը: Այս երկու բառերը նշանակում են միևնույն գործողությունը: «Հետախուզում» բառի մեջ գործողության իմաստը խիստ շեշտված է, բացահայտ է, և «հետախուզում»-ը, լինելով գոյական, իր իմաստով մոտենում է «հետախուզել» բային. «հետախուզում»-ը հենց հետախուզելն է: «Հետախուզություն» բառի մեջ գործողության իմաստն այնքան շեշտված չէ, գոյականի առումն ավելի պզալի է, այսինքն՝ գործողությունն այստեղ արտահայտվում է ավելի առարկայացված, ավելի ընդհանրացված ձևով: Այս իմաստային տարբերություններն իրենց հերթին առաջ են բերում որոշակի կիրառական տարբերություններ: Կարելի է ասել՝ «հետախուզության դերը պատերազմում» և «հետախուզման դերը պատերազմում», բայց առաջինը գերադասելի է: Կարելի է ասել «տեղանքի հետախուզություն» և «տեղանքի հետախուզում», բայց երկրորդը գերադասելի է:

Այս սահմաններում «հետախուզություն»-ը և «հետախուզում»-ը համանիշներ են՝ համանիշներին հատուկ որոշակի իմաստային և կիրառական տարբերություններով հանդերձ: Բայց նշված տարբերությունների բերումով «հետախուզություն»-ը տվյալ գործողության իմաստն արտահայտում է կատեգորիայի մակարդակով, ուստի և դառնում է լիարժեք ինքնուրույն տերմին, մինչդեռ «հետախուզում»-ը առանձին տերմինային արժեք չի ստանում, մնում է որպես այդ տերմինին հարակից բառ. ռազմագիտական հանրագիտարանում որպես գլխաբառ հանդես կգա «հետախուզություն»-ը, ոչ՝ «հետախուզում»-ը: Բացի դրանից, «հետախուզություն» տերմինը բառիմաստի ընդլայնման կարգով սկսել է նշանակել նաև հետախուզությանը պատվող անձանց խումբ, այլև՝ մեծածավալ հետախուզություն կազմակերպող պետական հաս-

տատություն: Այնպես որ՝ ասվում է «ԱՄՆ-ի հետախուզություն», բայց արդեն չի կարելի ասել «ԱՄՆ-ի հետախուզում»։ այլ բան կստացվի:

Նշենք, որ այս ամբողջ տարբերակումն առկա է նաև ռուսերենում, որտեղ նույնպես կան, ինչպես նշվեց, տվյալ բառերի համարժեքները՝ разведка և разведывание, «ավելի ճիշտ» այս տարբերակումը գալիս է հենց ռուսերենից:

Ավելայնենք, որ միայն տվյալ բառապուլգի մեջ չէ, որ կատարվում է նման տարբերակում, ուրիշ այդպիսի բառապուլգեր ևս կան՝ «գնդակոծություն—գնդակոծում», «դասալրություն—դասալրում», «համագործակցություն—համագործակցում» և այլն: Սա երկու լեզուներին հատուկ երևույթ է: Միաժամանակ նշենք, որ «ուրություն» և «ում» ածանցներով կապված բոլոր գոյականներում չէ; որ առկա է այդպիսի իմաստային տարբերակում: Օրինակ՝ «քարտեզագրություն»-ը և «քարտեզագրում»-ը չունեն այդպիսի տարբերակում. դրանք ընդհանրապես համանիշներ չեն:

Կարծում ենք՝ նշված նրբությունների իմացությունը կօգնի ճիշտ կիրառելու համապատասխան բառերը, մասնավորապես՝ թարգմանության ժամանակ:

ՄԱՐՏ

«Մարտ» (бой) բառը ռազմագիտության հիմնական տերմիններից մեկն է, դրանով նշանակվում է ռազմական գործողության մի տեսակը, որը բնութագրվում է համեմատաբար փոքր մասշտաբներով: Հայերենում կան մի շարք բարդ բառեր՝ կապված երկու արմատներով, որոնցից երկրորդը «մարտ»-ն է: «Մարտ» տերմինի և այդ բառերի իմաստային հա-

րաբերակցությունը նույնպես որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Այդպիսի բառերից կարևորներն են՝ «ապատամարտ», «աշխարհամարտ», «գոյամարտ», «դուրսգլամարտ», «հերոսամարտ»: Եթե այս բառերը համեմատենք «ծովամարտ», «ձեռնամարտ», «ճակատամարտ» բառերի հետ, ապա կնկատենք, որ վերջիններս լիարժեք տերմիններ են, քանի որ նշանակում են մարտի կոնկրետ տեսակներ ըստ գիտական դասակարգման: Բայց նույն բանը չենք կարող ասել առաջինների մասին, թեև զուտ բառակազմական առումով, թվում է, պետք է որ այդպես լիներ: Այս բառերն ընդհանուր առմամբ նշանակում են մարտ, ինչ-որ առումով՝ մարտի տեսակներ (իսկ «աշխարհամարտ»-ը և «ապատամարտ»-ը՝ նույնիսկ պատերազմ): Բայց սրանց մեջ զգացվում են պատկերավոր մտածողություն, հրապարակախոսական շունչ, վերաբերմունքային (հուզական, գնահատողական) երանգներ, որոնք, անշուշտ, շատ կարևոր են հրապարակախոսական, գեղարվեստական գրականության մեջ, ուսումնական նյութերում: Բայց այն հիմքը, որով առանձնացվում են այդ բառերի արտահայտած հակացությունները, գիտական արժեք չունի, ուստի այդ բառերն իրենք առանձին տերմինային արժեք չեն ստանում. ռազմագիտական հանրագիտարանում դրանք չեն կարող հանդես գալ որպես գլխաբառեր:

Այս ամենի իմացությունը մեզ կօգնի ճիշտ կողմնորոշվելու ռազմագիտական տերմինների առանձնացման շափանիշների, ոչ ռազմագիտական գրականության մեջ այդ տերմինների գործածության առանձնահատկությունների հարցում:

РАЗЪЯСНЕНИЯ

«ԵՐԹՈՒՂԻ»

На основе этого термина из области транспорта, означающего маршрут, часто образуются составные военные термины: «маршрут движения войск», «маршрут движения полка» и

т. д. Это сложное слово, как видим, состоит из двух составляющих: *իրթ* (движение, марш) и *ուղի* (путь). И вот интересный и редкий случай: в области транспорта существует еще один термин, образованный соединением

этих же составляющих, но уже в обратном порядке: ուղիորդ (рейс). Легко заметить, что эти два термина близки не только по составу, но и по смыслу, а следовательно, и области применения (вот обычная фраза: «Боевая машина совершает в день несколько рейсов по разным маршрутам»). В результате этого становится возможной путаница при их использовании (в частности, при плохом знании армянского языка). Следовательно, необходимо быть внимательным при употреблении этих терминов. Не лишне напомнить, что согласно правилам армянского языка множественное число от слова ուղիորդ получает окончание -որ—ուղիորդոր, а не -ներ—ուղիորդներ, как это иногда встречается.

«ՋԻՆՎՈՐԱԳՐՈՒՄ»

Это слово является синонимом термина հավաքագրում—«вербовка», «набор». Однако զինվորագրում имеет смысловой оттенок, несвойственный терминам հավաքագրում и «вербовка». Չինվորագրում означает вербовку, но в определенном аспекте, в определенной сфере употребления—вербовку добровольную, по зову сердца, не по закону (хотя и существует выражение կամավոր զինվորագրում—добровольная вербовка). Более употребительна глагольная форма—զինվորագրվի (завербоваться, записаться добровольцем—լիս զինվորագրվիս հայրենիքի պաշտպանությունը: он добровольно встал на защиту Родины). Слово имеет морально-эмоциональное звучание, значение его как термина не велико.

«ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ»

Это слово, являющееся переводом слова «взаимодействие», также часто входит в состав сложных военных терминов: «взаимодействие родов

войск», «взаимодействие подразделений» и т. д. В данном случае хотим обратить внимание на неправильно составленный термин զինվորորդություն, принимаемый в качестве синонима термина հավաքորդություն и получивший распространение и даже «прописку» в словарях. Это неприемлемый русизм, неудачный буквальный перевод с русского слова «взаимодействие». Дело в том, что слово «действие» в русском языке обозначает не только собственно «действие» в смысле «движение», «предпринимание шагов, мер», но и «влияние», «воздействие», и в этом—втором—смысле «взаимодействие» переводится не словом զինվորորդություն, а словом զինվունորդություն, которое уже означает взаимовлияние и не является синонимом термина հավաքորդություն. Действие в первом значении не может быть взаимным в смысле префикса զինվ-, следовательно, слово զինվորորդություն составлено неправильно, лишено смысла и является искусственным.

Отметим также, что префиксы армянского языка համ- и русского языка «взаимо-» по смыслу совпадают не полностью. Здесь это несовпадение проявляется в том, что слово համագործակցություն, как видим, образовано не из слова գործակցություն, а из գործակցություն (содействие). В силу этого оно, по своему общему смыслу, выступает как эквивалент слова «сотрудничество», а по своему военному значению—как эквивалент термина «взаимодействие».

«ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹՅՈՒՆ»

В данном случае интерес представляет смысловое соотношение слов հետախույզություն (разведка) и հետախույզում (разведывание). Эти слова обозначают одно и то же действие. В слове հետախույզում значение действия

сильно акцентировано, проявляется явно, и հիւսիւնընդհանրապէս, будучи существительным, по смыслу приближается к глаголу հիւսիւնընդհանրապէս (разведывать): հիւսիւնընդհանրապէս собственно и обозначает действие по глаголу «разведывать». В слове հիւսիւնընդհանրապէս значение действия выступает не так явно, категория существительного более акцентирована, т. е. действие выступает в более опредмеченной, более обобщенной форме. Эти смысловые различия приводят в свою очередь к определенным различиям в употреблении. Можно говорить հիւսիւնընդհանրապէս դիրքը ցիւրքընդհանրապէս (роль разведки в войне) и հիւսիւնընդհանրապէս դիրքը ցիւրքընդհանրապէս (роль разведывания в войне), однако предпочтение следует отдавать первому варианту. Можно говорить տեղանշանը հիւսիւնընդհանրապէս (разведка местности) и տեղանշանը հիւսիւնընդհանրապէս (разведывание местности), но в этом случае предпочтительнее (в армянском) второй вариант.

В этом аспекте հիւսիւնընդհանրապէս и հիւսիւնընդհանրապէս — синонимы с присущими синонимам определенными смысловыми различиями и спецификой употребления. Однако в силу указанных различий термин հիւսիւնընդհանրապէս выражает смысл данного действия на категориальном уровне, поэтому и становится полноценным самостоятельным термином, в то время как слово հիւսիւնընդհանրապէս не приобретает статуса термина, оставаясь просто смежным к термину հիւսիւնընդհանրապէս; в военной энциклопедии заглавным будет слово հիւսիւնընդհանրապէս, а не հիւսիւնընդհանրապէս. Кроме того, термин հիւսիւնընդհանրապէս в порядке расширения смысла обозначает также группу лиц, ведущих разведку, и государственное учреждение, осуществляющее крупномасштабную разведывательную деятельность. Так что говорится ԱՄՆ-ի հիւսիւնընդհանրապէս (разведка

США), но уже нельзя говорить ԱՄՆ-ի հիւսիւնընդհանրապէս (разведывание США), а то выражение приобретет иной смысл.

Из изложенного следует, что указанная нюансировка характерна и для русского языка, в котором существуют эквиваленты этих слов — приведенные выше слова «разведка» и «разведывание».

Добавим, что отмечанные различия характерны не только для указанной пары слов; есть и другие подобные пары: «обстрел — обстреливание», «деформация — деформирование», «планировка — планирование» и т. д. Это явление характерно для обоих языков. Одновременно следует подчеркнуть, что указанные смысловые нюансировки характерны не для всех слов, образованных суффиксами -ընդհանրապէս и -ընդհանրապէս. Например, слова քարտեզագրութիւնընդհանրապէս (картография) и քարտեզագրութիւնընդհանրապէս (картографирование) не имеют подобной нюансировки.

Знание указанных нюансов несомненно будет способствовать правильному использованию соответствующих слов, особенно при переводах.

«ՄԱՐՏ»

Слово մարտ (бой) является одним из основных военных терминов, которым обозначается относительно маломасштабная форма военных действий. В армянском языке существует ряд сложнообразованных слов, состоящих из двух корней, вторым из которых является մարտ. Смысловое соотношение термина մարտ и таких слов также представляет определенный интерес.

Наиболее важными из этих слов являются քաղաքամարտ (война за свободу, независимость), աշխարհամարտ (мировая война), լքիւմարտ (борьба за существование, выживание), լքիւմարտ (бой богатырей), հերթա-

ւիրի (героическая битва). Если сравнить эти слова с такими, как ծովաւիրի (морской бой), ձեռնարկաւիրի (рукопашный бой), ճակատամարտ (битва, сражение), то можно заметить, что слова, составляющие последний ряд, представляют собой полноценные термины, поскольку все они обозначают конкретные виды боя согласно научной классификации. Этого нельзя сказать о словах, составляющих первый ряд, хотя с точки зрения собственно словообразования, казалось, их можно отнести к этой категории. Слова из первого ряда в общем смысле обозначают «бой», в некотором смысле—его разновидности (а շղարկաւիրի и զինարկաւիրի—даже войну). В них ощущается образное мышле-

ние, публицистический дух, оттенки отношения (эмоционального, оценочного), которые несомненно очень важны для публицистики, беллетристики, учебных материалов.

Тем не менее, основа, на которой выделяются выражаемые этими словами понятия, не представляет научной ценности, а следовательно, и сами эти слова не получают значения термина; в военной энциклопедии такие слова также не могут выступать в качестве заглавных.

Знание этих особенностей поможет нам лучше ориентироваться при выборе критериев для отбора военных терминов, в вопросе специфики их употребления вне военной литературы.

Ի գիտությունն հեղինակների

Հոդվածները պետք է ներկայացվեն հայերեն լեզվով, երկու օրինակով, մեքենագրված երկու ինտերվալով, մինչև 15 էջ ծավալով, հոդվածին կից պետք է լինի նրա ռուսերեն ամփոփումը 1,5 էջ ծավալով:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված առավել կարևոր աղբյուրները:

Հեղինակները պատասխանատու են հոդվածներում բերվող փաստերի հավաստիության համար:

Ներկայացվող նյութերը չպետք է գերազանցեն «Օտաջողական օգտագործման համար» գրիֆի պահանջները:

Գիագրամները, սխեմաները, գծագրերը, նկարները, լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Ձեռագրերը հետ չեն վերադարձվում:

Խնդրվում է վերծանել օգտագործվող ռազմամասնագիտական հապավումները:

К сведению авторов

Статьи следует представлять на армянском языке, в двух экземплярах, в пределах 15 страниц, напечатанных в два интервала, с приложением резюме на русском языке объемом в 1,5 страницы.

Авторы должны давать сноски на использованные наиболее важные источники.

Авторы ответственны за достоверность фактов, приводимых в статьях.

Представляемые материалы не должны превышать требования грифа "Для служебного пользования"

Диаграммы, схемы, чертежи, рисунки, фотоснимки должны быть исполнены в четком изображении, пригодными для печати.

Рукописи не возвращаются.

Просьба раскрывать употребляемые военно-специальные аббревиатуры.

Գիտական խորհրդատվությունը և խմբագրությունը՝

գեներալ-մայոր *Մ. Հ. Աբրահամյանի*, փոխգնդապետ, պատ. գ. դ., պրոֆ. *Բ. Պ. Բալայանի*,
փիլ. գ. թ., դոց. *Վ. Ն. Բաղդասարյանի*, փոխգնդապետ, բժշկ. գ. դ., պրոֆ. *Բ. Ն. Հարությունյանի*,
գեներալ-մայոր *Ս. Ս. Մարտիրոսյանի*, պատ. գ. դ., պրոֆ. *Ռ. Գ. Սահակյանի*,
մայոր, տեխ. գ. դ. *Ա. Ե. Սարգսյանի*, գեներալ-լեյտենանտ *Ն. Գ. Տեր-Գրիգորյանյի*,
գնդապետ, քաղ. գ. դ., պրոֆ. *Հ. Ա. Բոթանջյանի*,
խորհրդատվությունը անգլերենի տերմինաբանության վերաբերյալ՝ *Ա. Արմենյանի* և *Բ. Թունևի*

Պատասխանատու քարտուղար՝ *Գ. Ա. Չիլինգարյան*

Հայերեն տեքստի խմբագիր՝ *Վ. Ն. Բաղդասարյան*

Ռուսերեն տեքստի խմբագիր՝ *Բ. Պ. Բալայան*

Ձևավորող նկարիչ՝ *Ս. Հ. Նարսյան*

Տիպոգրաֆիայի և գեղարվեստական խմբագիր՝ *Ռ. Ն. Գևորգյան*

Համակարգչային ապահովումը՝ *Մ. Հ. Թադևոսյանի*, *Ս. Հ. Աթոյանի*,
Լ. Ա. Խնկոթանի, *Լ. Հ. Կիրակոսյանի*, *Ա. Ա. Կյուրեղյանի*, *Շ. Ա. Հայրյանի*

Տեքստերի թարգմանությունը՝ *Ա. Ա. Աբրահամյանի*,

Ա. Ա. Միրզոյանի, *Գ. Ա. Չիլինգարյանի*

Շապիկի առաջին էջում. Սարգսյանի հուշահամալիրի մի հատված,
ճարտարապետ՝ *Ռ. Իսրայելյան*, քանդակագործ՝ *Ա. Հարությունյան*
Շապիկի երրորդ էջում՝ Վանի հերոսամարտի հուշարձանը Աշտարակում,
ճարտարապետ՝ *Ջ. Թորոսյան*

Ռազմապատմագիտական հոդվածներում և ներդիրներում վերահղված լուսանկարները
պատճենահանված են ՀՀ պատմության թանգարանի կյութերից

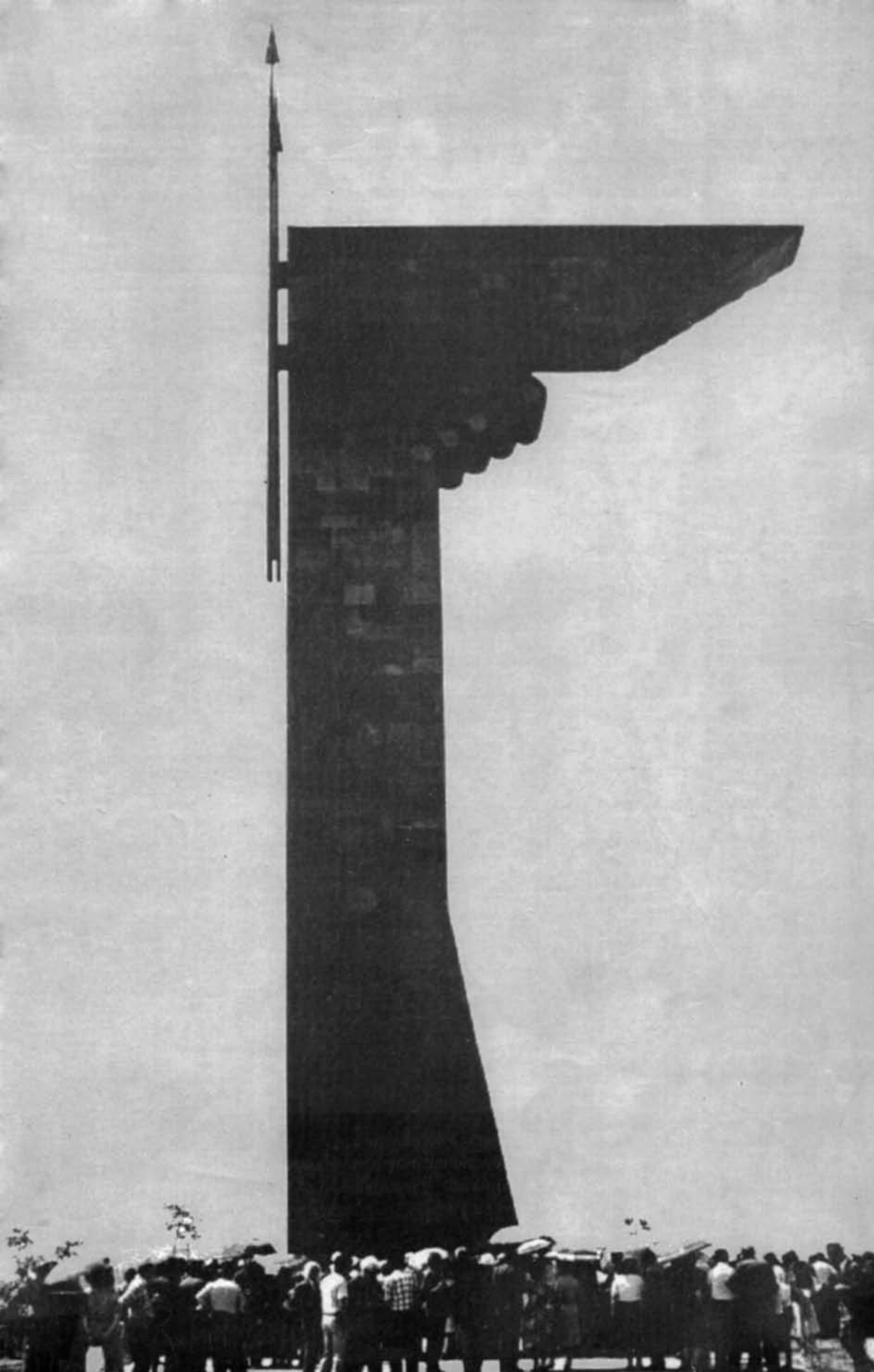
Հանձնվել է շարվածքի 19.02.1996 թ.: Ստորագրվել է տպագրության 29.03.1996 թ.: Թուղթը՝ օֆսեթային:

Տարածադր՝ 70 × 108 ¹/₁₆: Հրատարակչական 8,2 մամուլ: Պայմանական տպագրական 10,2 մամուլ:

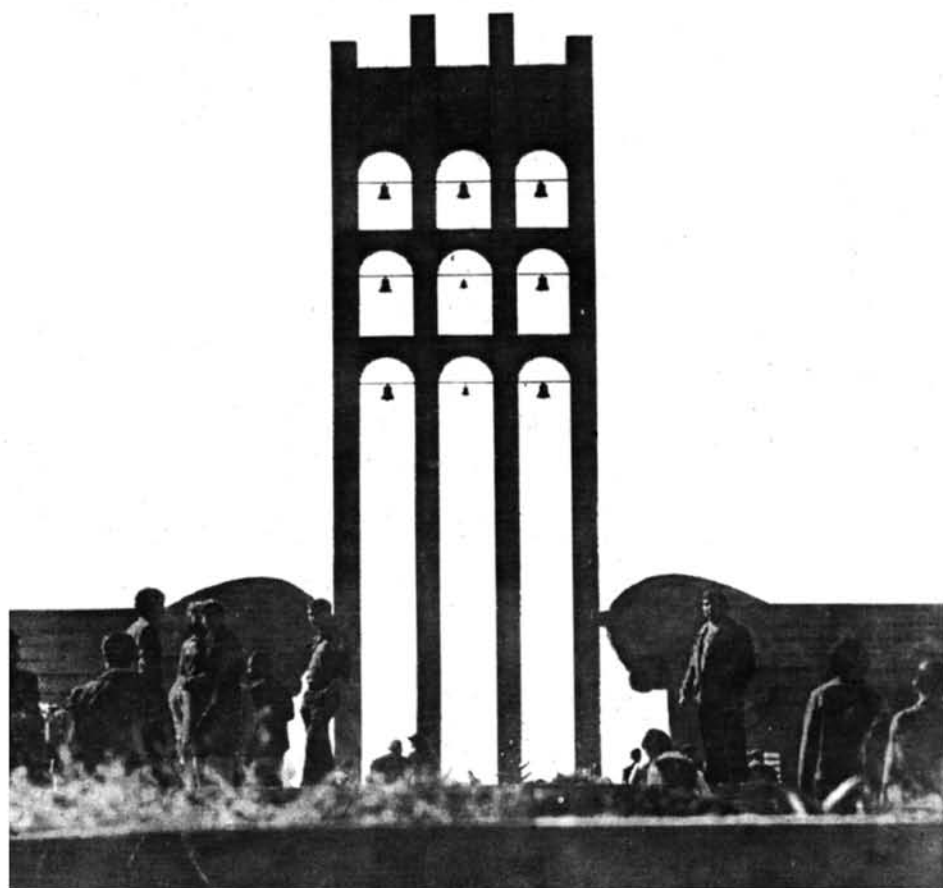
Տառատեսակը՝ «Թայմս» և «Բալթիկա»: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:

Շարվածքը կատարվել է ՀՀ ՋՈՒ-ի ԳՇ հաշվողական կենտրոնում:

Տպագրվել է ՀՀ ՊՆ փնվարական տպարանում:

ՀԱՋՈՐԴ ՀԱՄԱՐՈՒՄ

Ռոդվաժ Սարդարապատի հերոսամարտի մասին

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿ

